

БІЛІТЭКА
ЗАМЕЖНАЙ
ЛІТЭРАТУРЫ

Бена Зупанчыч
ПАМІНКІ

БІБЛІЯТЭКА ЗАМЕЖНАЙ ПРОЗЫ

**Бена
Зупанчыч**

ПАМІНКІ

РАМАН

МІНСК
«МАСТАЦКАЯ ЛІТАРАТУРА»
1983

И(Югосл)

З-94

Пераклаў з славенскай мовы

ІВАН ЧАРОТА

Beno Zupančič. Sedmina.

«Mladinska knjiga», Ljubljana, 1979.

Зупанчыч Б.

З-94 Памінкі: Раман/[Прадм. і пер. з славен. мовы
І. Чароты].— Мн.: Маст. літ., 1983.— 248 с. 1 л.
партр.— (Б-ка замеж. прозы).

У пер.: 1 р. 30 к.

Раман «Памінкі» славенскага пісьменніка Бены Зупанчыча асвятляе падзеі другой сусветнай вайны, што адбываліся ў акупіраванай італьянцамі Любляне. На вобразах учарашняга гімназіста Нікі Кайфежа, яго сяброў і папличнікаў, якія прысвяцілі сябе барацьбе за свабоду і незалежнасць сваёй радзімы, аўтар раскрывае гераізм удзельнікаў падпольнай антыфашысцкай арганізацыі.

З 4703000000—119
М 302(05)—83 169—83

ББК 84.4Ю

И(Югосл)

© Прадмова. Пераклад на беларускую мову.
Афармленне. Выдавецтва «Мастацкая літаратура», 1983.

ПАМІНКІ, ПОМНІК І НАПАМІН

Уся гісторыя югаслаўскіх народаў надзвычай складаная, але наўрад ці мае яна перыяды больш напружання і адказныя, як час другой сусветнай вайны. На пачатку красавіка 1941 года арміі фашысцкай Германіі і яе сатэліта Італіі за няпоўныя два тыдні захапілі Югаславію і трымалі пад уладай гвалту і тэрору больш як чатыры гады. Аднак захопнікі не змаглі скарыць югаславаў. Ствараецца Вызваленчы фронт, а народна-вызваленчы рух на чале з Камуністычнай партыяй перарастае з часам у рух рэвалюцыйны і прыводзіць да перамогі сацыялізму.

Мастацтва новай Югаславіі нараджалася і фарміравалася ва ўмовах вайны, рэвалюцыі і сацыялістычнай перабудовы. Ваенна-рэвалюцыйная тэма ў літаратурах народаў Югаславіі заўсёды была галоўная і займае важнае месца да апошняга часу.

Падзеі ваеннага ліхалецця апісваюцца і ў прапанаваным нашаму чытачу творы.

Яго аўтар — вядомы пісьменнік, грамадскі і палітычны дзеяч Рэспублікі Славеніі Бена Зупанчыч (1925—1980) — пакінуў багатую спадчыну. Гэта і кнігі для дзяцей, і сцэнарыі, і творы «малой прозы», і раманы. Праз усю творчасць гэты пісьменнік захаваў вернасць ваеннай тэме. Сам удзельнік вайны, ён неаднаразова звяртаўся да лёсу свайго, ваеннага пакалення, да гераічнага і драматычнага мінулага. Найбольш вядомыя кнігі Зупанчыча — наведлістычныя зборнікі «Чацвёрта маўклівых і іншыя апавяданні» (1951), «Вецер і дарога» (1954), «Мёртвае мора» (1956) і раманы «Памінкі» (1957), «Туманы» (1966), «Сэрца звана» (1970), «Узрушэнне» (1971), «Галубятня» (1972), «Гара» (1974).

Раман «Памінкі», напісаны чвэрць стагоддзя таму назад, і дагэтуль лічыцца адным з найлепшых твораў пісьменніка і ўсёй славенскай літаратуры пра вайну. Перакладаўся на многія мовы, у тым ліку на рускую і эстонскую.

Раман вызначаецца арыгінальнай кампазіцыяй, напружаным сюжэтам, своеасаблівым падыходам аўтара да тэмы.

Не падзеі, не факты самі па сабе цікавыя аўтара. Ён паслядоўна і ўважліва даследуе прычыны і сутнасць падзей, учынкаў, характараў. Менавіта пільная ўвага да логікі фактаў, і асабліва да «рухаў душы і сэрца» кожнага героя — адметная рыса творчай манеры Бена Зупанчыча і адна з найбольш важных асаблівасцей рамана.

Герояў твора нельга падзяліць на галоўных і другарадных — кожны, нават эпізадычны, пададзены як закончаны вобраз. Безумоўна, галоўнай меркай чалавечай годнасці, вартасці чалавека з'яўляецца тое, як ён разумее сваё месца ў барацьбе, які шлях сабе выбірае. Аднак характары людзей аўтар не схематызуе.

Цэнтральнай фігурай рамана можна назваць гімназіста Ніку Кайфежа, ён — удзельнік ці сведка ўсіх падзей, ад яго імя, праз яго ўспрыманне і адлюстроўваюцца ўмовы акупацыі. Аднак гэта не герой у традыцыйным сэнсе. Юнак не паспеў сфарміравацца як асоба, не мае сталага рэвалюцыйнага светапогляду. Бена Зупанчыч паказвае, што героем свайго часу робяць чалавека правільнае разуменне грамадзянскасці, сувязь з ідэаламі народа, самаадданасць у барацьбе за ідэалы.

У рамане пастаўлены многія важныя праблемы. Сярод іх найбольшую мастацкую глыбіню і пераканаўчасць маюць праблемы «непрыкметнага» подзвігу «негеройскіх» герояў, «невядомых байцоў рэвалюцыі».

Сам аўтар лічыў свой раман «сціплым помнікам таваарышам, якія загінулі ў Любляне ці пазней — у партызанскіх атрадах». Але гэты твор — не толькі памінанне барацьбітоў і помнік-услаўленне барацьбы за незалежнасць, за сацыялістычныя ідэалы. У ім — адпяванне свету ўласніцтва, мяшчанства, настойлівы напамін пра неабходнасць выхоўваць сапраўдным чалавечыя якасці і змагацца з усім, што пагражае людскому шчасцю.

Іван Чарота

Малюнкi таго, мiнулага, жыцця здавалiся мне падобнымi на размаляваныя вокны царквы. У iх было шмат кривавых плям, абведзеных свiнцова-чорнымi жалобнымi палосамi. Цяжар усёй вiны я нёс адзiн, а да таго, у чым мяне абвiнавачвалi, ставiўся абыякава. Анi не кранула мяне i тое, што высокi суд быў яшчэ паблажлiвы. Прычын для гэтага, праўда, не было, адно толькi, што адвакат быў неблагi. Сiвавалосы палкоўнiк, якi старшыняваў, быў родам з Балоннi. Палкоўнiкi звычайна немаладыя, i гэты быў у такiм узросце, калi чалавечая самалюбнасць набывае неверагодныя маштабы або знікае зусiм. Нават не глянуўшы на калег за судовым сталом, ён прыгладзiў валасы за вушамi, а грудзi яго выпнулiся нiбыта самi па сабе. Ды так, што нават з самага далёкага кутка залы былi вiдаць яго шматлiкiя ўзнагароды. Каб не думаць пра сябе, я думаў пра яго. Адвакатавы словы «вечная, непераможная iмперыя не можа i не павiнна баяцца сапсаванага падлетка, якога спакусiлi ворагi парадку i справядлiвасцi» павiнны былi яму здацца напышлiвымi, ненатуральнымi, хоць i гучалi неспадзявана прыемна. Яны падлiвалi масла ў агонь любасцi да «слаўнай айчыны, яе тысячагадовых культурных традыцый, яе незлiчоных перамог i вялiкай будучынi». Усе, як i мы, ускладалi надзею на будучыню. У iмя яе забывалася каштоўнасць асобнага чалавечага жыцця. Я думаў, што ён, напэўна, мiнулую ноч бавiў з якой-небудзь маладзенькай трэцеразраднай спявачкай, а цяпер па-сапраўднаму дзiвiўся. Яго вочы

нібыта гаварылі: «Нашто наймалі гэтага трыесцінскага парсюка, які так старанна ўслаўляе нас, «ветэранаў чатырох войнаў, сцяганосцаў непераможных штандараў, падзёртых у абісінскіх баях, запыленых у бітве за Мадрыд і выгаралых у грэчаскіх атаках»?» Сапраўды, ён павінен быў думаць, што пры ўсім гэтым смешна звяртаць увагу на нейкага жаўтаротага абвінавачанага, які, здавалася, нічога не цяміць. Прызнаўся сам сабе палкоўнік, напэўна, і ў тым, што ніколі яшчэ не чуў такой бессаромнай хлусні, такога вытанчанага і хітрага слаvasлоўя. І ўжо таму галасаваў за памякчаны прысуд — дваццаць пяць гадоў турмы.

Побач з ім сядзеў чырванашчокі маёр, родам з Венецыі, якую заўсёды называў «царыцай мораў». У пэўнай меры ён быў вяршыцель лёсу, бо заўсёды, і гэтым разам таксама, патрабаваў пакарання смерцю. Аднак палкоўніка гэта зусім не бянэжыла, бо справа была забытаная і недаказаная, прынамсі, у адносінах гвалтоўнай смерці сяржанта Карла Гаспероне. Адбіткі пальцаў, знойдзеныя на яго бумажніку, з якога забойца па незразумелых прычынах узяў толькі дакументы, не супадалі з маімі. Дарэмна Феламена Кайфеж, мая сястра і палюбоўніца забітага, настойвала на тым, што забіў сяржанта менавіта я. Усе яе паказанні і заявы не маглі ўспрымацца інакш, як падазрэнні і здагадкі. Астатнія пункты абвінавачання былі яшчэ менш даказаныя і мелі агульны характар. Усё гэта можна было б лічыць выратаваннем, каб не адна акалічнасць, якая моцна ўплывала на прысуд. Я не змог схаваць пісталета выкладчыка італьянскай мовы Дарыю Вентуры і, адпаведна, не мог адмаўляць факта незаконнага нашэння зброі. Я прызнаўся, што знаёмы з Давідам Штэйнерам — Цвыркуном, бо мы вучыліся ў адным класе, але не прызнаў, што ўдзельнічаў у баі перад помнікам Трубару каля ўваходу ў сад Цівалі — у тым самым баі, дзе перамаглі «доблесныя італьянскія афіцэры і салдаты».

Пасля гэтага мне паказалі фатаграфію, на якой мы знятыя разам перад Цівальскім палацам. Здымак перадаў следчай камісіі Лоўранц Смах, празваны Дэмасфенам. Але і ён пра Карлаву смерць нічога пэўнага не ведаў. Ён сам быў амаль перакананы, што сяржанта забіў Алеш Доленц, падпольшчык, што даўно ўжо невядома дзе і як хаваецца ад ваеннай улады. Гэты Алеш — сын нейкага насільшчыка, якога пры самаабароне застрэліў нябожчык Карла Гаспероне менавіта на тым самым месцы, дзе пазней і сам неспадзявана загінуў. Уласна, Дэмасфен упэўнена пацвердзіў толькі тую частку абвінавачання, у якой гаварылася пра вялікую схільнасць люблянскай моладзі да камунізму ўвогуле, а таксама пра пісталет Дарыю Вентуры.

Такое ў гэтую раніцу сівавалосаму палкоўніку здавалася, напэўна, нечым другарадным, зусім звычайным, што не мела дачынення да таямнічага забойства Карла Гаспероне. Хутчэй за ўсё, ён быў пад уражаннем ад мінулай ночы. Нягледзячы на тое, што гады не пакідалі ілюзій, ён усё ж такі таіў думку, што дзяўчына аддалася яму калі не з любові, дык з гарачай сімпатыі, якая, на яго думку, заўсёды спадарожнічае павазе. Палкоўнік усміхнуўся чырванашчокаму маёру з Венецыі. Відаць, сёння ў яго было надзвычай мяккае сэрца. Акрамя таго, ён ведаў, што верх будзе яго. Так і выйшла. Чырванашчокі маёр з Венецыі пачырванеў яшчэ больш, а гаваркі трыесцінец, які так старанна пераконваў іх, проста свяціўся. А гэта таксама не магло не выклікаць у палкоўніка спагадлівай усмешкі. Тое, што я адмаўляў некаторыя пункты пратакола, ані не бянтэжыла палкоўніка, як не бянтэжыла і мая заява, што мяне білі ў турме. Такое здаралася часта. Напэўна, ён нават думаў пра дзіўную непазлядоўнасць. Смешна нават: ісці забіваць чалавека, а потым перад судом афіцыйна, так сказаць, скардзіцца, што цябе штурхнуў карабінер у парыве законнага гневу... Смешна.

Я сядзеў перад імі і не зусім разумеў, чаго яны тут сабраліся і чаму на мяне трацяць гэтулькі свайго каштоўнага часу. Былі моманты, калі мне здавалася, што судзяць некага другога, не мяне, а я толькі цікаўны сведка. І далей, каб не думаць пра сябе, я думаў пра іх і пра многае іншае, што здарылася да таго дня. Я баўся толькі, што дзе-небудзь у цёмным кутку гэтай залы ўбачу бацьку. Феламену я бачыў. Яна была ўсё яшчэ ў чорным, у жалобе, заплаканая, але ўжо не так цвёрда перакананая, што яе палюбоўніка забіў менавіта я. Хацелася зразумець яе, каб забыцца на тое, што мяне самога чакае. Між тым, калі сівы палкоўнік амаль не звяртаў на яе ўвагі, чырвоны маёр, відаць, зацікавіўся і запісаў адрас у свой чорны бланкет. Я пачырванеў. Гэты, напэўна, думае, што няблага пераспаць з Феламенай. У яго была ідэя-фікс, быццам ён не абыякі суцэпальнік жаночых сэрцаў. Калі ж прыйшла чарга выказаць свой погляд на справу, ён раптам падаўся сумненням: а што, калі ўсё гэта проста інсцэніроўка, падман, бог ведае з якім намерам? І каб унікнуць адказнасці, ён галасаваў за пакаранне смерцю. Не таму, што прыгадаў, як рабіў заўсёды, і кожны раз ад страху, што суд дакапаецца — а ён ведаў суды — да сутнасці справы. А таму варта застрахавацца. Гэты выпадак павінен быў яму здацца падазронам у многіх адносінах. Ці ж не заявіў мой бацька, Петар Кайфез, на допыце ў турме, што смерць Карла Гаспероне — гэта божая кара за незаконнае сужыццё з яго дачкою. Праўда, дачка таксама не вызначалася прыстойнасцю, бо ў матку ўдалася, а той заўсёды больш па душы была траўка пад кустамі, чым законны шлюбны ложка.

Маёру, напэўна, стары здаўся зацюканым, а справа яшчэ болей падазронаю. Занадта палкоўнік паблажлівы — не выпадкова гэта! Каб жа не давялося потым дорага плаціць за лішнюю мяккасць! Дый каму? Ён некалькі разоў углядаўся палкоўніку ў твар, каб уга-

даць, што хаваецца ад яго. Але палкоўнікаў твар у той ранак быў як загорнутая кніга з прывабнай назвай.

Мне няма чаго казаць. На апеляцыю падаваць не збіраюся. Не выказваю ні здзіўлення, ні радасці. Прысуд набывае сілу. Карабінеры, што выводзілі мяне з залы, ішлі перавальваючыся, як матросы. На дварэ ззяла сонца. Сівавалосы палкоўнік, напэўна, падумаў: «*Pogko dio*¹, такая пагода!», калі ўспомніў, што яго чакае яшчэ адна справа — суд над групай сабатажнікаў, якія замінавалі ці дапусцілі, што замінавалі другія, чыгунку недзе ў правінцыі, назву якой немагчыма нават вымавіць. На гэты раз, здаецца, трэба будзе і яму галасаваць так, як чырванашчочкі венецыянец, гэты тоўсты баязлівы парсюк, які баіцца ўсяго на свеце, нават жанчын. Прыкра, што гэтым трэба займацца ў такі пагодлівы дзень.

Перад будынкам суда зелянее парк. Клумбы засаджаны ружамі. Каменны Міклашыч² нахмурыўся. Глядзіць на мітусню перад судом, на людзей, якія заходзяць і выходзяць, і быццам бы пытаецца: «Што гэта? Ці то дом гэты пракляты, ці то людзі, што заходзяць, ці тыя, што выходзяць, праклятыя?» Аднак людзі, якія мітусяцца, снуюць па вуліцы, нават не глядзяць ні на гэты будынак, ні на яго каменную галаву.

Калі праз тыдзень садзіўся ў цягнік, які павінен быў ісці некуды ў Італію, я зусім не думаў пра будучыя дваццаць пяць гадоў. Думаў пра год, які мінуў, пра ўсё, што мінула, а таксама пра тое, што не прайшло і, мусіць, ніколі ўвогуле не пройдзе. Спрабуючы супакоіцца, я сам сабе сказаў: калі за гэты год нешта змянілася, калі і ў наступныя адбудуцца дзе якія змены, значыць, свет да канца вайны сапраўды будзе іншы. Усё было ззаду (тое, што наперадзе, — зусім іншая

¹ Чорт вазьмі! (*італ.*)

² Міклашыч Франц (1813—1891) — вядомы славенскі вучоны-філолаг (тут і далей заўвагі перакладчыка).

справа), і ўсё я бачыў так, як бачаць праз акно краявід — быццам застылае, нязменнаяе. Бачыў людзей, іх твары, іхнія думкі, сэрцы, бачыў сябе самога, нібы гэта быў нехта другі, але ад гэтага не рабілася лягчэй.

Закавалі мяне разам з нейкім чыгуначнікам, засуджаным таксама на шмат гадоў катаргі. Гэта быў грубы, каржакаваты дзядзька, няголены і нястрыжаны, з чорнай кучаравай грывай. Раніца была халодная, але нягледзячы на гэта, грудзі ў майго спадарожніка былі расхрыстаныя, хоць ён і не пераставаў скардзіцца, што мерзне. Чаму — я даведаўся пазней, калі мы з ім пачалі сварыцца.

Вясновы вецер нёс дарожны пыл і кружыў яго вакол высокіх каміноў старадаўніх будынкаў. Перад ваеннымі складамі ў Мастах узнімаліся хмары пылу, перамяшанага з мукой, якую людзі насілі дахаты, а потым з акон вытрасалі мяхі. Калі павеяў вецер, запахла млыном, пытляванаю мукою. Ксёндз у Крыжанках тым часам, падрыхтаваўшы святочную казань, задумаўся і вырашыў дадаць некалькі новых тэм, звязаных з падзеямі ў парафіі. А мы з Цвыркуном, самі таго не ведаючы, пра іх горача спрачаліся ў час нашых вячэрніх праходак на Галавец і на Шышанскую гару. Нам трэба было абляцець неба, каб потым спусціцца на зямлю. А яна была праклятая і бласлаўная. Зразумелая і незразумелая. Прыгожая і агідная. Доўга пасля гэтага мне сніўся Паклукар. У сне я вяртаўся да таго часу, калі капітан Паклукар быў яшчэ жывы. Тады кожны дзень я адкрываў кантыненты, акіяны, архіпелагі, сузор'і. І тады была вера, што ўсё гэта сапраўды існуе, што так і павінна быць. Гэта быў час, калі школьны геаграфічны атлас хваляваў мяне больш, чым любая кніга. Паклукар мне заўсёды паўтараў: «Нашто табе рознае смецце? Вось атлас — гэта кніга з кніг! Яго трэба ўмець чытаць. Атлас — гэта «Тысяча і адна ноч».

Я ніколі не забуду яго. Бачу, як ён сядзіць у садзе

з тоўстым нямецкім атласам на каленях. У зубах люлька, аздобленая пацямнелым серабром. Ганна сядзіць побач і вяжа ярка-зялёную блузку. Яна — зусім не такая, як яе муж,— слухае і пасмейваецца з нашай размовы. Паклукаравы шэрыя вочы свецяцца цеплынёю, свавольствам і часта захапленнем. У Ганніных вачах, калі яна паварочваецца, я бачу нейкі пякучы агонь. Зноў не змагу спаць спакойна. Ужо тады я часта думаў: якія небяспечныя гэтыя чорныя вочы, калі яны здолелі спакусіць старога фанатыка. А ён і сапраўды быў фанатык. Апошнія гады адно толькі і разважаў, на якія падарожжы варта было б патраціць жыццё, калі б яно пачалося зноў. «І хто ведае,— казаў ён,— хто ведае?» У той час я нават і не падумаў, што пасля смерці яго (памёр ён ад раку лёгкіх) буду таксама прыходзіць сюды глядзець яго малюнкi, карты, дзённікі падарожжаў, атласы. Не было ў мяне ў думках і таго, што аднойчы я лягу ў пасцель маладой удавы, больш з упартасці, чым ад жадання. Што потым засну спустошаны, варты жалю, як пабіты сабака. Надышоў канец маім марам пра мора. Ганна весела, як дзіця, смяялася. І ў гэты момант нагадвала настаўніцу, задаволеную тым, што яе вучань добра выканаў заданне. Я не адказваў на яе дробныя хітрыя выклікі, тады яна паклала маю галаву на свае гарачыя грудзі. І я адчуў, як шалёна б'ецца жылка ў мяне на скроні.

Так я спазнаў каханне і сорам. Калі папытаўся, што знаходзіцца пад спальняй, яна адказала: «Там спіць Марыя». Нейкая злосць была ў гэтым адказе. Я адварнуўся. А калі адыходзіў, яна мне сказала: «Ты хлопец спраўны, радавацца будзе тая, што цябе атрымае... Не перажывай, гэта некалі павінна было стацца». Мне здалося, што яна насміхаецца. Ужо ў калідоры яна дагнала мяне і падала вялікі Паклукараў атлас. А мне не хацелася яго браць, бо за атласам бачыў самога Паклукара. Гэта ж я яму, які любіў мяне больш за бацьку

і маці, зрабіў паскудства. Потым надышлі сумныя дні, падобныя на журботную пахавальную працэсію пад дажджом. Я быў сам не свой. Заваражыла мяне чарнавокая чарадзейка. Сто разоў хадзіў я да знаёмага парога — падыходзіў і вяртаўся назад. І злаваўся: які д'ябал мяне туды нясе... А начамі сніў дзіўных пачварных істот, якія душылі мяне сваімі гарачымі целамі.

Пра гэта я нават Цвыркуну нічога не расказваў. Баяўся, што ён будзе смяяцца ці палічыць паскуднікам. Акрамя таго, у нас хапала іншых спраў. Цвыркун даказваў, што не ўсё яшчэ загінула, нягледзячы на тое, што дзяржаве канец. Будзе рэвалюцыя. Мяне дзівіла, адкуль у яго ўсё тое, што ён так зацята прапагандуе. Тым больш што ён не фантазіраваў, а проста разважаў пра падзеі і факты. Як толькі былі адноўлены заняткі ў школе, пайшла чутка пра Вызваленчы фронт. Настаўнікі неахвотна адказвалі на нашы пытанні пра гэта, таму мы ў іх і не пыталіся. Толькі Дэмасфен, які крыху заікаўся, папрасіў выкладчыка прыродазнаўства Ёва — лядашчага старога з манерамі арыстакрата і поглядамі, якія не адпавядалі нават эпосе Чарльза Дарвіна,— каб растлумачыў, што такое «надчалавек». Можна, нейкі адмысловы від? Ёў працёр акулёры, якія і без таго былі чыстыя, і сказаў, што гэта не ўваходзіць у школьную праграму, а значыць... У школьнай праграме гэтага сапраўды няма, казаў Дэмасфен, але там няма і акупацыі. Затое там шмат каралёў: адзін — Вызвалальнік, другі — Аб'яднальнік, трэці — Уцякальнік. Ёў быў зацятым манархістам, але праглынуў сліну і загадаў сесці. А потым сказаў, што небяспечныя думкі трэба пакідаць дома, а ў школу прыносіць дазволеныя. На наступным уроку прыродазнаўства Дэмасфен папытаўся: «Пан настаўнік, а чаму ў наглядных дапаможніках нашых чалавека малююць без палавых органаў? Сёе-тое ў падручніках пра гэта пішуць!» Ёў адказаў, што гэта абумоўлена маральнымі і выхаваўчымі

меркаваннямі. Але Дэмасфен не здаваўся. Ён напамінаў, што нават у Сіксцінскай капэле бог намаляканы голы. Ёў аж пачырванеў ад злосці: «Чаму вы гаворыце «намаляканы»?» Дэмасфен адказаў, што гэта не мае значэння. Ён толькі хоча сказаць, што ў добрага і паслухмянага гімназіста іх гадоў павінна быць ці пачуццё, што ён ненармальны, ці ўпэўненасць, што яго вылегчаюць адразу ж пасля атрымання атэстата сталаці. І гэта не мае ніякай сувязі з навукай пра дабро і хараство. Ёў загадаў змоўкнуць, паставіў «вельмі дрэнна» па прыродазнаўстве і паабяцаў падказаць, каб тое самае зрабіў выкладчык славенскай мовы. І яшчэ — калі вучань будзе высоўвацца з падобнымі глупствамі, ён давядзе гэта да ведама дырэктара, якога мы празвалі Бледная Смерць. Ну а калі ўжо сапраўды неабходна будзе параіцца перад шлюбам, няхай пытаецца ў каго-небудзь са знаёмых ці старэйшых таварышаў. Дэмасфен адказаў, што чакаць не можа, бо гэтыя рэчы яго цікавяць ад першага святога прычасця.

На перапынку ён папытаўся ў Цвыркуна, ці пасля рэвалюцыі будуць маляваць чалавека вылегчанага. Не, адказаў Цвыркун, тады полавае і ўсё маральнае выхаванне будзе грунтавацца не на мяшчанскай фальшывай сарамлівасці, якая ёсць сродак духоўнага і фізічнага заняволення чалавека чалавекам. Ёў не скардзіўся Бледнай Смерці. На наступным уроку ён прачытаў пропаведзь на тэму кахання ад плоці. Ён тлумачыў, што каханне ад плоці і ўзвышанае, духоўнае знаходзяцца ў непрымірымай супярэчнасці. Толькі духоўнае, ці платанічнае, каханне прыгожае, яно можа існаваць без бруднага, плоцевага, хоць гэтае, апошняе, і патрэбнае, каб людзі множыліся. Дэмасфен зноў не вытрываў і вылез з пытаннем, ці з'яўляецца такое платанічнае каханне бясполым, і якая ж тады розніца між поламі. Ёў нанова павёў песню пра расплоджванне людзей. А Дэмасфен блазнаваў далей. Ён плёў нешта пра сярэднявечча, пра

епіскапа Егліча, пра тое, што сам біблейскі Саламон на каханне меў погляды не такія, як пан настаўнік. Спрэчка такім чынам пераходзіла ў няспынную вайну паміж Ёвам і Дэмасфенам. Дэмасфен атрымаў вымову з папярэджаннем, што яго выключаць з гімназіі.

Неўзабаве пасля гэтага Цвыркун прынёс мне невялічкую кніжачку: Сігма, «Наш светапогляд». І параіў прачытаць уважліва. Тое, што не зразумею, ён растлумачыць. А ў кнізе ён забыўся паштоўку з подпісам: «Любы Цвыркун, душа кучаравая, спадзяюся, што ў гэтую цяжкую часіну ты не адмовішся ад сваіх поглядаў і зразумееш, што трэба рабіць. Твой Алеш».

Алеш быў сынам насільшчыка Ёсіпа, прыяцеля майго бацькі. Як мне было вядома, Алеш і яго старэйшы брат Пэпі цэлыя дні прападалі ў нейкім падвале. Яны выраблялі нейкія выбуховыя сумесі, майстравалі міны, бомбы, пякельныя машынкi і іншыя страшныя рэчы, патрэбныя рэвалюцыі. Паштоўка прыйшла з Новага Месца, дзе Алеш затрымаўся, вяртаючыся з добраахвотніцкага легіёна, які часткова разагналі, а часткова пабілі усташы¹ ў Заграбе.

У тую ноч, калі мне прысніўся Паклукар, у сне я нечакана паклікаў Марыю. Яна была дзесьці далёка. А мне хацелася, каб падышла бліжэй.

— Што з табой, Ніка? — пачуўся хрыплы голас. — Ты трызніш?

Сапраўды. У пакоі светла. На бацькавым начным століку гарыць лямпа пад зялёным абажуром. Мой бацька любіць жывёл і зялёны колер. Палова пятай раніцы. У бацькі бяссонніца, ён перачытвае ў пасцелі стары нумар «Дробнага гаспадара». Маўчу, бо баюся, што бацька разабраўся, пра што я гаварыў. Але стары, здаецца, не зразумеў нічога, таму што спакойна кажа:

¹ Усташы — войска харвацкай марыянетачнай дзяржавы, створанай у час фашысцкай акупацыі.

— Душна. Адчыні акно, калі табе блага. А я па-тушу лямпу. Не мог заснуць, вась і чытаю, каб сон нагнала.

— Дзіўны сон мне прысніўся,— кажу я.

— Ваенны час,— ціха мармыча бацька,— чаго толькі не насніцца.

Я прыўстаў у пасцелі і з заміраннем сэрца папы-таўся:

— Тата, а праўда, што да Паклукаравай Ганны італьянскія афіцэры ходзяць?

Бацька здзіўлена паглядзеў на мяне, але ў цемры не мог разгледзець маіх вачэй.

— Адкуль я ведаю... Што адзін ходзіць, гэта праў-да. Той, што кватаруе ў яе. А чаго гэта табе прыйшло ў галаву?

— Ды так, проста,— збянтэжана адказаў я, шка-дуючы, што пачаў гэтую размову.

Павярнуўшыся да сцяны, я паспрабаваў зноў выклі-каць бачанае ў сне. Але нічога не выйшла, і я перанёс-ся думкамі на Люблянцу. Туды мы часта хадзілі ра-зам з Марыяй. Найлепш было пад вербамі... Потым мя-не адолеў лёгкі ранішні сон.

Майская нядзельная раніца. Лад жыцця Кайфежаў, з якім я змагаўся, нібы сабака з ланцугом. Плыве пя-шчотнае веснавое сонца. Ужо зазелянеў у садзе крывы іспанскі бэз. Вось-вось зацвіце. Магнолія, што расцвіла месяц таму, зусім ужо апала. У гэтым годзе я нават не заўважыў, калі яна была ў квецені. Раней такога не было.

Успёршыся локцямі на балясы балкона, паклаўшы галаву на далоні, я глядзеў, што робіцца ў нашым са-дзе. Бацька ў сваёй паласатай кашулі здаўся мне па-добным на арыштанта, засуджанага на пажыццёвую катаргу.

Ён выйшаў на вуліцу і зажмурыўся ад сонца. Вес-нічкі абачліва пакінуў адчыненыя. Калі чалавек адчу-

вае сілу, ён так не робіць. А цяпер, калі бацька ўпершыню выйшаў за вароты з таго часу, як пачалася і скончылася вайна, ён лічыў абавязковым забяспечыць сабе адступленне. На вуліцы ніводнай жывой душы. Бацька павярнуўся, засунуў рукі ў кішэні і з вуліцы агледзеў свой дом. Так умеюць рабіць толькі сапраўдныя гаспадары. На момант ён, мусіць, адчуў радасць. Раней гэта быў штодзённы рытуал, гэта было патрэбна дзеля душэўнага спакою. А цяпер, пасля таго як два тыдні не мог выйсці на вуліцу, старому здалося, што аднаўленне рытуалу прынесла назад спакой, дало магчымасць хоць крыху расквітацца. Дом стаяў на тым самым месцы, што і многія гады. Сціплы і ціхі. Звонку цяжка было вызначыць, які ён з сярэдзіны. У гэты момант ён раптам здаўся бацьку чужым і непрыгожым. І стары прыгледзеўся ўважлівей, але не падумаў, што дом такі ўжо даўно. І вырашыў яго перафарбаваць, а можа, і перакрыць. Падумаў ён таксама, што вясна сёлета была б і надта добрая, каб не праклятая вайна. Потым азірнуўся на суседаў гарод, дзе з матыкай калу паўся гаспадар — настаўнік Франц Тртнік. На сонцы блішчалі яго залатыя акуляры.

Бацька зноў паглядзеў на вуліцу. На заржавелай рашотцы вадасцёку засеў абрываек пакамечанага «Славенскага народа». Кідаўся ў вочы набраны вялікім шрыфтам загаловак: «Нашы гераічныя злучэнні...» Стары крыва ўсміхнуўся і зноў павярнуўся да свайго дома. Але за гэтую вясну мой бацька моцна здаў. Амаль што запусціў сад. Цэлы месяц не браўся ні за якую працу, ні за якую карысную справу. Не мог узяцца, бо не ведаў, што рыхтуе наступны дзень. Хоць і цяжка было глядзець на занядбаныя градкі, рыдлёўка не слухалася яго, зусім не так, як мінулаю вясною. Ніхто, акрамя яго, у нашым доме не любіў садовых спраў. Мой старэйшы брат Антон толькі што вярнуўся з Далмацыі, дзе быў пяхотным унтэр-афіцэрам. Служба яго

так хутка скончылася, што ён паспеў у бельгійскіх казармах, якія афіцыйна называліся казармамі ваяводы Мішыча, захапіць толькі дзве скрынкі салдацкіх сухароў — на большае не быў здатны. Феламена ўзялася за швіва, а я сад проста ненавідзеў. Тым часам мы з Цвыркуном шнырылі па гэтых самых казармах у пошуках зброі і знайшлі скрынку парабелумаў, аднак не маглі нідзе адшукаць патроны да іх. Нарэшце нас прагнаў вусаты жандар, якому падазронамі здаліся хлапчукі з рукамі, да локцяў запэцканымі ружэйным маслам. Ён, мусіць, лічыў, што прадукты расцягваць яшчэ можна, але зброю... Зброю — божа барані!.. Напэўна, нехта загадзя паклапаціўся, каб магазінаў да гэтых парабелумаў нельга было знайсці.

У тыя самыя дні каля Шэнтвіда гарэў бензасклад. Над горадам вісела грыбападобнае воблака дыму. Пад ім шэрыя мундзіры салдатаў, якія ўцяклі з розных франтоў, здаваліся яшчэ больш змрочнымі, зямлістымі.

Аднак не гэта найбольш хвалявала майго бацьку. Ён непакоіўся за лёс свайго кутка, усяго набытага і створанага сваімі рукамі, сваім гарбом. Менавіта таму не мог стары прымірыцца з думкай, што вайна мае права яго разбурыць. Ён многа думаў у тыя цяжкія дні і прыйшоў да глыбокага пераканання, што гэты куток належыць толькі яму, ён яго ствараў і дорага заплаціў — такую цану, што ніякая вайна на свеце не мае права захапіць яго. Ён лічыў, што разбурыць яго куток — такое самае злачынства, як забіць бязвіннага чалавека. Яго, напрыклад, які за ўсё жыццё не зрабіў нікому нічога кепскага, хоць сам добра ні ад кога не бачыў.

Бацька вярнуўся ў гародчык і старанна зачыніў за сабою веснічкі. Як усё ж такі памыляўся ён, спадзеючыся на гэтыя крацістыя веснічкі, якія нібыта ахоўваюць яго ад усяго, што страшыць, што затаілася зна-

дворку, быццам драпежны звер, і чакае зручнага моманту, каб накінуцца на яго ўладанні.

Няспешна, у задуменні, падышоў ён да плота паміж сваім і Тртнікавым садам. Прыпыніўся якраз насупраць таго месца, дзе настаўнік, у сваёй белай кашулі і чорнай камізэльцы падобны на афіцыянта, перакопваў вузкую градку чарназёму. Пінжак яго вісеў на плоце.

— Добрай раніцы, пан настаўнік!

Настаўнік разагнуўся і паправіў акуляры. Твар яго расчырванеўся. Ён прыгладзіў рэдкія сівыя валасы і адказаў:

— Добрай раніцы, сусед!

Бацька з цікаўнасцю ўглядаўся ў суседаў твар. Яму, безумоўна, хацелася зразумець, якія думкі сабраліся ў вучонай галаве.

— Здаецца, зноў пара брацца за справы? Ваенны віхор праляцеў. Праз гэтую бязглуздзіцу ў мяне палова саду неабробленай засталася.

Настаўнік замаргаў блізарукімі вачыма. Яго сляпіла сонца. Пераклаў матыку з рукі ў руку і панура мармытнуў:

— Думаеце?

— А чаму не? Яно і лепш, што так хутка ўсё скончылася. А то і ў нас бамбілі б. Кажуць, у Бялградзе за раз было трыццаць тысяч забітых. Ды што там гаварыць пра палітыку!.. Палітыка — сучка. Кожны сабака ладзіць з ёю. Заўтра збіраюся перакапаць грады за домам. Па ўсім відаць, з харчам будзе цяжка. Пара нам, дробным гаспадарам, выйсці на першы план. Я паспрабую гадаваць як мага больш трусаў. Вы нават не ўяўляеце, колькі карысці можа быць ад выкармленага труса!.. А яшчэ пух. Зімой...

Настаўнік усё глядзеў на яго і жмурыўся ад сонца. Бацька раптам асекся. Азірнуўся навокал і ўжо інакш сказаў:

— Трымаецца пагода. Неблагі красавік сёлета.

— Але, — згадзіўся настаўнік.

Бацьку здалася, што ён не ў гуморы.

— У вас што-небудзь не ў парадку?

У настаўніка заторгаўся твар, нібыта ўсе мускулы раптам захадзілі пад загрубелай скурай. Ён з цяжкасцю вымавіў:

— Ды не, суседзе, нічога, дакладней, са мною асабіста нічога. Затое са мною і ўсімі намі разам здарылася нешта страшнае. Аж плакаць хочацца.

Бацька канчаткова сканфузіўся. Размова закранула тое, пра што ён не хацеў і думаць. Падняў рукі і зноў апусціў. Патаптаўся, глянуў на настаўнікаў дом і заўважыў у акне яго дачку. Якраз у гэты момант Марыя закрычала:

— Татачка, апраніся! Прастудзішся яшчэ!

Тртнік уздрыгнуў, а потым усміхнуўся і паскардзіўся:

— Чым далей, тым больш дзіця мяне вучыць. Як апранацца, чым лячыцца ад прастуды, калі класціся спаць.

— Дык гэта ж клопат і любоў, — сцешыў бацька. — Маім усё роўна, прастуджуся я ці не. Чаму не пільнаваўся, скажуць, ды яшчэ дададуць — «дурань стары» ці што-небудзь падобнае. Думаеце, ім не напляваць на мяне?

Настаўнік зняў з плота пінжак і паслухмяна апрануўся.

— Шчыра кажучы, я нават уявіць не магу, як бы жыў без гэтага дзіцяці.

— Добра вам, — падхапіў бацька. — А такому, як я, чалавеку гэта і ў галаву не прыйдзе. Я ніколі не адчуваў, што дзеці клапацяцца пра мяне. Пакуль яшчэ трымаю іх у руках, і то толькі таму, што баяцца, каб не прагнаў, як некалі прагналі мяне. Такія, як я, прывязваюцца толькі да маёмасці. Не маю чаго чакаць ні ад

дзяцей, ні ад каго другога, магу прызнацца. А па-вашаму, можна чакаць?

Настаўнік глядзеў на яго з незвычайнай цікавасцю.

— Такі чалавек, як я, — з запалам казаў бацька, — няшчасны чалавек. Вось таму і кажу: добра, што вайна скончылася. А чаго мне чакаць ад вайны? Каб мяне прыгняталі, рабавалі, каб карысталіся маім домам або чаго-небудзь падобнага? Я, ведаеце, гэтага не люблю. У час вайны заўсёды творыцца брыдкае. Наўрад ці захіліць бог і цяпер. Мая гаспадарка — гэта мая гаспадарка, кажу я сабе. І пакуль жывы, хачу, каб гэта сапраўды было маім. Калі дзеці не будуць слухацца, праганю. Няхай кожны сам прыдбае такую маёмасць, калі не хоча абіваць чужых парогаў.

Настаўнік стаяў, апёршыся на матыку. На бацьку ён глядзеў так, быццам той быў недзе далёка, і здалёк даносіўся яго ледзь чутны голас, да якога трэба было прыслухоўвацца. Потым ціха сказаў:

— Даруйце, сусед, нашу размову слухае ваш сын.

Бацька абьякава махнуў рукою і агледзеўся. Я прыслухоўваўся, напэўна, толькі таму, што сам сябе пераконваў, быццам мне гэта не цікава.

— Пакрыўдзіла вас нешта ў жыцці, — цішэй сказаў настаўнік. — З таго часу вы нікому і не верыце. Часам нават сабе самому, дазвольце заўважыць.

Бацька хрыпла засмяяўся.

— Канешне, вы чалавек вучоны і ведаеце, што ды як. Але ж вы не маеце такой, як я, спрактыкаванасці. І вось што я вам скажу: усё наўкола, увесь свет толькі і чакае, каб вас абдурыць. Усё так разлічана, каб адабраць у вас дом або сад. Не адразу, дык пакрысе: сёння якое дрэўца, заўтра нейкую жывёліну. Не я гэта выдумаў, паверце. Жыццё вучыла, а за навуку я плаціў — і плаціў дорага, як трэба. Думаеце, не плаціў?

— Тата, дзевяць гадзін! — пачуўся з акна Марыін голас.

— Прабачце, мне пара,— сказаў настаўнік.

— Нічога, нічога,— прамармытаў бацька.

Ён думаў пра тое, які дзіўны мозг павінен мець гэты настаўнік, калі ўсё жыццё корпаўся ў кнігах. Таму, хутчэй за ўсё, і навакольнае жыццё ён бачыць нейкім аддаленым, не такім, якое яно ёсць. Таму і не можа зразумець такога, як ён, чалавека. А ён навучаны жыццём, а не кнігамі. Ён цвёрда ведае толькі тое, што перажыў сам. Астатняе яго не цікавіць.

Перад дзвярыма ён на хвіліну спыніўся. Пра мяне, як і пра настаўніка, ён ужо забыўся. Разглядаў медную шылдачку, на якой вычварнымі літарамі было выведзена: «Петар Кайфеж, чыгуначны кандуктар на пенсіі». І ўжо другі раз за гэты ранак яму здалася, што ён не дома. Нават імя і прозвішча на шылдачцы былі надзіва чужыя. Быццам несапраўдныя. Калі азірнуўся, і дом здаўся непрывычным, незнаёмым. Нібы гэта і не яго дом. Нібы ён заходзіць да каго з суседзяў. Сэрца задрыжала ад тугі. Раззлаваўшыся на самога сябе, бацька тупнуў нагою і моцна штурхнуў дзверы.

Накіраваўся ў кухню, але, здзіўлены, спыніўся на парозе. У кухні каля акна сядзеў незнаёмы мужчына з чорнай падстрыжанай барадой, у зялёным мундзіры, у капелюшы з зялёнай пеўневай пярынай і з пісталетам на поясе. Поруч з ім сядзела Феламена і рагатала. Маці стаяла каля пліты. Пахла пражанай кавай. Бацька пабляднеў і ўстрыможана падумаў, як гэта ў яго дом зайшоў чужынец, а ён не заўважыў. Потым успомніў, што нейкі час быў за домам, каля трусятніка. Аднак, чаго гэты барадач тут расседжваецца і чаго рагоча Феламена? Стары сабраўся быў нешта сказаць, але ўспомніў, што незнаёмец — афіцэр італьянскай арміі, пераможца. Па целе прабеглі халодныя мурашкі. І чаго, як дурная, рагоча Феламена?

Бацька пастаяў з хвіліну. Феламена, не перастаючы смяцца, апаліла яго поглядам. Ён павярнуўся і моўчкі

зачыніў за сабою дзверы. Нездарма ўсю раніцу ён прадчуваў: здарыцца нешта благое. А Феламена так бестурботна рагоча...

— Ох, Феламена... — мармытаў стары, — проста яна бязглуздая.

Я зразумеў, што бацька злуецца. Хацеў быў пагава рыць з ім, але ў гэты момант на вуліцы з'явілася рота сардзінскіх грэнадзёраў. Ішлі яны не строем, вольна. Афіцэр, які іх вёў, увогуле не сыходзіў з тратуара і ўвесь час какетліва заглядаў у вокны. А салдаты перагаворваліся і голасна смяяліся.

Бацька стаяў перад домам і не зводзіў вачэй — ён упершыню бачыў гэтулькі італьянскіх салдатаў. Дык вось якія яны, пераможцы. Крапіўна-зялёныя мундзіры здаліся яму недастаткова параднымі для пераможцаў. Мусіць, падумаў стары, у іх не хапае шэрці. Такой, напрыклад, якая ёсць у яго — натуральнай ангорскай, мяккай, нібы пух, і белай, як першы снег.

Калі італьянцы прайшлі, ён павярнуўся да мяне:

— Ну, бачыў?

— Бачыў, — буркнуў я, не рухаючыся і не падымаючы вачэй.

Цвыркун мае рацыю. Гэты свет трэба разбурыць.

Надышоў канцэртны сезон, але настаўнік Тртнік быў зусім разгублены. Жыццё зусім страціла сэнс, і які ні шукаў яго ў сабе самім і вакол сябе, не знаходзіў. Не мела сэнсу не толькі яго ўласнае жыццё, але і жыццё народа. Людзі, на якіх ён спадзяваўся, затаіліся. Прынцыпы, у якія ён верыў, пайшлі марна. Гістарычныя ісціны, якія ён прапаведаваў ужо шмат гадоў, аказваецца, не маюць сілы.

Ластаўкі гэтаксама высока снуюць і вечарам і раніцаю. Гэта прыкмета, што пагода будзе трымацца. На птушак настаўнік глядзіць сумна. Губы яго ўздрыгваюць ад унутранай трывогі. Невядома, як быць, што

рабіць, за што брацца ў гэты ліхі час. Вясёлае шчабятанне ластавак выклікала незразумелую тугу. Яму хачелася верыць, што жыццё ўсё ж такі мае сэнс, нягледзячы ні на што. Заўсёды ж верыў: яно важнае, патрэбнае, карыснае, і яго ўласныя намаганні не дарэмныя таксама.

«Бітва пры Саламіне, таварыш мой...»? Ці не вучыў ён моладзь любіць айчыну і ўсё, што звязана з ёю? Мой божа, ды з ёю звязвалася такое, што не мела ніякага дачынення, чаго толькі сюды не ўблытвалі! Рэлігійнае, каралеўскае, нацыяналістычнае, шавіністычнае — усё гэта было дутае, агіднае. Тртнік атрымаў адукацыю яшчэ пры аўстра-венгерскай манархіі. Нацыянальную свядомасць у ім абудзіў 1918 год. Але цяпер ён баіцца, што маладыя людзі не змогуць разабрацца ў тым, што ён разумее. Ці сумеюць яны адрозніць значнае ад нязначнага, сапраўднае ад фальшывага, вечнае ад мінучага? Пакуль што жыццё не дало адказу.

Ластаўкі лётаюць высока. Быццам няма на свеце нічога, акрамя мушак, і ніякіх надзей, акрамя як на пагоду. Раней калі-нікалі ў пагодлівыя дні настаўнік хадзіў у Цівалі, браў з сабою арэшкі вавёркам і зерне птушкам. Але і гэта з часам траціць сэнс. У Цівалі ўсё менш і менш людзей, якія прыходзяць карміць жывёл і птушак.

Настаўнік Тртнік, як звычайна, праз увесь горад ідзе ў Цівалі. Па дарозе яго мучыць цікаўнасць і страх. Пачуўшы барабаны, ён затыкае вушы і бяжыць. А барабаны б'юць і б'юць, як на пахаванні. Грукаюць так, што не ведаеш — ці на страх людзям, ці каб заглушыць свой страх. Настаўнік перакананы, што так барабаніць немагчыма, калі не трэба паміраць або несці смерць другім. Тое самае і з мішурой гэтаю. Нашто яна, калі не на тое, каб прыкрываць убоства? Вось людзі абыходзяць іх, асабліва тады, калі яны збіраюцца, каб

узняць ці спусціць трохколерны сцяг імперыі на Звэзде¹. Гэта там ён бачыў, як у людзей зрывалі шапкі. Нібы шалёныя, кідаліся на тых, хто не спыняўся і не здымаў шапкі, калі трубач падаваў сігнал на пад'ём сцяга.

Пасля поўдня і ўвечары яны наладжвалі канцэрты ў Цівалі, перад Народным домам ці перад помнікам Прэшарну. Музыканты стараюцца — трэба добра іграць, каб зарабіць хоць крыху павагі, якой цяпер не маюць. Аднак над вуліцамі і над людзьмі вісіць хмара нянавісці, недаверу і пагарды. Здаецца, вось-вось адбудзецца нешта важнае... Такое адчуванне ў настаўніка не праходзіць ні ўранні, калі ён выходзіць з дому, ні ўвечары, калі вяртаецца з праходак. Спакойна глядзець на вуліцу ён можа толькі з акна. Усё роўна, свята ці будзень, многа на ёй людзей ці зусім няма. Не памагаюць ні канцэрты, ні песня Джылы «Матма, son tanto felice», ні веснавое сонца, што, як і заўсёды, кожны дзень абходзіць люблянскае неба. Нібыта не ведае, што тысячы сялян з верхняй Краіны вывозяць на чужыну.

Сумаваў Тртнік, думаючы пра свае гады, пра старэчую агідную немач. Яго часта апаноўваў той страх, што бывае ў чалавека, які зразумеў, што ўсе яго намаганні марныя, а зробленае ім — нікому не патрэбна. Цяпер, мусіць, асталася адно — употай паплакаць на магіле таго, што некалі было радзімай.

Аднойчы, якраз тады, калі немцы напалі на Расію, ён сутыкнуўся ў пярэдняй з паручыкам Пішытэла, які кватараваў наверху, у Паклукаравай Ганны, і не адказаў на яго саладжава-ветлівае прывітанне. А чым далей, тым больш ён адчувае, што без сябра немагчыма. Патрэбен чалавек, з якім можна было б шчыра пагаварыць, тады будзе намнога лягчэй. Нельга сказаць, што апошнія падзеі не закранулі Марыі, але яна ж дзіця

¹ Звезда — плошча ў Любляне.

яшчэ. Ці ж можа дзіця думаць пра лёс народа, цяжкі лёс маленькага славенскага народа? Яна не паспела нават зразумець свой народ па-сапраўднаму.

А вось яго гэта ўвесь час мучыць. Самотнае жыццё да добра не даводзіць, ён даўно гэта зразумеў. Каб не быў на пенсіі, кожны дзень сустракаўся б з калегамі і тады ведаў бы, што думаюць настаўнікі і што вучні, гэтыя жэўжыкі. Яны ж заўсёды ўсё ведалі, акрамя таго, што задавалі на ўроках. Але ён цяпер адасоблены ад людзей, зачынены ў сваім доме, як у магіле. І Марыя таксама. І сусед Кайфеж, гэты трагічны экзэмпляр, тыповы прыклад замкнёнасці ў сабе, у сваім закутку, захіленым ад усіх вятроў. Часам настаўнік думаў, што яны з Кайфежам, па сутнасці, маюць шмат агульнага.

Неяк, адчыняючы веснічкі, ён заўважыў у паштовай скрынцы нейкія лісткі, скручаныя ў трубочку. Выняў і хацеў пакласці ў кішэню, але звярнуў увагу, што гэта два экзэмпляры тэксту, надрукаванага на шклографіе. Было ўжо цёмна, але настаўнік разабраў назву. Праўда, яна яму нічога не гаварыла, аднак зацікавіла. Нават не сказаўшы, як звычайна, «добры вечар» Марыі, якая завіхалася на кухні, настаўнік пайшоў у свой пакой, прысеў на крэсла і пачаў чытаць. Ужо ад першых прачытаных радкоў стала страшна: «Аўгуст Жыган. Ад рукі ліхадзеяў-акупантаў загінуў выдатны дзеяч славенскай культуры, даследчык творчасці Прэшарна — Аўгуст Жыган. Стрэлам у спіну карабінеры забілі Жыгана, калі ён вяртаўся дадому». Тртнік апусціў руку з лістком, а другой уключыў лампу. Вось як, значыць. Забіваюць нават на вуліцы. Стрэлам у спіну. Не зважаючы ні на гады, ні на што.

Ён адчуў, як няроўна забілася сэрца. Калі паспрабаваў чытаць далей, не змог. Трэсліся рукі. Тады ўстаў, завесіў акно і ўключыў верхняе святло.

— Марыя, ці ж гэта я ўжо такі стары? — вымавіў ён, стоячы пасярэдзіне пакоя.

Прыслухаўся да свайго голасу і сеў. Зноў узяў у рукі лісткі і прагледзеў загалюкі: «Дзейнасць Вызваленчага фронту», «Адзіны фронт народаў», «Адпор славенскага народа». Сабраўся быў чытаць, але пачуліся Марыны крокі, і ён хуценька схаваў лісткі за спіну. А сам утаропіўся ў дачку. Марыя заўважыла яго мітуслівыя рухі і цікаўна паглядзела, што ён хавае.

— А, чытаеш «Парачавальца»?!

— Што? Якога?

— У цябе ж гэта «Парачавалец»?

— І ты ведаеш пра яго?

— Ведаю.

— А чаму мне нічога не казалася?

— Я не хацела, каб ты хваляваўся. А чаму ты хацеў схаваць яго ад мяне?

Марыя засмялася. «Так-так. Ён ходзіць у Цівалі. Корміць вавёрак. Потым вяртаецца і ходзіць па садзе. Дзень і ноч думае, што трэба нешта рабіць. Але ніяк не дадумаецца што».

— Мы заўсёды былі сябрамі. Чаму ж ты цяпер?..

Настаўнік уважліва паглядзеў ёй у вочы і здзівіўся. Адхіліў ад сябе, каб агледзець з ног да галавы — нібы першы раз бачыў. І сапраўды першы, бо цяпер глядзеў на дачку не так, як заўсёды. Толькі што ад пліты, у блакітным фартушку, у хатніх тапачках, яна была, як і кожны дзень. Але толькі цяпер настаўнік зразумеў, як ляціць час. Як пастарэлі яго мары, уяўленні, перакананні! Даччыны вочы ўжо не такія блакітныя, як некалі. Цёмныя, пасталелыя, яны смела ўглядаліся ў жыццё. Як думкі мяняюць чалавека! Ён міжволі азірнуўся на партрэт нябожчыцы жонкі. Доўга не зводзіў з яго вачэй.

— Ох, паненка, — уздыхнуў ён, — калі гэта вы паспелі вырасці? Учора толькі, здаецца, вы былі дзесяцігадовай дзяўчынкай, з якой мы разам чыталі Андэрсена...

— А ты думаў, што я заўсёды буду маленькая?
— Ну, ідзі. А то вячэра прыгарыць.
— Мо прынесці табе яшчэ адну такую газету?
— Яшчэ адну? — Ён паглядзеў на дачку, як на стаўнік на вучаніцу. — Ну-ну!

Марыя выбегла і вярнулася з дзвюма газетамі. У адной з іх было напісана: «Сапраўдная воля не можа быць дараваная...» Прачытаўшы гэта, ён выпусціў з рук лісткі. Што ж, ён састарэў. А Марыя вырасла. Устаў, знайшоў на паліцы кнігу Жыгана аб Прэшарне і, пагартаўшы, прачытаў апошнія радкі: «Бывай, маладосць! Прайшла ты ў працы, у пошуках ведаў. Але ні мора, ні буры не баіцца марак!» Зняў акуляры. Незразумела, ад слёз яны запацелі ці надвор'е вінаватае. Тртнік адкінуўся назад і задумаўся, што ж гэта робіцца. Некалі і яго вось так застрэляць — ні за што. І ніхто не будзе хвалявацца. Каб хто ведаў, што ў цябе ў галаве! Ужо за гэта могуць забіць — мець свае думкі пад страхам смерці забаронена. Толькі за гэта, а ты апошнім часам думаеш і думаеш, што рабіць. Настаўнік сядзіць нерухома, быццам скамянелы, думае. І нават сам не ведае, пра што. Адно ведае, адчувае: нешта павінна здарыцца. Няхай, няхай здарыцца, каб гэты час не быў такі мёртвы, такі безнадзейны і ганебны.

Ён усхапіўся, падышоў да насценнага календара за 1941 год. З вокладкі ўсміхаўся ружовашчочкі камінар. Які аптымізм! Аптымізм для дзяцей. І сам разгублена ўсмінуўся, а потым паскроб за вухам, ціха прачыніў дзверы ў кухню і спыніўся на парозе:

— Марыя, хто табе даў гэтыя лісткі?
— Цвыркун.
— Цвыркун? А што гэта такое?
— Цвыркун — гэта хлопец. Так яго празвалі. А сапраўднае імя яго Давід.

— Значыць, гэта ён даў табе лісткі. А што, гэты так званы Цвыркун — твой кавалер, ці як гэта цяпер называецца?

— Не, што ты.

— А хто паклаў «Парачавальца» ў паштовую скрынку?

— Я.

— Ты?

— Я. Чаму гэта цябе дзівіць?

— Дзівіць, — прамармытаў настаўнік, выходзячы з кухні. Потым паглядзеў на завешанае акно. Ужо ноч. — Марыя, а што табе падарыць на дзень нараджэння? Табе ж хутка васемнаццаць...

У нашай сям'і ўзнікла змова, як называў гэта бацька. І яна пераканала старога, што ён сапраўды адзінокі. Маці і Феламена, перш за ўсё, вядома, Феламена, выказаліся рашуча «за». Прычыны мелі чыста практычны характар — як-ніяк за кватэру даюць грошы. А грошай нам вечна не хапала. Акрамя таго, Карла абяцаў макароны з белай мукі, рысу, кавы, шакаладу, разынак і міндалю. Пры ўмовах, калі вартасць грошай падала з неймавернай хуткасцю, гэта былі не жарты. Антон бесклапотна паціснуў плячыма і паслаў усіх разам... Ён тут не гаспадар. Зразумела, ён не любіць італьянцаў, бо гэта бабы, а не салдаты, але, пусціўшы аднаго ў дом, можна самім жыць намнога спакайней. Хто ведае, што яшчэ будзе. І ніхто не хацеў слухаць яго, бацькі, калі ён тлумачыў, чаму не хоча пускаць у дом чужынца. Прынамсі, ніхто не хацеў зразумець галоўнага: гэта ж, па сутнасці, замах на яго ўладанні, так сказаць, «акупацыя». Быццам праз гэтую праклятую вайну і тое, што з ёю звязана, страціла вартасць усё, што цанілася спрадвеку. Так праз нейкі час яны захочуць раскватараваць у ягоным доме цэлы батальён такіх вось капялюшнікаў. Антон заўважыў, што і гэта

магчыма. Вайна не зважае ні на яго ўласнасць, ні на яго жаданні. Бацьку гэта зачэпіла за жывое.

— А я дакажу, што гэта не так. Я абыду ўсіх ад Понція да Пілата і даб'юся, каб скасавалі гэтую пастанову.

Антон разрагатаўся. Ён параіў бацьку адумацца, не пароць гарачкі, пакуль яго самога не пасялілі ў недалёкія вядомыя мясціны. Там хопіць макаронаў на ўсіх такіх, як ён, жулікаў, і месца хопіць таксама. Калі пасля гэтага бацька спытаўся, чаму ж не пусціць, калі ўжо так трэба, кватаранта-славенца, маці крыкнула:

— А рыс? Што ты жэрці будзеш?

У гэтай сутычцы бацька трымаўся, як ніколі, зацята і рашуча. Я глядзеў на яго і дзіваваўся. Успомніўшы яго размову з Тртнікам, я радасна падумаў: вось яно, пачынаецца. Гэта пачатак канца. Дзень пры дні гэта будзе асядаць, пакуль зусім не разваліцца. Уладная рука неабходнасці разлічыцца з гэтым гняздом бяладнасці.

Маці мая была люблянчанка. А бацька з Казянскага, з сялянскай сям'і. Нарадзіўся ён у 1878 годзе. Зусім малога бедны бацька аддаў яго ў Заграб да дзядзькі-бондара на выхаванне. У дзядзькавай майстэрні трэба было працаваць з ранку да ночы, а кармілі не густа, ды і выспацца не давалі. Дзядзька, стары рэўматык, больш цікавіўся якасцю бочак, чым сваім пляменнікам. У 1914 годзе бацьку не ўзялі ў войска па стану здароўя. Якраз у сярэдзіне вайны дзядзька нечакана памёр, а паколькі ў нябожчыка больш сваякоў не было, бацька атрымаў спадчыну — плату за працу і ўсе пакуты. Спадчыны бацьку хапіла, каб купіць пляц у Любляне, дзе ён уладкаваўся працаваць на чыгунцы. Пазней, дадаўшы матчын пасаг і пазыку, якую ледзь-ледзь выплаціў за пятнаццаць гадоў, пабудаваў дом. У тым самым годзе нарадзілася Феламена, а праз год — Антон. Маці, мяснікова дачка, была здаровая, мажняя і

бойкая — як кажуць, агонь-дзеўка. Пасля таго як пабудаваліся, здавалася, лёс спагадае ім. Але бацькава кволасць і яго частыя ад'езды па службе з дому не давалі спакою ліхім языкам. І неўзабаве яго каханне перарадзілася ў нянавісць да жонкі. Цяжка сказаць пра гэта што-небудзь дакладней. Я заўсёды ўнікаў размоў пра нашы сямейныя праблемы. З маленства саромеўся, калі пра гэта гаварылі нават і добрае.

Цяпер трэба было выказацца і мне, хоць і не было надзеі, што мае словы нешта зменяць. Я заявіў, што не жадаю бачыць італьянцаў у нашым доме. Не толькі таму, што, пусціўшы чужынца, набярарся сорамаму, усе кпіць з нас пачнуць, смяяцца...

— Смяяцца? — усхапілася Феламена. — Няхай сабе смяюцца. А калі ты галодны, не смяюцца? Бач ты — людзі! Хто яны такія, гэтыя людзі? Галота вашыя, якая зайздросціць усім, хто нешта мае.

Я пачырванеў, але выказаў усё, што хацеў:

— Калі табе патрэбен гэты італьянец, ідзі ты з ім...

— Э, не! З дому мяне не выганіце, асабліва ты... Сядзіш на нашым хлебе!..

— Ціха! — гукнуў бацька. Ён не разабраў, што казаў я.

— Сам заткніся! — вызубілася Феламена на бацьку. — Ты адзін толькі на свеце! Па-твойму, няхай лепш пустуе пакой і галадаюць дзеці, чым пусціць на кватэр прыстойнага чалавека і забяспечыць сям'ю.

— Прыстойнага чалавека! — засмяяўся я. — Цыгана!

— От дзеці ўдаліся! — уздыхнуў бацька, а маці не вытрывала:

— У бацьку...

Усё гэта сапраўды нагадвала змову. На другі дзень бацька па-святочнаму адзеўся і, не сказаўшы нікому ні слова, пайшоў у горад. У канцылярыі губернатара служыў яго знаёмы па таварыстве сяброў птушак. Але гэ-

ты пан, сам вельмі падобны на пеўня, больш любіў птушак на талерцы, чым жывых. І з бацькам маім ён не надта хацеў бачыцца. А калі ўсё ж такі, пасля доўгага чакання, прыняў у сваім кабінце, адразу папярдзіў:

— Калі вы шукаеце якога-небудзь пасрэдніцтва, нашу размову можна лічыць скончанай. Я ўсяго толькі чыноўнік і не маю ніякага дачынення да таго, што робіцца.

Бацька адчуў, што лепш за ўсё — адвітацца і пайсці. Але перасіліў крыўду і сказаў, што просіць толькі парады. Калі ж падрабязна расказваў, што да чаго, птушыны заступнік выказваў яўныя прыкметы нецярплівасці.

— Вы звар'яцелі, — заўважыў ён. — Да вас сам плыве тлусты кус, а вы яшчэ турбуеце ўладу. Дзякуйце богу, што пасылае нагоду застрахавацца ад розных магчымых непрыемнасцей. Акрамя таго, можна не сумнявацца, што гэты італьянец яшчэ і кантрабандыст. Дык вы і зарабіць няблага можаце, калі возьмецеся з галавою.

— Не трэба мне Юдавы грошы, — упарта буркнуў бацька.

— Дык вы што, збіраецеся сварыцца з акупацыйнай уладай? Спадзеяцеся, што вас будуць слухаць? Радуйцеся яшчэ, што не пасялілі якога-небудзь лютага фашыста. Таго прыйшлося б нават вітаць паднятай рукою.

Бацька не на жарты раззлаваўся, калі нарэшце зразумеў, што птушыны сябар не разумее яго ці проста не хоча разумець. Няўжо так цяжка дацяміць, што гаворка ідзе пра недатыкальнасць уласнасці, ягонага дома, ягонай сям'і, а не пра тое, чым займаецца яго кватарант, які колер яго формы ці які ў яго выраз твару — прылюдны ці злосны?.. Калі ўсё гэта растлума-

чыў як мага даходлівей на роднай мове пеўненадобнаму чыноўніку, той, скрывіўшыся, заверашчаў:

— Чалавеча божы, цяпер, калі разбураюцца гарады з мільённым насельніцтвам, спапяляюцца цэлыя вобласці, калі людзей мільёнамі зганяюць з родных мясцін у неабжытыя, вы гаворыце пра недатыкальнасць уласнасці вашай?! Ці пры сваім вы, даруйце, розуме!

Ён моршчыўся, стагнаў, уздыхаў і махаў рукамі, нібы ад болю. Бацька сачыў за чыноўнікам здзіўлена і з агідай. І гэтаму недавярку ён летась аддаў дарэмна пару пародзістых галубоў!

З канцылярыі бацька выйшаў расчараваны. Спыніўся на плошчы перад палацам і задумаўся, куды яшчэ схадзіць. Перад уваходам стаялі два карабінеры ў напалеонаўскіх капелюшах і аглядалі яго з вайскавай бесцырымоннасцю. Бацьку стала непамысна. Ён плюнуў і пайшоў па вуліцы Блейвейса. Перад паліцэйскай управай праходжваліся паліцэйскія, якія таксама агледзелі старога з нейкім падазрэннем. А што, калі звярнуцца сюды, у паліцыю? І, доўга не думаючы, накіраваўся ў прыёмную. Там яго спыніў нейкі тып і папытаўся, што трэба. Бацька ўважліва паглядзеў на незнаёмца і адказаў, што хоча падаць скаргу.

— Ска-а-аргу?! — насмешліва, расцягваючы слова, паўтарыў той.

Бацька паспрабаваў яшчэ распытаць, хто ён такі, але незнаёмец не адказаў, загадаў толькі звярнуцца ў дванаццаты пакой.

«Стукайце — і адчыніцца», — супакойваў сябе стары. На гэты раз трэба быць разумнейшым і смялейшым.

У патрэбным пакоі за чорным пісьмовым сталом сядзеў лысы афіцэр і пакусваў аловак. Яны доўга не маглі зразумець адзін аднаго. Але паколькі бацька, нягледзячы на гэта, не збіраўся адыходзіць, афіцэр

паклікаў перакладчыка. Увайшоў той самы тып з прыёмнай. Ён ухмыльнуўся і прысеў на край стала.

— Што яму трэба? — запытаўся афіцэр. Ён паклаў аловак за вуха, успёрся локцямі на стол і абьякава, пазіраючы больш у акно, як на субяседніка, пачаў слухаць.

— Я хачу падаць скаргу...— сціпла пачаў бацька, асцярожна выбіраючы словы,— наконт кватэры. Да мяне хочуць пасяліць вашага афіцэра. Яго завуць Карла Гаспероне. Ён такі, у капелюшы з пярынай...

— І якія ў вас падставы не згаджацца?

Перакладчык саладжава ўсміхнуўся. Бацька, невядома чаму, вырашыў, што гэты ліслівы прыслужнік, напэўна, з Горыцы.

Якія падставы? От, д'ябал! А ён і не думаў пра гэта. А сапраўды, якія падставы? Стары разгубіўся і зусім не ведаў, што сказаць. Не можа ж ён расказаць, як склалася на самай справе. Лепш што-небудзь прыдумаць.

— У мяне ёсць пакой,— заспяшаўся стары,— але ў мяне таксама і трое дзяцей. Старэйшы сын збіраецца жаніцца, а жыць няма дзе. Гэта ж, разумееце, з жонкай, ды і дзіця будзе... Лішняга месца, такім чынам, не астаецца — дамок мой невялічкі.

— Але, але... А чым займаецца гэты сын? Колькі ў яго сыноў?

Афіцэравы мутныя вочы на нейкі момант спыніліся на бацьку. Перакладчык балбатаў і не пераставаў здзекліва ўсміхацца.

— Але, але...— паўтарыў афіцэр без усялякіх эмоцый.— Яго сыны дома. Адзін чыгуначнік, а другі гімназіст. Няблага. А нашы хлопцы павінны ваяваць. Іхнія жэняцца, дзяцей робяць яшчэ да шлюбу, крадуць у бога каханне, а ў людзей каштоўны час, а нашы замест іх ідуць на фронт. Бач, як добра. Іхнім на фронт не трэба. Пра гэта стары калі-небудзь думаў? Не чуў

яшчэ, што хочуць зрабіць немцы? Як яму такое падабаецца? Ну вось, дык няхай яго сыны крыху пацясняцца, каб дах над галавою атрымаў ветэран італьянскай арміі.

Бацька сумеўся:

— Па-мойму, у горадзе ёсць лепшыя кватэры...

— Дзе? — зацікавіўся афіцэр.— Няхай дасць нам адрасы. Мы будзем удзячныя. Няхай падкажа. Цяпер вялікі наплыў бежанцаў з Марыбара і іншых мясцін, дзе стаяць немцы.

Бацька яшчэ больш збянтэжыўся, бо не ведаў, што і сказаць, і зразумеў, што ў паліцыю не варта было звяртацца.

— Скажыце яму, — дадаў праз нейкі час афіцэр, — я спадзяюся, што ён разумны чалавек і што з ім можна дамовіцца. Я магу зрабіць так, што гэты сяржант не паселіцца ў яго доме, але толькі ў тым выпадку, калі ў пакой, прызначаны яго шаноўнаму сыну, будзе прыняты славенец, якога прышлём мы. Але каб ніхто не ведаў, што гэта наш чалавек.

— Не-не, — пералякана запырэчыў бацька, — толькі не гэта! Калі так, няхай лепш чужынец жыве.

Афіцэр ускочыў і раз'юшана закрычаў:

— Прэч! Ганіце яго адсюль! І хутчэй, бо арышту!

Бацька схапіў свой капялюш і кінуўся наўцёкі. Спыніўся толькі на плошчы Кангрэсу, дый то толькі калі пераканаўся, што за ім ніхто не гоніцца.

Адна перад адной выспеўваюць птушкі. Сядзіш сабе на лаўцы тварам да сонца. Парк падобны на карціну Грохара. Усё цвіце і красуецца, зіхаціць сонца, здаецца нават, што вясёлкамі пераліваецца паветра. Калі нехта праходзіць паблізу, здаецца, што гэта проста праплывае ажурны цень. Вочы аж баляць ад гэткага бляску. Горад яшчэ ахутаны смугою. Нават калі прыслухацца, адтуль нічога не чуваць. Вось тут, здаецца, пражыў бы

ўсё жыццё. Залазіш на лаўку з нагамі і абдымаеш ка-лені. Ты ж па сутнасці і не бачыў іншых мясцін. Каб не школьныя экскурсіі, дык акрамя Любляны ўвогуле нічога не ўбачыў бы. Ні Мулявы, ні Цясніны беднякоў, ні Ішкага Вінтгара, ні Шмарнай гары. Агароджаны свет Кайфежаў трымае цябе на прывязі. Ніколі яшчэ ты не ўздымаўся на высокую гару, ні разу не глядзеў на свет адтуль. Ты не ведаеш, што такое бязмежны прастор перад вачыма, хоць і марыш пра гэта. Бо ты не быў на Трыглаве, і цяпер гэта лічыш вялікай стра-тай. Цвыркун кажа, што туды трэба ўзбірацца на до-світку. Тады трапляеш у стыхію, якая нагадвае мора: калышуцца, нібы хвалі, аблогі, плыве густы туман. Вось-вось узыздзе сонца. Туман і хмаркі разбягуцца, спусцяцца, паплывуць над раўнінамі, далінамі і цясні-намі, расцелюцца па-над лясамі, палямі, рэкамі. З бе-лых пеністых аблокаў памалу вырастаюць вяршыні гор, усміхаюцца сонцу. Праз нейкі час пакажуцца зя-лёныя лясы, змрочныя, задуменныя, зверху — нібыта азёры. А потым і ўвесь край паўстане перад табою, як на далоні. Па той далоні лініяй жыцця праходзіць, вы-праменьваючы таямнічае святло, павольная рака Сава. Твой погляд прабіраецца ўсё далей і далей — цераз Ка-раванкі да Харатунаў, дзе блішчаць цёмныя плямы казачных азёраў, вядомых з школьных чытанак. Ты бачыш аўстрыйскія, швейцарскія, а па той бок італьян-скія Альпы. Ну а калі раніца ясная, дык і скрозь — аж да мора, да Венецыі.

Ты быў перакананы, што на сваю радзіму трэба гля-дзець менавіта так — адным, адзіным поглядам з гэтай вяршыні, так, каб ахапіць усё зараз і не забываць ужо ніколі. У школе ты саромеўся тых, хто хадзіў у горы. Бо сам найвышэй падымаўся на Шмарную гару, дзе вы, быццам дзяўчаткі, збіралі снежныя ружы. У па-раўнанні з Трыглавам гэта нішто, адпавядае хіба толь-кі свету Кайфежаў, не больш. Кайфежа не цікавіць ні

вышыня, ні глыбіня. Кайфеж занадта баіцца вады, каб плаваць, баіцца вышыні, каб лётаць, баіцца хуткасці, каб падарожнічаць, баіцца кахання, каб людзі чаго не нагаварылі. Баіцца ён і тых імгненняў, калі спыняецца час і чалавек міжвольна задумаецца пра сэнс ці бяссэнсіцу сваёй мітусні. Табе бацька стаў увасабленнем чалавека, які баіцца ўсяго, што можа быць падазрым, спакуслівым, што не прадугледжана статутам таварыства сяброў жывёлы, а тым больш забаронена ўладай.

Добра, думаеш ты, што нас вазілі на Муляву, але чаму не павезлі на Трыглаў, чаму не паказалі сваіх азёраў, калі ўжо патрабавалі, каб мы ведалі пра ўсе азёры на Тыбеце? Ты бачыў прыгожую вёсачку, дзе нарадзіўся аўтар «Юрыя Козьяка»¹, але не меў магчымасці ўбачыць радзіму з найвышэйшай вяршыні, адкуль відаць яна ўся — нават з той часткай, што за цяперашняй мяжой? Свет Кайфежаў аблытвае, душыць, поіць сляпой, атрутнай нянавісцю. Ён, гэты свет, выяўляўся ўжо тады, калі яму, зусім малому, бацька казаў пра матку: «Яна качалася пад плотам з кім папала. Вось, каб ты ведаў, якая распусніца твая матка». Або маці пра бацьку: «Твой бацька заўсёды быў самалюбцам і анучай. Заморак, нават паўмужчыны не варты. Я мусіла яго падманваць — трэба ж было неяк жыць». І зноў бацька: «Я ўсё цярпеў, каб не прапаў дом, каб не распаўся тады, калі я ўжо аддаў за яго палову жыцця». Паганых людзей, даказвае Цвыркун, ствараюць паганяны ўмовы. Трэба знішчыць гэтыя лжэсветы, якія складаюцца з дамкоў, садкоў, куратнікаў, галубятняў, знішчыць усё тое жудаснае ўбоства, якое напнула з выглядам уладарніцтва, а на самай справе з'яўляецца падманам, рабаваннем, здзекам з чалавека

¹ Раман «Юрый Козьяк, славенскі янычар» напісаў класік славенскай літаратуры Ёсіп Юрчыч (1844—1881).

і яго годнасці. Паганае асяроддзе нараджае карлікаў, якія пазней, калі зразумеюць, што ім да смерці быць толькі карлікамі, робяцца скнарамі, паклёпнікамі, падлюгамі, забойцамі, рабамі. Яны больш падобныя на жывёл, як на людзей. Нікчэмныя, з дваістай душою немаёмных і ўласнікаў, яны вартыя спагады і дапамогі. Аднак не будуць мець ні спагады, ні дапамогі да той пары, пакуль існуе безліч гэткіх убогіх абмежаваных светаў, якія кожны дзень нараджаюць усё новых карлікаў, новых гаротнікаў. Сапраўды, думаеш ты, нас вазілі на Муляву, а потым на Шмарную гару, каб паступова прылагоджваць, мірыць з уласнай нязначнасцю і ціхамірнасцю, каб нас задаволіў свет, далягляды якога — краявіды з акна гасцініцы, а найвышэйшая вяршыня — Шмарная гара.

Табе не даюць спакою мары. Як быццам у цябе не адно жыццё, а два. Адно ненавіснае, абрыдлае, а другое — як размаляванае велікоднае яйка. Ты яго хаваеш глыбока, прыкрываеш сваёй незадаволенасцю, тугою. Цяпер ты ўпершыню спрабуеш атрэсціся ад ненавіснага і дакрануцца да чаго-небудзь вялікага, істотнага, значнага, неабходнага. Чаму нельга, каб вочы свяціліся ад шчасця і ўсведамлення, што ўсё зробленае табою — разумнае, важнае, вечнае? Чаму ты павінен марна траціць розум і сэрца, як твой бацька? Калі нарэшце прыйдзе час разліку з жыццём, ён будзе нагадваць больш страшыдла, чым чалавека.

Усё перад табою трымціць, дышае, як жывое, і пераліваецца ў промнях ласкавага ранішняга сонца. На вочы набягае ліловы цень. Павінен перайсці далей, вось-вось, як невыразны ўспамін, невядома адкуль занесены ў твае думкі, занятыя зусім іншым. Але цень большая і робіцца гусцейшы. Гэта хтосьці падышоў і сеў побач на лаўку. Ён ціха кажа:

— Прывітанне.

— Прывітанне, Цвыркун!

Цвыркун — яўрэй, сын крамніка-галантарэйшчыка, які гадоў з дзесяць як пераехаў у Люблян у Заграба, пахаваўшы там другую жонку, Цвыркунову мачаху. Пасля гэтага ён адчуваў, што не можа аставацца на тым самым месцы, што трэба ўцякаць ад успамінаў куды прыйдзеца. Так апынуўся ў Любляне ціхі, непрыкметны хлопчык, якога за вонкавы выгляд празвалі Цвыркуном. Тады ён выглядаў зусім не так, як цяпер: твар у яго, нягледзячы на ўзрост, быў нейкі памяты, чарнамазы, а на канцы носа раслі тры чорныя валасіны. Мянуска так прыстала да яго, што праз год мала хто і помніў ягонае сапраўднае імя.

Ціхі кучаравы хлопчык хутка асвойтаўся ў новым асяроддзі. Аказалася, што ён умее — ды так, што многіх равеснікаў аж зайздрасць брала,— варушыць вушамі, мяўкаць, іржаць і непараўнана грымаснічаць, як быццам спецыяльна на гэта вучыўся. І хлапчুকі ў школе казалі: «Гэты яўрэйчык сапраўды забаўны». Нейкі час ва ўсім класе панавала мода на ржанне і грымасы.

Ён быў малы і таму не разумеў, што хаваецца за вонкавым выглядам рэчаў. А зразумеўшы, перастаў грымаснічаць і пачаў абурацца, высмейваць усіх, хто акружаў яго. Нейкі час помсціў бацьку, нібы той быў вінаваты ў яго паходжанні і ў тым, што сынаў твар такі непрыгожы. Праўда, пазней Цвыркун раскайваўся і ставіўся да бацькі з тым маўклівым спачуваннем, якое можа быць толькі паміж бацькамі і спагадлівымі дзецьмі. Акрамя таго, ён убіў сабе ў галаву, што бацька — калі ўсё племя такое пагарджанае і забітае — чалавек незвычайны. Аднак гэта было, безумоўна, перабольшанне. Яго бацька быў чалавек надзвычай добры, але падчас рабіўся ўпартым, і тады ўжо немагчыма было яму што-небудзь даказаць. Ён стараўся жыць так, як патрабуе Стары завет, але фінансавыя справы вёў па правілах сучаснага гандлю. Хадзіў ён звычайна, за-

клаўшы рукі за спіну і нахіліўшыся наперад. Яго вялікія цёмныя вочы заўсёды неяк дзіўна, вільготна блішчалі.

Цвыркун здзіўляў мяне сваім уменнем абыходзіцца з бацькам — ласкава, па-сыноўску пачціва, але так, што заўсёды быў яго верх.

— Грэшся, быццам яшчарка?

— Ага.

Ён глядзіць задуменна, вочы нібы памутнелі. Заўсёды, калі яны рабіліся такія, мне здавалася, што ў іх хаваецца тысячагадовы смутак яго пагарджанага племені.

— Што здарылася, Цвыркун? Мо закахаўся?

Ён склаў рукі, нібы на маленне, потым апусціў іх на калені і, схіліўшы галаву, адказаў:

— Ведаеш, і напраўду закахаўся.

Я здзівіўся, а потым узрадаваўся, абняў яго за плечы:

— Вось як! Ну і што — ёсць поспехі? Шчасліва?

— Не ведаю. Магу толькі за сябе сказаць. А яна зусім нічога не ведае.

— Дык прызнайся.

— Прызнацца? Каб ведаць як. Я ж пры ёй і слова сказаць не магу — язык аднімаецца.

Я заківаў галавою.

— Усё роўна, прызнацца трэба, бо трэба ж табе ведаць, як яна да гэтага ставіцца. Ды і што тут цяжкага, дурань!

— Баюся.

— Ды кінь!

— Вось, каб я... каб быў... прыгожы! А так, што рабіць!

— Не выдумляй абы-чаго. Я ведаю яе?

— Магчыма.

— Напішы ёй пісьмо.

— Не сумею. Справаваў, ды нічога не атрымалася.

— Ну спішы адкуль-небудзь.

— Не, так нельга.

— Я табе памагу.

— Не-не! Ні за што на свеце не згаджуся! — А праз нейкі час пачаў расказаць:

— Спачатку было страшна. Здавалася, я зрабіў нешта благое. Нават бацьку ў вочы паглядзець саромеўся. Уласна, я яго нераз падманваў, ты ведаеш чаму. І нічога было. А то... Неяк я спытаўся ў Тыгра, што ён думае пра гэта. Увогуле, у прынцеіпе. І Тыгр сказаў, што каханне ў такі час — грэх. Эгаізм у дачыненні да рэвалюцыі. Як гэта я магу сніць дзявочыя вочы, калі невядома, што нас чакае наперадзе, кажа ён. Маўляў, трэба перасіліць сябе.

— Тыгр — манах, — спакойна заўважыў я.

Цвыркун у задуменні паціснуў плячыма.

— Тыгр шмат ведае і разумее. Ён член камітэта. Я думаў над яго словамі і зразумеў, што ён мае рацыю. Аднак... Каханне не перашкаджае рэвалюцыі, калі запальвае чалавека, напаўняе захапленнем, смеласцю, адданасцю вялікай справе. Яно перашкаджала б, каб адводзіла ад рэвалюцыі ці рабіла чалавека занадта асцярожным, нерашучым, баязлівым.

Я слухаў яго, каб заглушыць свае думкі. Безумоўна, Цвыркун вельмі разумны, рашучы і разважлівы чалавек. А вось я нібыта лунаю ў прасторы, не маючы ніякай сувязі з ёю, ніякай апоры. Ведаю толькі абрыдлы куток Кайфежаў, а яшчэ тую ноч з Ганнай.

— Ну, я пайшоў, — пачуўся Цвыркуноў голас. — У мяне сустрэча. Не забудзься пра сённяшні вечар. На Вечнай.

Ён устаў і пайшоў. Зноў ператварыўся ў ліловы цень, які памалу раставаў і нарэшце зусім знік.

Я ж тым часам быў перапоўнены нясцерпным чаканнем. Чакаў немагчымага. Нягледзячы на тое, што

сям'я і школа выхоўвалі падазронасць і недавер, ува мне не паменшала запалу, гарачага захаплення. Часам здавалася, што вецер лёгка можа падняць мяне і панесці, як воблака, над Крымам. І калі мяне хвалявалі фантастычныя марскія краявіды і падарожжы — што здаралася нярэдка — гэта было не толькі ад уплыву Паклукара, як я лічыў. Існавала нейкая дзіўная сіла, што цягнула з гэтага адгароджанага, праклятага свету. Яна гнала мяне ў невядомыя далі, куды вочы глядзяць. Падобнае калі-нікалі адчуваў, напэўна, і мой бацька. Але яго нуда заглушалася смуродам трусятнікаў, абцяжарвалася ўсім, што ён нажыў.

Палітычная тэорыя і практыка нібыта спецыяльна аб'ядналіся, каб уздзейнічаць на маленькага люблянскага чалавека з дваістай душою. З аднаго боку, ягоны ўласніцкі свет быў пад абаронай, з другога — дробныя гаспадары гублялі грунт пад нагамі. Між тым, маленькі чалавек даўно быў асуджаны. Праўда, выяўлялася гэта не заўсёды. Нярэдка можна было памыліцца ў ацэнках моладзі з мяшчанскага асяроддзя. Яе разнявольваў узрост, сіла маладосці нападўняла самаахварнасцю, чыстымі, неэгаістычнымі пачуццямі. Здаралася, праўда, што яе заносіла ў палітычнае сектанцтва, і тады маладыя людзі надта жорстка, больш, як трэба, ставіліся да асяроддзя, у якім нарадзіліся. Школа ў гэты агонь магла падліць кроплю патрыятызму, калі мела здольных на такую справу. Нягледзячы на тое, што гэты патрыятызм больш закранаў эмоцыі, як розум, што ён мог не адрознівацца ад нацыяналізму ці шавінізму, ён быў той прыступкай, з якой многія маладыя людзі ступілі ў рэвалюцыю.

Мой бацька не прызнаваў ніякай радзімы, ніякай улады, ніякай партыі, ніякай гісторыі. Прызнаваў толькі свой куток, дзе сам увасабляў і гісторыю, і радзіму, і ўладу. А я ўжо быў іншы. Мне непрыемна было слухаць настаўніка, які бесперапынна гаварыў пра юных

сакалянят, але не менш брыдкі быў і другі настаўнік — той, што даказваў пра каталіцкую сутнасць свядомасці славенскага народу. Затое не прайшлі марна ўрокі гісторыі, якія вёў Тртнік. Яны прымушалі задумацца. Штуршком да роздуму было таксама і тое, што я адчуў і ўбачыў, стоячы на скрыжаванні Рымскай і Блейвейсавай вуліц і гледзячы на берсальераў у капелюшах з каляровымі султанамі. Яны з грукатам праносіліся на матацыклах у напрамку палаца бана¹ пасля ўрачыстай цырымоніі ўручэння ім ключоў ад горада, а мяне не пакідала пачуццё непакраўнай катастрофы. Чым больш я думаў, тым больш разумеў, што я сляпы. З кнігі Ільіна «Прырода і людзі», якую даў Цвыркун, я зразумеў толькі тое, што свет няспынна рухаецца, мяняецца і што цяпер таксама нешта павінна зрушыцца, змяніцца. Амаль тое самае, але надзвычай мудрагеліста, пісаў нехта «Сігма», абудзіўшы між іншым маю цікавасць да бульбы. Цвыркун у гэтым сэнсе адрозніваўся ад усіх астатніх. Для яго не было югаслаўскай праблемы. Былі яўрэйскія пагромы ў Германіі. Як мне магло не здавацца, што ўсё існае — страшна забытанае і невырашальнае? Ці ж мог я ахапіць усё гэта сваім розумам вучня-сямікласніка, сваім узрушаным сэрцам? Тыграіў перачытаць часопіс «Содобност» за апошнія гады, Марыя прыносіла з бацькавай бібліятэкі вершы, у Ганны я браў дзённікі падарожжаў і атласы. Калі ў той час ува мне было нешта сталае, нязменнае, дык гэта агіда да мізэрнасці ўласнага жыцця. Усё астатняе мянялася, як у калейдаскопе,— збянтэжанае, прыгнечанае, захапленне і радасць чакання.

Быў час, калі здавалася, што я магу лётаць у паветры. А часам, наадварот, я бязмэтна блукаў па горадзе і не ведаў, куды дзецца. Чытаў шылды на крамах, як быццам шукаў тое, чаго не меў у сабе самім. Уначы

¹ Б а н — губернатар.

варочаўся, уздыхаў, сніў кашмары, якія не давалі спакою і ўдзень. Прачынаўся звычайна ў поце і змучаны.

Часта сядзеў я на лавачцы каля Цівальскага пераезда. Глядзеў на людзей, якія спешна праходзілі міма, на салдатаў, слухаў, як грукае трамвай на прыпынку каля пошты. Каб неяк развеецца, спрабаваў угадваць маркі машын, што праязджалі па Блейвейсавай вуліцы. Але гэта хутка надакучвала, і я зноў пачынаў блукаць. Так аднойчы я апынуўся на Шэленбергавай вуліцы, дзе доўга стаяў ля Баначавай вітрыны і нічога не бачыў. Калі ачнуўся, вылаяўся і пайшоў далей.

Спрабаваў і газеты чытаць, седзячы за сваім домам. Але не мог вытрымаць, калі бацька прыходзіў карміць трусоў. Каб на іх халера, на гэтых трусоў. Раптам я заўважыў, што бацька прыкметна пастарэў. У яго трэслася галава, кволая, худая шыя абрасла пакручастымі сівымі валасамі. Гэта за апошні час ён пастарэў і знясілеў. Вайна змардавала. Яна ўсіх змардуе.

Пагода яшчэ трымаецца. Зранку, праўда, быў туман, але дзень выдаўся цёплы, і ніводнай хмаркі. Я завітаў на Любляніцу, прайшоўся па беразе і спыніўся на мосце святога Якава. Нахіліўся на поручні і загледзеўся ў вадку. Любляніца, неглыбокая, з павольнай, ледзь прыкметнай плыню, удзень больш падобная на вялікую лужу, як на раку. Яна, здавалася, стаіць у мураваных сваіх берагах і пакрыху гніе. Так, як і я. Да д'ябла! Трэба нешта рабіць. Сама менш дваццаць чатыры гадзіны маюць суткі. Я аглядаў пракожых. Іх было нямнога. Некалькі чалавек ішло да рэчкі, некалькі вярталася. Вайна, а людзі купаюцца. Калі адсюль глядзець, дык і не заўважыш, што вайна. Праўда, усё неяк затаілася, сціхла. Людзі пазачыняліся ў сваіх дамах, на вуліцу выходзяць толькі калі вельмі трэба і зноў хутчэй хаваюцца. Але пагода трымаецца, як і заўжды ў гэтую пару. І рэчка цячэ так, як цякла заўсёды. Тым не меней нешта змянілася, зрушылася, нібы снежная

лавіна. Нешта адбываецца кожную хвіліну, толькі я не магу дазнацца што.

Што ўсё ж такі здарылася з маім горадам? Яго могуць разбурыць, спаліць, зраўнаваць з зямлёю. Могуць перасяліць усіх гэтых Кайфежаў у іншае месца. Я заплюшчыў вочы, каб лепш гэта ўявіць. І голасна засмяяўся. Мне здавалася, што ўвесь горад населены аднымі толькі Кайфежамі і што рэвалюцыя ў такім горадзе ніяк не можа развівацца.

Прырода ўсё больш абуджаецца. Усё больш святла, знікаюць цені. Ты апамятаешся і брыдзеш далей. Задуменна праходзіш каля клумбы з ружамі. Уяўляеш сябе садоўнікам — аглядаеш кветкі і вызначаеш, якія парасткі прымуцца і дадуць кветкі. Калі сапраўды будзе так, як здаецца, гэта будуць цудоўныя кветкі.

Абуджаецца і горад — заспаны звер з налітымі крывёю вачыма, які не бачыць ружаў, не зважае на твае жаданні.

На другі дзень, як толькі развіднелася, перад нашым домам спыніўся двухколавы высокі вазок. У яго запрэжаны быў мул, якому сама прырода дала такую масць, што не трэба была маскіроўка, можна было не баяцца авіяналётаў. Тры салдаты знялі з вазка кучу вопраткі, нейкі мех, два кufры, тры скрынкі мармеладу і скрынку макароны — усю рухомую маёмасць сяржанта Карла Гаспероне. Праз паўгадзіны і сам ён урачыста ўвайшоў у наш дом і пасяліўся ў пакойчыкумансардзе з трыма вокнамі, адно з якіх глядзела ў цэнтр горада. На ратушы, якая добра відаць з гэтага акна, трапятаўся чырвона-бела-зялёны сцяг. Маці з Феламенай паслалі кватаранту пасцель. Салдаты выцягнулі з пакоя бацькаву старую ясеневую шафу і дзве пустыя птушыныя клеткі. Некалі ў іх жылі дзве сумныя туркаўкі.

Бацька не хацеў ні чуць, ні бачыць гэтага. Ён пай-

шоў за дом чысціць трусятнік. Але не чысціў, сеў на перавернутае карыта і задумаўся. Калі я падышоў, ён панура, але ўрачыста вымавіў:

— Як той Пілат, я ўмываю рукі. Але прыйдзе час, калі вы са мною будзеце абыходзіцца інакш.

Карла Гаспероне пасяліўся, уладкаваўся, і жыццё пайшло сваёй чаргою. Бацька, як і да таго, уставаў вельмі рана і большую частку дня корпаўся ў садзе. Маці тапталася каля пліты і ўсё скардзілася на раматус, ламоту ў крыжы. Бацька адзначаў, што гэта ад колішніх уцех на траўцы, а маці адказвала, што тыя ўцехі — адзінае, дзеля чаго варта было жыць. Феламена, як звычайна, шыла. Больш са старога, як з новага, і ўвогуле яна не мела афіцыйнага дазволу займацца кравецтвам. Антон прыходзіў дадому толькі нанач. А калі заставаўся днём, напіваўся — уздымаў настрой. Між тым, яго выпучаныя вочы гнаіліся. Трусы прывычна жавалі канюшыну і гародніну. Кот Эмануэль, задраўшы хвост, хадзіў па плоце пад пільным наглядом сабакі Фердынанда. З плота ён звычайна пералазіць на бэз і там падпільноўвае вераб'ёў.

Карла адыходзіць і вяртаецца калі днём, а калі ўначы. Бацьку ён нагадвае разбойніка, якога ён бачыў на сцэне клуба рамеснікаў. Ён трасе чорнай барадой і гаворыць так, нібыта сыпле сухі боб у бляшанку. Сустрэўшыся з італьянцам у калідоры, бацька заўсёды адварочваецца і заходзіць у прыбіральню. Карла пытаецца ў Феламены, чаго гэта стары так часта туды бегае, і Феламена адказвае, што ў бацькі хранічны панос. Больш за ўсё бацька злаваўся ад таго, што Карла панадзіўся ў сад. Ён выносіў туды крэсла, уладкоўваўся ямчэй і чытаў міланскую газету «Коггіге». Пры гэтым курыў і часта азіраўся, быццам шукаў субяседніка. І бацьку нічога не заставалася, як уцячы ў дом. Тое самае рабілі ўсе суседзі. Між тым, бацька лічыць, што з суседзямі не ўсё ў парадку. Некаторыя з іх сцвярджа-

лі, што цяпер забеспячэнне неблагое, што ў італьянцаў выдатнае віно, якасны і танны мармелад, высокагунковы рыс. Другія расказваюць, што на Вічы адкрылі публічны дом, каля якога салдаты стаяць у чарзе. Кажуць таксама, што ў кожнага другога італьянца сіфіліс, прычым не звычайны, а абісінскі. Так ім і трэба, думае бацька, а нашым якраз бракуе гэтай заразы.

Аднойчы нехта на нашых веснічках зрабіў мудрагелісты надпіс чырвонай фарбай. Бацька спачатку не мог прачытаць, што там напісана. Прайшоўся некалькі разоў туды-сюды і нарэшце разабраў: «БАР-ДЗЕЛЬ». Ён аж пачырванеў ад гневу. Якія ўсё ж такі людзі злыя. Няма ім большае радасці, як абліць другога памыямі. У гэты час перад нашым домам стаяў незнаёмы хлапчук гадоў дзесяці. Кудлаты, мурзаты, але дзёрзкага выгляду. Бацька, калі апамятаўся, заўважыў хлапчука, і яму здалося, што малы смяецца.

— Прэч адсюль! — крыкнуў бацька.

— Ха, а што, на вуліцы нельга стаяць?

— Бяжы, пакуль цэлы! — закрычаў бацька і хацеў схапіць малога за каўнер. Але той адскочыў убок і засмяяўся. — Чаго разявіўся?

— Чытаю, — адказаў хлапчук, — што гэта ў вашым доме.

— Прэч! — раз'юшана выгукнуў бацька.

Але малы ўцякаць і не збіраўся.

— Э не, адсюль ты мяне не пражанеш. Вуліца не твая. Скажы лепш, што ў цябе там — голыя дзеўкі?

Страшна абураны, бацька тым не менш павярнуўся і пайшоў.

Як назло, свеціць сонца, шапочуць дрэвы, калі наляціць ветрык — то з гор, то з даліны. Птушкі збіраюцца ў чароды і спяваюць так, быццам дражняць маўклівых людзей.

Што пастарэў, бацька адчувае ўжо па тым, што яго не хвалюе пах зямлі, які гэтак многа значыць для мо-

ладзі. Страх, які прывязаў яго да свайго кутка і да ўласнасці, меў зусім не такія вынікі, як ён думаў. А думаў ён, што з часам свае ўладанні будзе любіць яшчэ больш. Ды цяпер усё часцей быў абыякавы да гаспадаркі, не так, як раней, адчуваў, калі лепш паліць грады ці апалоць іх. Раней ён працаваў удзень, а цяпер усё часцей скарыстоўваў ноч. Кепска спаў, прачынаўся, выходзіў на балкон і доўга сядзеў там, задуменны. Уночы ўсё спакайнейшае і прыгажэйшае. Жыццё больш падобнае да таго, што было раней. У гэты час чалавеку лягчэй і з самім сабою паквітацца, і з іншымі. Ноч перадае чалавеку спакой, які змякчае сэрца і ўмацоўвае сон.

Неяк у жніўні ён прагнуўся сярод ночы і выйшаў на балкон. Якраз туды выходзілі дзверы з яго пакоя і акно суседняга, дзе спала Феламена. Не запальваючы святла, бацька прысеў на парог і глянуў на гадзіннік. Ужо палова першай, а мяне няма. З балкона добра відаць вуліца, адзіны сіні ліхтар над скрыжаваннем, што непадалёку, крокаў з пяцьдзсят ад нашага дома. Ноч цёплая, зорная, але месяца няма, і таму здаецца, што цёмная. Па вуліцы ходзіць патруль — два салдаты, якія напаўголаса перагаворваюцца паміж сабою. Не паспелі яны зайсці за рог, як пачуліся адзін за адным два стрэлы. І зноў ціха. Потым бацька заўважае дзве постаці. Найхутчэй, гімназісты, думае ён. Яны спыняюцца спачатку каля дома на тым баку вуліцы, затым каля палта перад нашым домам. Крадуцца, нібы зладзеі, баючыся ўласных ценяў. Зноў, паршыўцы, платы пэчкаюць, вырашае стары. Заўтра яшчэ раз саскрабаць брыдоту трэба будзе. Потым чуецца ціхі свіст. Постаці знікаюць, быццам скрозь зямлю правальваюцца. На вуліцы з'яўляюцца трое патрульных з вінтоўкамі наперавес. У святле ліхтара пабліскваюць іхнія каскі. Яны ідуць пасярэдзіне вуліцы і часта азіраюцца. Бацька затаіў дыханне і яшчэ раз падумаў, што я недзе бадзяюся. Зноў ці-

шыня і спакой. Месяц, які толькі што выплыў над домам, быў нейкі надзьмуты, азызлы. Зоры нібыта раздрабіліся. Сіні ліхтар над скрыжаваннем пагойдваецца.

У Феламеніным пакоі нешта дзынкнула — так звiніць кілішак, калі стукнецца аб пляшку. Бацька прыслушаўся, а потым зазірнуў у акно. Рашэцістая штора была спушчаная, але ў адным месцы, дзе адламаўся кавалачак ліштвы, прабівалася чырвонае святло. Калі гэтыя боўдзілы-патрульныя заўважаць, будуць страляць. Якраз у гэты момант пачуўся хрыплы ласкавы мужчынскі голас. Стараючыся не дыхаць, бацька падышоў да акна і зазірнуў у шчыліну. Праз яе добра было відаць усё, што рабілася ў пакоі. На начным століку, накрытая чырвонай хусткай, гарэла лямпа. Побач стаяла аплеценая саломай бутэлька. Феламена голая, закінуўшы рукі за галаву, ляжала на ложку. Каля ложка на каленях стаяў Карла, таксама голы. У яго нават спіна ў чорнай поўсці. Бацьку стала кепска. Ён глуха застагнаў і асунуўся, непрытомны.

На балконе я і знайшоў яго, калі вярнуўся дахаты. Паклаў у пасцель, намачыў лоб і патыліцу халоднаю вадою.

— Што здарылася? — шэптам спытаўся я, калі бацька ачуняў і разгублена азірнуўся.

— Феламена... — прамармытаў ён і стомлена заплюшчыў вочы.

— Што з Феламенай? — я нецярпліва патрос яго за плячо.

Бацька паглядзеў на мяне, ледзь расплюшчыўшы вочы, бо павекі самі па сабе апускаліся.

— Феламена, у Феламены ляжыць гэты пракляты італьянец, — прашаптаў ён з заплюшчанымі вачыма і цяжка ўздыхнуў.

— А... — сказаў я расчаравана, — значыць, нічога новага.

Бацька задрыжаў і, апёршыся рукамі, прыўзняўся:

— Як, нічога новага?

— Нічога новага, — спакойна паўтарыў я. — Ты што, не ведаў дагэтуль? Не чытаў на веснічках? Ніколі не чуў, як рыпіць ложка?

Ён доўга і ўважліва глядзеў на мяне. Быццам на незнаёмага. Магчыма, ён думаў, што я не такі, як раней, зусім яшчэ нядаўна. Уласна кажучы, ён ніколі асабліва не цікавіўся мною. Ужо даўно сам сабе ён вырашыў, што і я не яго крыві. Бацька ніколі не пытаўся, ці хаджу я ў школу, як мае справы, дзе я бадзяюся, калі не бываю дома. А цяпер вось не зводзіць з мяне вачэй, калі я кладуся ў пасцель і ляжу, закінуўшы рукі за галаву.

— Патушыць лямпу? — пытаюся.

— Гэта ты пісаў на веснічках?

— Я? Чаму ты так думаеш?

— А дзе гэта ты швэндаешся пасля каменданцкай гадзіны?

— У горадзе быў, у аднакласніка. Гулялі ў карты і заседзеліся.

— Хлусіш! — ускіпеў ён.

— Няхай будзе так, — спакойна згадзіўся я.

— Усе вы мне хлусіце! — горка ўздыхнуў стары.

І паўтарыў:

— Усе мне хлусіце. Усе! У матку ўдаліся!

— Дык лямпу тушыць ці пакінуць?

— Тушы!

Марыя ў светлай, у блакітных кветкі, сукенцы.

— Я спяшалася, баялася спазніцца. Трэба было памыць пасуду, прыбраць.

Мне здавалася, што слухаю, як са срэбным званам вада льецца ў каменны жолаб. І ўсё гэта не тут, а недзе ў іншым месцы, нават сам не ведаю дзе. Там, дзе нішто мяне не душыць, не мучыць.

— Чаго ты такі пануры?

— А чаго мне весяліцца?

— Цябе нешта мучыць.

Так. Так. Так. Яна ідзе поруч са мною. Я адчуваю, як лёгка рухаецца яе зграбнае цела пад шаўковай сукенкай. Прыслухоўваюся да мернага шастання шоўку і прыгадваю нейкі ўрывак з «Усеагульнага закону» Ван дэр Вельдэ. Потым са злосцю думаю, што ўсё гэта глупства. Марыіны цёмныя валасы блішчаць. З-пад іх выглядае маленькае круглае вушка. Шыя ў Марыі такая, што здаецца, быццам да яе ніколі не дакраналіся ні сонца, ні вецер. Ці гэта пасля той ночы з Ганнай я больш за Цвыркуна пачаў разумець? Але чаму свае пачуцці да Марыі я не магу выказаць, калі бываю з ёй? Уся мая рашучасць і ўпэўненасць знікаюць ад аднаго яе нечаканага слова. Бяру яе за руку. Адчуваю, што яна прыхілілася да мяне. Мне робіцца гарача, а потым холадна. Я ўзрушана думаю, што яна нават не здагадваецца, што творацца са мною. Зусім сумеўшыся, я выпускаю яе руку і прысядаю, быццам бы завязаць шнурок на чаравіку. Што ёй сказаць? Што зрабіць? Ад узбуджанасці мяне захлістваюць то гарачая, то халодная хвалі, але яны разбіваюцца аб каменне маіх думак.

— Дзіўны ты нейкі!

— Мне і самому гэта шкодзіць.

— І занадта гаваркі.

Плаціны на Шпіцы. Абгароджаная зона клуба весляроў. Забруджаны Малы басейн. Крыху далей за пляжам — лужок над Люблянiцай. Да самай вады падступае хмызняк. Праз яго відаць і ніцыя вербы на другім беразе. Час ад часу праплывае адзінокі човен, пакідаючы за сабою след. Вада спакойная, цёмная, густы хмызняк і зарослае дно робяць яе зусім непразрыстай. А можа, гэта так здаецца, бо і мы носім у сабе таямніцы, самі нават пра тое не ведаючы. Марыя схавалася за кусты, а я распрануўся седзячы, склаў вопратку, чараві-

кі і чакаў. Яна падышла на пальчыках. Сухая трава калолася і ступаць было нельга. Купальнік на ёй гэтаксама, як і сукенка, у блакітныя кветкі.

— Ты ўжо купалася сёлета?

— Купалася раз, з татам.

— Добра загарэла.

— А ты?

— Я нават забыўся, што наогул можна купацца.

— Праўда? Як гэта?

Я паціснуў плячыма. Гляджу на яе. У купальніку ўжо цэлы год не бачыў. Яна сабрала валасы на патыліцы і скруціла ў тугі цёмны вузел. Паказалася белая далікатная скура, звычайна прыкрытая валасамі. Калі яна нахіляецца, я бачу грудзі — дзве маленькія нясмелыя галубкі, што затаіліся пад маім прагным поглядам. Кладуся на спіну і заплюшчваю вочы. Праз павек адчуваю сонца. Яно растае на маіх гарачых павеках і, як воск, разліваецца па твары. Праз хвіліну паварочваюся і бачу Марыін твар у цені. Ад блакітнага ценю ён здаецца яшчэ прыгажэйшым, а вочы яшчэ сінейшымі, як звычайна. У гэты момант над намі пралятаюць дзве дзікія качкі. Я гляджу ўгару, на неба, і перад вачыма пачынае мігцець безліч аранжавых сонцаў. І гэта надта прыемна. Сонца няспынна мяняецца, не застаецца аднолькавым ні на імгненне. Чалавек прыста-соўваецца да яго ў залежнасці ад настрою, а таму часта памыляецца, давяраючы вачам. Мяне па шчацэ пяшчотна пагладжваў сваёй мяккай рукою вецер. Прыемна пахла травою. Ну вось цяпер я спакойны.

Марыя глядзіць на мяне і ўсміхаецца.

— Здаецца, настрой у цябе палепшаў?

— Ага, — адказваю, не расплюшчваючы вачэй. —

Я ведаў, што ты мяне супакоіш. Побач з табою я — дзіця. Бездапаможнае. Спакойнае. Добрае. Вось так і ляжаў бы.

Хоць і з заплюшчанымі вачыма, адчуваю, што Ма-

рыя блізка. Я мог бы адчуваць гэта нават страціўшы зрок, нават не ведаючы, што яна недзе побач. Нешта ўнутры падказвала б, далёка яна ці блізка, стаіць ці рухаецца. Мог бы нават сказаць, як яна трымае рукі, куды глядзіць. Дакрануўшыся рукою, вызначыў бы настрой — вясёлая яна ці сумная. А дакрануўшыся губамі, сказаў бы, апаліла яе сонца ці абадзьмуў вецер. І, здаецца, не памыліўся б ніколі.

Па вадзе заплёскалі вёслы. Дробныя пырскі даляцелі аж да нас. Марыя ўздрыгнула. Я расплюшчыў вочы — навокал усё такое сонечнае, зялёнае, чыстае і спакойнае. Прыгладзіў валасы, засмяяўся і спытаўся ў Марыі:

— Я нічога недарэчнага не казаў? Не? Значыць, толькі думаў. Давай весяліцца, Марыя! Пайшлі ў ваду!

Я ўстаю, падыходжу да вады і ныраю. Марыя ўбгае ў ваду ў тым самым месцы, дзе я нырнуў, калі за мною яшчэ не разышліся кругі. Я вынырваю каля другога берага. Адпырхваюся, адкідаю з вачэй мокрыя валасы і чую, як Марыя гукае:

— Ніка! Не пакідай мяне адну!

У голасе непадробленага жаласлівага, страх. І я імгненна апынаюся побач. Мы разам плаваем, пырскаемся вадою. Марыя весела вішчыць, калі я пляскаю далонямі па вадзе і пырскі ляцяць проста ёй у вочы. Яна затуляецца рукою і радасна смяецца, убачыўшы маленькія вясёлкі, якія прападаюць так імгненна, як і ўзнікаюць. Потым, шкадуючы Марыю, я дазваляю ёй пырскаць на мяне. І прыкідваюся, што вада залівае вочы, што гэта не даспадобы, што страшна. А папраўдзе мне вельмі прыемна.

З вады мы выходзім пакрытыя гусінай скурай. Я лажуся побач з Марыяй, кладу галаву ёй на грудзі і прыслухоўваюся, як б'ецца яе сэрца. Так я ніколі яшчэ не рабіў. Чакаю, што скажа Марыя. Чакаю, што

яна адсунеца. Чакаю, што пачне кружыцца галава. Яе сэрца стукала, нібы маленькі гадзіннік. Толькі час знік. Адляцеў некуды і пакінуў нас удваіх.

Біццё яе сэрца мне быццам бы знаёмае. Кожны штуршок нешта кажа. Спачатку я не разумею што і прыслухоўваюся ўсім целама. А Марыя расказвае мне маленькую аповесць пра сны наяве. Я не расплюшчваю вачэй, каб лепш уявіць сабе. Бацька завёз яе веласіпедам на Врхніку, да Мачылніка. Стаміўшыся, яны сядуць на траву. Марыя прагаладалася. Бацька рэжа булачкі і мажа іх маслам. Яны перакусваюць і п'юць ваду з ручая, які цячэ з-пад скалы. Вада цурчыць, нібы спявае, і блішчыць на сонцы. Марыі здаецца, што яна можа выпіць усю Любляніцу. Знаходзяць зручнае месца, Марыя кладзецца на жывот і прагна сёрбае з ручая, а бацька трымае яе за ногі. Ух, якая вада — халодная, чыстая, празрыстая! Нават серабро не бывае такое!

Марыя п'е, разглядае зіхоткую паверхню вады і раптам адчувае, што плыве, што яе кудысьці адносіць. Загаўшы дыханне, яна забываецца, што не напілася, адно глядзіць на ваду і чуе, як моцна б'ецца сэрца. Ці сапраўды можа гэтак закруціць чалавека? Калі ўжо здалася, што зусім закруціла, Марыя апусціла твар у ваду, і цуд скончыўся. Быццам нічога і не было. Аднак гэта доўга не выходзіла з галавы. Тады яна была малая, не магла зразумець, як гэта можа быць. Няўжо праўда ўсё тое, што ў казках? А калі праўда, дык чаму гэта называюць казкамі? Так яна і казалася бацьку. Той смяўся і называў яе круцігалоўкай. А ёй вельмі хацелася, каб цуд паўтарыўся. І калі ўвечары вярталіся дадому, яна пераконвала сябе, што яны з бацькам стаць нерухомы на адным месцы, а дарога, дамы, дрэвы, неба — усё ляціць ім насустрач. Ляціць міма, не датыкаючыся... «І думаеш, пераканала? Не, нічога не выйшла...»

Ён падышоў зусім нячутна.

— Прывітанне!

Марыя хутка прыбралася і ўсміхнулася:

— Прывітанне!

— А,— сказаў я, усё яшчэ лежачы з заплюшчанымі вачыма,— гэта ты, Цвыркун?

— Дык вы ведаеце адзін аднаго?

— Як не ведаць,— адказаў Цвыркун,— ужо год вучымся ў адным класе.

— Вось як! — засмялася Марыя.

Я ўстаў і здзіўлена паглядзеў на яе.

— Што чуваць, Цвыркун?

— Ах,— уздыхнуў ён,— нічога добрага. Мар'яна забілі. Чулі ўжо?

— Чыталі ў апошнім нумары «Парачавальца»,— адказаў я.

— Мала іх, ён заставаўся амаль што адзін. Калі так і далей будзе, перамогі не даб'ёмся, бо «аднаго за аднаго» не расквітаемся. Гэтай зялёнай поскудзі як травы.

— Не гэта галоўнае,— заўважыла Марыя.

Цвыркун прамаўчаў. Ён нервова скуб траву.

— Нешта ты як пабіты. Кепска што?

— Але,— прызнаўся Цвыркун,— чагосьці кепска мне. Замнога філасофствую. Ужо нават на зоры не магу глядзець без болю. Мне цяпер нібы ўвосень. Аднойчы я задаў сабе такое пытанне: ці не падобныя людзі да планет, якія круцяцца вакол сонца? Гэтаксама рухаюцца, круцяцца, збліжаюцца і аддаляюцца. Часам сустракаюцца, але самі сабе шляху выбраць не могуць і таму зноў рухаюцца туды, куды накіроўваюць іх законы сусвету. Калі ўсё гэта так, дык я... дык я — толькі адна з гэтых планет, і мне ніколі не зблізіцца з сонцам.

Я сеў і з цікавасцю слухаў.

— Не,— казаў мой сябар і разглядаў свае рукі з

травою,— не, сказаў я сабе, людзі не павінны быць як планеты. Людзі — сусветы, кожны сам па сабе. Самі выбіраюць сабе шлях, самі ствараюць законы. Такія сусветы — гэта я, ты, Ніка, і ты, Марыя, і мой бацька. Кожны мае нешта сваё, не падобны да іншых. Аднак пры ўсім гэтым я, здаецца, плаваю ў пушчцы і не ведаю, куды мяне заносіла. Не, кажу сам сабе, нікуды мяне не павінна заносіць. Я павінен быць сусветам, а калі сустракаюцца два ці некалькі да яго падобных, трэба, каб гэта сапраўды была сустрэча сусветаў. Якой ёй быць, вырашу я сам. Я лёгка захапляюся, лёгка пачынаю ненавідзецца, лёгка сумую, лёгка мару. Гэта мае права, аднак мой абавязак — разумна ставіцца да ўсяго гэтага. Усё ж такі...

— Усё ж такі не нішчы травы,— папрасіла Марыя.

— Якое красамоўства! — усміхнуўся я.— Чаго толькі не наплёў. Дзе гэта ты быў, што так настроены?

— На пляжы. На тым беразе. Надакучыла аднаму. Пераплыў і выпадкова натрапіў на вас.

— І чаго бадзянешся тут,— разлаваўся я не на жарты,— перашкаджаеш адпачываць добрым людзям?

— Сумна мне аднаму,— адказаў ён,— акрамя таго, мы з Марыяй дамовіліся.

Марыя пачырванела і сказала:

— Цвыркун, ты...

— Што зробіш,— перабіў ён дзяўчыну і не усміхнуўся,— дамовіліся, і ўсё тут. Ты сказала прыйсці на Люблянцу, каб пазнаёміцца з хлопцам, якога варта было б звязаць з...

— Як табе не сорамна! — крыкнула Марыя.— Які брыдкі!

— Я прыйшоў як і мае быць,— спакойна гаварыў Цвыркун,— і вось, знайшоў тут гэтага старога гада з сёмага класа. Што ж, супакоіў я сябе, і гэта няблага. Наўрад ці будзе лепшая нагода злучыць іх. Шкада толькі, што не ўзяў епітрахілі.

Я глядзеў на яго і нічога не разумеў. Можна было смяяцца. А ён глядзеў на ваду і скуб траву. Твар яго ў гэты момант быў яшчэ больш памяты, як звычайна.

— Яно можна было б і шкадаваць,— паспрабаваў я падтрымаць размову.— Але не ўсё так, як табе здаецца. Справа ў тым, што Марыя мяне не кахае.

— Сціхні! — загадала Марыя і зноў неяк дзіўна ўсміхнулася.

— Пайшлі купацца?

— Што ж,— вяла згадзіўся Цвыркун,— пайшлі.

І мы ўтраіх пабеглі ў ваду. Плавалі, плёскаліся, пырскалі адно аднаму ў вочы. На чвэрць гадзіны адсюль знікла ўся рыба, і вайна таксама. Як толькі выйшлі на бераг, Цвыркун развітаўся:

— Бывайце! Ды глядзіце, не сварыцеся з-за мяне!

Мы ніцма ляжалі на пяску адно каля аднаго, паклаўшы галовы на рукі. Сонца яшчэ грэла, хоць і было ўжо далёка за поўдзень. Марыя выпрастала адну руку і паклала мне на патыліцу.

— Сярдуюш?

Я таксама працягнуў руку і пагладзіў яе па валасах.

— За што?

— Што не папярэдзіла, а хацела пазнаёміць з Цвыркуном.

— Не, за гэта не сярдую. Ты ж не ўмееш хлусіць.

— Гэта праўда. Хіба толькі ў нейкай дробязі. Але ты сам вінаваты. Мог бы мне даверыцца.

— А якія гэта ў цябе дробязі?

— Якія? Такія, як тая, што сёння адбылася. Іншы раз хлусня — гэта і тое, што замоўчваецца.

— Сапраўды. Я вялікі лгун, бо да гэтага часу не раскажаў таго, што павінен быў расказаць даўно.

— Што гэта? Чаго ты не раскажаў?

Я ўсё яшчэ адчуваю яе маленькую далонь на сваёй

патыліцы і са страхам думаю: калі скажу, яна адразу знікне.

— Я быў у Ганны.

— Ну дык што?

— Я спаў з ёю.

Марыя нічога не сказала. Я толькі адчуў, што птушаня на маёй патыліцы ўздрыгнула і адляцела. Зноў пякло сонца, нясцерпна гарачае пасля прыемнага халадку ад Марыінай далоні.

— Праўда, адзін толькі раз. І прайшло пасля гэтага ўжо паўгода. Вось што я павінен быў табе сказаць.

Марыя маўчала. А я не адважваўся падняць галаву, каб паглядзець на яе.

— Гэта таму апошнім часам ты быў нейкі дзіўны? — пытаецца яна праз нейкі час. Голас у яе спакойны, але нейкі бясколерны.

— І таму таксама.

— А чаго ты да яе пайшоў?

— Ды каб ведаў! Можна, з-за цябе.

Мы зноў замоўклі, пачалі апранацца, бо сонца хілілася на захад. Нешта трэба было ёй сказаць, але што?

— Што гэта за купальнік у цябе? Летась быў другі.

— Тата падарыў на дзень нараджэння.

— А калі ў цябе дзень нараджэння?

Яна пачырванела і адказала:

— Сёння.

У яе сёння дзень нараджэння! Як назнарок. Між тым, яна ўжо апранулася, прычасалася і пайшла па беразе. Я пайшоў за ёю. Рака блішчала ў цёплым зморку, каля плаціны шумела вада. Вербы над ракою нагадвалі здалёк нейкія сумныя, змрочныя постаці, нібы помнікі над магіламі нечага мінулага. Мы вярталіся па Кракаўскім насыпе, той самай дарогай, што ішлі сюды. Марыя глядзела перад сабою, уперад. Твар у яе

спакойны, быццам застылы. Праходзячы пад разгалістымі каштанамі, я нечакана адчуў пад нагамі першае апалае лісце. Восень, падумаў я, у Люблян у восень ніколі не позніцца.

Туманныя ранкі і ясныя дні. Туман і сонца адбіраюць зялёны колер у паркаў і лясоў. Час ад часу ідзе дождж, які збірае з вуліц пыл і змывае ў каналізацыю смецце. Ён яшчэ цёплы, сыпле паціху, вяла. Калі пойдзе крыху мацней, на прамытых вітрынах загараюцца адбітыя ад краёў хмары промні. Кроплі, што цякуць па іх, нагадваюць дзіцячыя слёзы.

На Брэзе, пад каштанамі, школьны базар. Гоман. Спрэчкі. Кнігі. Спрытныя хлопцы-перакупшчыкі купляюць кнігі за бесцань, а прадаюць даражэй і такім чынам зарабляюць сабе на падручнікі. Старэйшыя хлопцы мімаходзь пазіраюць на дзяўчат, падморгваюць і жартуюць намнога смялей, як тады, калі бываюць сам-насам. Дзяўчаты прыкідваюцца, што не заўважаюць заляцанняў, не чуюць свавольных зваротаў. Яны праходжваюцца, трымаючы адна адну пад руку, і шэпчуцца. Стракаты кірмаш маладосці, якой яшчэ не даводзілася думаць пра будучыню.

— Лацінскую дарэмна!

— Літургію аддам за прыродазнаўства!

— Мяняю гігіену на фізіку!

— Прадаю нямецкую мову для трэцяга класа!

Хлопцы-старшакласнікі стаяць на беразе Люблянцы, абапёршыся на драўляную агароджу, задуменыя. Кураць і шпурляюць недакуркі ў ваду. Часам пройдучь чые-небудзь бацькі. Сын, можа, яшчэ на канікулах у вёсцы ці хворы. А можа, не вярнуўся з добраахвотніцкага легіёна, куды пайшоў вясною без бацькоўскага благаславення. Магчыма, ён і загінуў ужо ад нажа усташаў у Заграбе. Праўда, можа быць, што гэтыя старыя баяцца, каб іхні сын не аддаў сваіх кніг

занадта танна. Цяпер кожны грош дарагі. І яны са-
ромеюцца, разумеюць, што не варта было сюды ісці.
Тым болей што і гандляваць не ўмеюць: ні прапана-
ваць, ні пахваліць свой тавар. Разгублена глядзяць
яны на гэтае тлумнае зборышча. Побач праходзяць два
карабінеры. Спыняюцца, перамовіўшыся, паварочваюць
на абцасах і адыходзяць. Быццам тут іх і не было
зусім.

Аднойчы перад вечарам трое дужых хлопцаў пад-
нялі на плечы чацвёртага — кучаравага, з рэдкімі зу-
бамі. Кучаравы махае рукамі і крычыць:

— Хлопцы! Таварышы! Увага!

Хто-ніхто спыняецца, чакае, што выкінуць якога
коніка. Іншыя займаюцца сваімі справамі, не звярта-
юць увагі.

— Таварышы! Немцы запалілі Рашыцу! Рашыца
гарыць! Рашыца каля Шмарнай гары! Прапаноўваю
разысціся адсюль!

А недзе воддаль пісклявы голас вядзе сваё:

— Арыфметыка для чацвёртага!

— Таварышы, Рашыца гарыць!

Спачатку ўсё ціха, а потым уздымаецца гоман. На-
тоўп моладзі хвалюецца, бурліць, заглушае голас пра-
моўцы. І пачынаюць разыходзіцца — хто на Град, хто
ў іншых напрамках — і разносяць вестку:

— Рашыца гарыць!

Слуп сівога дыму ўздымаецца ў неба. Пад ім час ад
часу ўспыхваюць цьмяныя водбліскі агню. Вецер на-
ганяе дым на Шмарную гару. У мяне сціскаецца сэр-
ца, калі гляджу на гэта: дым, як тады, калі гарэў бен-
засклад каля Шэнтвіда. Дым клубіцца пад ветрам і
папярэджвае. Нібыта велізарнае жудаснае дрэва гай-
даецца і кідае жалобны цень на Люблянскае поле. Да
змяркання ён хавае гаротны лёс жыхароў Рашыцы.

Неўзабаве пасля гэтага пачаліся заняткі ў школе.
Не думаю, што нас трэба было нечаму вучыць. Не ўпэў-

нены, што навучанне ў такі час увогуле мае сэнс. Не з школай звязаны цяпер трывогі моладзі. Але Грацыёлі лічыць, што лепш зачыніць нас у школах, чым дазволіць заставацца на вуліцах. Інакш ён закрыў бы ўсе навучальныя ўстановы. Настаўнікі маўчаць. Неахвотна ўступаюць у размовы, не звязаныя з праграмай школы. Змяніліся і вучні. Рана ці позна кожны вызначае сваё месца. Калі не можа сам, гэта робяць за яго іншыя. У калідорах навешалі мноства плакатаў. На кожным намаляваны малойчык у вайсковай форме, з узнятай рукою. А ўнізе надпіс: *Saluto romano*. Праз некалькі дзён плакаты зніклі, ніхто не бачыў, калі і як. Потым іх зноў наклеілі, гэты раз вышэй, аж пад столлю. Тады Дэмасфен прынёс шпрыц і апырсаў плакаты, а разам і сцены, чарнілам — не разабраць, якога колеру, але страшна смярдзючым школьным чарнілам. Пра гэта неўзабаве ведалі ўсе, акрамя Бледнай Смерці. Канспірацыя, без якой не можа быць падпольнай арганізацыі, для моладзі — цяжар. Моладзь па прыродзе сваёй даверлівая. Яна не верыць да канца ў загану, не разумее, наколькі жорсткай можа быць класавая барацьба. Яна верыць, што ў кожным павінен гарэць агонь чыстага патрыятызму. Жыццё яшчэ не навучыла моладзь разважлівасці, таму не паспела атруціць асцярожнасцю. А хто ведае, дзе і калі асцярожнасць пераходзіць у баязлівасць?

Ночы стаяць ціхія, цёплыя. Словы кахання — як вінаград, калі спее. А пад раніцу кладзецца густы туман, які напамінае пра восень, пра зіму. З туману выходзяць чужыя, быццам карыкатурныя, постаці карабінераў, паліцэйскіх, альпійскіх стралкоў, чорнарубашчнікаў. На мундзірах крапіўнага колеру трымаецца раса, а на тварах — непрытоены страх.

Сход адбыўся ў гасцініцы. Новая ўлада сабралася ў асобным пакоі для «лепшых» гасцей. На стале стая-

ла пляшка віна. Афіцыянтка ў пакой не заходзіла, зазірнула толькі, спыталася, што трэба, і пайшла. Усіх было пяцёра. Толькі адзін быў у гадах — Ёсіп, насільшчык з нумарам 77, былы рэзервовы унтэр-афіцэр, які няблага ведаў віно і Карпаты. Насіў ён рыжыя падстрыжаныя вусы і не вымаўляў «р».

Другі быў Цвыркун, трэці — механік Петар, сакратар раённай арганізацыі. За чорныя вочы яго празвалі Мефістофелем. Чацвёрты — Я. Гэтага так празвалі за тое, што ён заўсёды пачынаў са слоў «Я лічу». Ён меў твар ксяндза, насіў акуляры ў чорнай аправе і з тоўстымі шкельцамі. Сам сабе ён прыдумаў застрашлівую клічку — Тыгр. Прадстаўніцы жанчын, Касіяпеі, не было. Пяты быў я. Праўда, я не член камітэта. Мяне паклікалі на пасяджэнне як прадстаўніка сабатажнай групы, у складзе якой былі яшчэ Ціхход і Леопард.

Спярша Тыгр зрабіў даклад аб палітычным становішчы. Ён каратка паведаміў: на рускім фронце нічога новага, іншыя саюзнікі яго мала цікаваць. У нас разгортваецца актыўная падрыўная дзейнасць, дробныя партызанскія групы аб'ядноўваюцца ў атрады. Аднак, прызнаўся ён, пра гэта вядома толькі тое, што паведамляецца ў апошнім нумары «Парачавальца». Увогуле, лепш было б, каб «Парачавалец» выходзіў двойчы на тыдзень.

Мефістофель, мужчына гадоў каля трыццаці, быў не надта гаваркі. Яго чорныя вочы заўсёды неяк дзіўна блішчалі. Сям'ю — жонку з сынам — ён пакінуў у Горанскай, на тэрыторыі, занятай немцамі, а сам, хаваючыся ад гестапа, перабег у Люблян. Туга па жонцы рабіла яго часам невыносным. Ён расказваў, як ідуць справы з добраахвотнымі ахвяраваннямі народа. Лічы паказвалі, што сабрана нямала, але магчымасці нашага раёна былі сціплыя, таму што мы, як сказаў Ёсіп, не мелі свайго фінансавага «кіта». Тыгр ухваліў паведамленне, і ўсе падтрымалі яго. Пасля гэтага

Тыгр яшчэ дакладваў пра распаўсюджванне «Парачавальца» і пра дзве запланаваныя аперацыі. Я заўважыў, што на сценах няправільна пішучь «Совескі Саюз», а гэта ж смешна. Гаварылі таксама пра сувязных і пра фонд вопраткі, якую сабралі партызанам жаночыя групы.

Пад канец спыніліся на асобым пытанні, якое трэба было абмеркаваць грунтоўна і ўсім разам. У раёне пасяліліся некалькі італьянскіх афіцэраў і унтэр-афіцэраў. Гэта кепска ў многіх адносінах. Па-першае, яны могуць наглядаць за дамамі, у якіх кватаруюць. Па-другое, ім не цяжка будзе залучыць легкаверных людзей, а такіх хапае, асабліва сярод жанчын (пры гэтых словах Ёсіп шматзначна падмаргнуў невядома каму, а Тыгр збянтэжана паглядзеў на яго). Акрамя ўсяго іншага ад жанчын яны спакойна могуць выведаць патрэбныя ім звесткі. А ўначы з вокнаў могуць без перашкоды назіраць, што робіцца на вуліцах. Цяпер ужо на начных аперацыях не будзеш адчуваць сябе гэтак бяспечна, як раней. Калі ад патруля ці ад вартавых можна ўцячы, дык ад стрэлу ў спіну з акна няма ратунку. А ўжо пра тое, якая ганьба ўсім нам праз гэтых жанчын, пазбаўленых пачуцця нацыянальнага гонару, і гаварыць няма чаго.

Пасля Мефістофеля зноў выступіў Тыгр. Ён прапанаваў абстрыгчы некалькі «экземпляраў гэтай разнавіднасці» жанчын, каб гэта было сур'ёзным папярэджаннем усім, хто забываецца. А калі будзе выяўлена, што гэтыя жанчыны яшчэ і здраджваюць, шпіёняць, збіраць звесткі ці нешта падобнае, тады па прапанове раённага камітэта справа будзе перадавацца ў вышэйшыя рэвалюцыйныя органы. На гэты выпадак ёсць «Пастанова Славенскага народна-вызваленчага камітэта аб абароне славенскага народа, яго руху за вызваленне і аб'яднанне», змешчаная ў дзевятнаццатым нумары «Славенскага парачавальца». Мефісто-

фель дадаў, што ў раёне ёсць два такія відавочныя факты: Ганна Паклукарава, дом № 17, і Феламена Кайфежава, дом № 19.

На мяне ніхто не глядзеў. Але я адчуў, што чырваню, і, каб не гаварыць, апусціў вочы і пачаў разглядаць стол.

— Што да Паклукаравай,— задуменна сказаў Цвыркун,— справа не зусім ясная. Невядома, ці палюбоўнік у яе, ці проста кватарант. Гэта мы, зрэшты, будзем высвятляць. А вось Кайфежава... Ты не можаш з ёй пагаварыць?

— Не,— ціха адказаў я.

— Таварышы,— адазваўся Ёсіп,— справа гэта страшна непрыемная. Весці размовы з гэтымі дзеўкамі не мае сэнсу. Хто зможа пераканаць няўстойлівае стварэнне, у якога свайго розуму зусім няма...

— А ты як лічыш? — спытаўся Цвыркун у Тыгра.

— Тут трэба быць асцярожнымі,— адзначыў Мефістофель,— каб не пакрыўдзіць нікога дарэмна. Новая ўлада павінна сем разоў абдумаць, перш чым нешта зрабіць.

— Я гаварыў з яе бацькам,— сказаў Ёсіп.— Яго гэта моцна ўзрушыла. Не так з нацыянальнай, як з маральнай пазіцыі. Аднак зрабіць ён нічога не можа ды і не хоча.

— Калі дазволіце,— падаў голас я,— растлумачу, у чым тут справа.

З таго часу, калі ўпершыню ўзяў у рукі чырвоную крэйду, сумесь сурьку і парафіну, і намаляваў сімвал рэвалюцыі на шэрай сцяне царквы, я быў у нейкім напружанні. Яно пакідала мяне толькі ў моманты поўнай адзіноты і нямых разоў з самім сабою. Пазней напружанне перарасло ў нейкае захапленне, ад якога я лёгка мог нават слязу пусціць. Я часта аддаваўся яму з радасцю, як аддаюцца каханню. Цяжка растлумачыць, але ўсё гэта было не адно пачуццё. Часам я

хацеў нават выйсці з-пад яго ўлады. Мне хацелася непрадзята, двярозымі вачыма агледзецца вакол сябе. Я адчуваў, што гэткае захапленне надае мне гонару і ўпэўненасці ў сабе — чаго я раней не меў. А ў той самы час я баяўся, што яно засціць мне вочы.

Баяўся сваёй нецярплівасці і паспешнасці. Баяўся зрабіць што-небудзь такое, у чым пасля прыйдзецца кацяцца. Вось калі я ўпершыню ішоў на аперацыю, усё было проста. Акупанты. Свае здраднікі. Нацыянальная і сацыяльная рэвалюцыя. Бой за жыццё насмерць. Мая роля ва ўсім гэтым — сціплая роля адзінкі, патрэбная рэвалюцыі, але яшчэ больш мне самому. Тады я нават не падумаў ні пра бацьку, ні пра маці, ні пра каго іншага. З таго часу прайшло некалькі месяцаў, і вось я адчуў над сабою нешта балючае, нявызначанае. Нібыта ўвесь час мяне рассякала лязо неабходнасці. Часта я марыў, каб разнесла наш куток, як разносіць дрэнна звязаны плыт. Але адчуўшы, што бяда пад двярыма, я здрыгануўся. Што мне рабіць? Паспрабаваць абараніць старое? Ці парваць апошнія ніці, якія звязваюць з ім? Паслаць яго да д'ябла, думаў я сабе, аднак у той жа час разумеў, што гэта лёгка сказаць, але не рабіць. Цяпер такі час, казаў я сабе, што трэба быць няўмольным, рашучым, самаадданым. Аднак калі потым думаў пра кожнага паасобку, гэта здавалася немагчымым. Цяпер вось трэба нешта сказаць пра Феламену. Заўтра давядзецца гаварыць пра бацьку, паслязаўтра, магчыма, — пра Антона. Вайна кожнага паставіла на ростані лёсу.

Я раптам падумаў, што побач з Феламенай не было нікога, хто мог сказаць ёй сапраўднае слова пра радзіму. Яе абмінула каханне, якое здольна ачысціць сэрца, закарэлае ад зайздрасці і дробязных клопатаў. Таму і атрымалася, што Карла Гаспероне прывабіў, сказаўшы, што яна прыгожая, добрая, што ён закахаўся. Яго чорныя вочы і кучаравая грыва збілі з ро-

зуму. Нашто ёй цяпер нейкая радзіма, нейкі гонар, нейкая годнасць. Яна дачакалася таго, пра што ўвесь час марыла, сніла. Не, сказаў я сам сабе, людзі — ахвяры ўмоў. Так сцвярджае Цвыркун. Праўда, той самы Цвыркун даказвае, што людзі могуць быць гаспадарамі ўмоў. Што ж мне сказаць пра Феламену? Які цяпер мой абавязак? Абавязкі мне вызначаюць розум і сэрца, сказаў я сабе. Гэта яны загадалі ўзяць у рукі чырвоную крэйду.

— Феламена, — з цяжкасцю загаварыў я, — дзяўчына, якая з-за сямейных умоў не выйшла замуж. Яе выпадак па сутнасці сваёй не звязаны з палітыкай.

— Значыць, ты супраць пакарання? — спытаўся Тыгр.

— Не! — спахапіўся я. — Я гэтага не сказаў.

У гэты час Ёсіп, быццам наўмысна, выпіў кілішак, які наліты стаяў перад Мефістофелем, пацмокаў языком і прамовіў:

— Вось гэта віно! Выдатнае, ліха яго не бяры!

— Трэба вырашыць, — адазваўся Мефістофель, — што рабіць з Паклукаравай.

— Пачакаць, — сказаў Цвыркун.

— А з Кайфежавай?

— Абстрыгчы.

— Хто супраць? Ніхто. Тады няхай гэта будзе наша першае папярэджанне ў раёне. Групу, якая выканае нашу пастанову, вызначыць таварыш Цвыркун.

— Эй, Пепца! — гукнуў Ёсіп, павярнуўшыся да дзвярэй.

Прыбегла афіцыянтка, усміхнулася і прычыніла за сабою дзверы.

— Ну, любая, якія навіны?

— Ніякіх, — адказала дзяўчына.

— А вартавя?

— На вуліцы. Усё ў парадку, не турбуйцеся.

— Ну, старайся, — усміхнуўся Ёсіп і ўшчыкнуў яе.

— Таварыш,— сурова сказаў Тыгр,— ты нядобра сябе паводзіш. Мы на сходзе, а не ў карчме.

— Як? — здзівіўся Ёсіп.— Нядобра, што я ўшчыкнуў дзяўчыну? Ды яна ж, нібы яблык наліты, га?

Ён павярнуўся да мяне, быццам чакаў майго слова. Я вымучана ўсміхнуўся. А Мефістофель тым часам звярнуўся да ўсіх:

— Пераходзім да апошняга пытання — плану аперачыі, прызначанай на панядзелак. Прыкладны план без канспіратыўных падрабязнасцей паведаміць таварыш Ніка.

Я, паступова выходзячы з агіднага стану здранцвення, хрыпла загаварыў.

Пасля пасяджэння я сказаў Цвыркуну:

— Удзельнічаць у гэтым не буду. Не таму, што яна не заслужыла...

— І не трэба,— адказаў Цвыркун,— мне таксама не хочацца. Не для байца гэта справа. Трэба знайсці якога-небудзь цырульніка. Мо ведаеш надзейнага?

— Не ведаю. Слухай, а ты ўсё яшчэ закаханы?

Цвыркун маргнуў і паглядзеў убок.

— А чаму ты пытаешся?

— Так сабе. Проста цікава.

— Не,— адказаў ён.— Няма часу.— Памаўчаў, а потым дадаў: — Ёсіпавых хлопцаў забралі. Калі ўжо везлі, яны выскачылі з грузавіка. Алешу ўдалося ўцячы, а Пэпі забілі.

— Стары яшчэ не ведае?

— Ты ж бачыў, ён у гуморы.

— Страшна перажываць будзе.

— Ага,— сказаў ён.— Ну, бывай!

Адвячоркам, перад самай каменданцкай гадзінай, калі горад ахінула сумная цішыня, калі на вуліцах былі адны патрулі, калі толькі зрэдку чуваць шорханне аўтамабільных колаў ці гудок манеўровага параво-

за на пераездзе каля Дунайскай шашы, а ў цэнтры го-
рада шумела толькі набракляя ад восеньскіх дажджоў
Любляніца, здарылася незвычайнае.

— Ого,— прамармытаў стары дворнік, зачыняючы
парадныя дзверы.— Гэта ўжо нешта перасяляецца з
зямлі на неба, ныйначай.

Жанчына, што прыбірала ў калідоры, выглянуўшы
тым часам у акно, убачыла над дамамі страшнае зары-
ва і цяжка ўздыхнула:

— Божа літасцівы!

Паліцэйскі ў чорнай палярыне і з белай партупеяй,
які стаяў каля паштамта, сарваў вінтоўку з пляча і
ўстрывожана забегаў. Недзе каля Фігаўца трамвай жа-
ласліва дзынкнуў, а потым зазваніў злосна, паспешлі-
ва і з грукатам панёсся. З трэскам расчынілася акно, і
з яго паказалася ўскалмачаная мужчынская галава.
Але нічога падазронага ў гэты момант не пачуўшы і
не ўбачыўшы, мужчына знік, і акно зачынілася.

Па дарозе, непадалёку ад таго месца, дзе адбыўся
выбух, крочыць чалавек з чамаданам. Спяшаецца. На-
пэўна, з цягніка. Баіцца, што каменданцкая гадзіна
застане яго на вуліцы. Але раптам спыняецца, за-
плюшчвае вочы і не можа сысці з месца.

Я гляджу на яго і з трывогай думаю: «Стой, таварыш!
Глянь, што робіцца, а потым уцякай, як здужаеш!»
Палае бензакалонка. Толькі што на ёй красаваўся надпіс
«Mobiloil», і ўраз не засталася нічога. Адно полымя
высока-высока шугае, разыходзіцца. Чырванню зарыва
аблітыя дамы, дрэвы, шыбы вокнаў. У вокнах мільгаюць
здзіўленыя, асветленыя чырванаватымі водбліскамі
пажару твары старых, дзяцей, жанчын, якіх выбух
падняў з пасцелі. Полымя лізнула асфальт, і ён стаў
падобны да запацелага люстра з ружовага шкла. Агонь
дыхнуў на людзей, што сыходзіліся з розных бакоў,
і прымусіў іх уцякаць.

Пара і табе ўцякаць, незнаёмы таварыш! Чуеш, не-

дзе ўжо вые сірэна пажарнай машыны. Адуюць бягуць салдаты. Крычаць, быццам трапілі ў засаду. Цёмныя постаці ў сляпучым святле пажару. Начныя матылі чародамі ляцяць на святло і, асмаленыя, падаюць у полымя. Аднекуль прыляцеў кажан, крутнуўся туды-сюды над агнём, але вырваўся і знік у чырвонай хмары дыму. Дым гайдаецца і расце, нібы дрэва, якое імкнецца дацягнуцца сваім верхам да зор. Пад'ехала легкавая машына і спынілася. З яе выйшлі чатыры афіцэры, сталі і глядзяць на пажар. За імі прыехалі пажарнікі. Але ім тут няма чаго рабіць. Полымя ўжо апала. Асляпляльна блішчыць шкло машыны. Пад'ехаў грузавік з салдатамі, якія пачынаюць працэсваць наваколле. Шныраць па хмызняку, грукаюць у вароты, звоняць у кватэры. У дамах, дзе толькі што гарэла святло, вокны цёмныя. Рыпіць, нібы стогне, абгарэлая акацыя.

Бяжы, невядомы падарожнік, бяжы!

На тэрасе трохпавярховага дома ціха рухаюцца чатыры цені. Зрэдку перашэптваемся і глядзім. Адуюць як на далоні відаць вуліца, абгарэлая акацыя і яшчэ чырванейшая, як звычайна, пажарная машына. Цвыркун заўважае:

— Шкада, што вожыкаў не накідалі.

Вожыкі — гэта каваныя, заостраныя з чатырох канцоў штукі. Адзін канец заўсёды тырчыць угару і прабівае гуму на колах. Мефістофель глядзіць. Яго чорныя вочы гараць. Ён нават не чуе, што мы з Цвыркуном перашэптваемся. Такое ўражанне, што ён не можа адвесці вачэй ад агню.

— Якое дзіўнае пачуццё, — кажа ён ціха, — быццам нешта створана, а не знішчана. Усё ж такі недзе глыбока ў чалавеку хаваецца незразумелае жаданне знішчаць.

— Ды якое там жаданне, — не згаджаецца Цвыркун, — ніякага жадання няма. Проста запал барацьбы.

Калі б гарэла наша калонка, такой радасці не было б...
Хоць відовішча і робіць уражанне.

— Гэтая ж таксама наша! — адказвае Мефістофель. Голас яго дрыжыць ад унутранага напружання.— Чыя ж яна, калі не наша? Якая страшная супярэчнасць: разбураць, каб будаваць, забіваць, каб больш не забівалі.

— Мабыць, праўда, што з лёгкім сэрцам разбурае толькі той, хто нічога за сваё жыццё не пабудаваў. Таму, бадай што, мы найбольш падыходзім да такой справы,— разважае Цвыркун і коратка, суха смяецца.

Мефістофель паціскае плячыма і гаворыць далей:

— Нам не можа прыносіць радасці ні разбурэнне, ні забойства, ні якое іншае знішчэнне. Калі вымушаная бязлітаснасць пераходзіць у задавальненне — гэта небяспечна. Свядомы змагар стане крывасмокам, а замест стваральніка атрымаем толькі знішчальніка старога.

Я маўчу, прыслухоўваюся да сваіх думак і пачуццяў. Мефістофель сёння гаворыць непрывычна многа. Мы запрасілі яго, каб адсюль назіраў за аперацыяй, а самі ўтрох — я, Цвыркун і Люлек — прыйшлі сюды, скончыўшы справу, каб з бяспечнай адлегласці паглядзець на справу сваіх рук. Яшчэ двое, Леопард і Ціхход, пайшлі ў другое месца. Здаецца, я цэлую вечнасць чакаў, калі гэта Мефістофель нас пахваліць. Гэтага было дастаткова, каб прайшло хваляванне, якое не дала спакою ўвесь дзень. Я быццам змяніўся за гэты кароткі час — вырас, пасталеў, стаў дужы, як ніколі, спрытны... Адным словам, чалавек дзеяння. Вось так, думаў я, патрэбны дзеянні, а не развагі і маладушнасць.

Цвыркун:

— Безумоўна, хто набывае такую схільнасць,— для нас страчаны.

Чацвёрты маўчыць. Гэта наймалодшы, неспракты-

каваны, сціплы хлапчук з круглымі блакітнымі вачыма. Зусім яшчэ дзіця. Завём мы яго Люлек. Ён носіць з сабою шасціміліметровы дамскі пісталецік і марыць забіць якога-небудзь генерала. Даводзіцца яму тлумачыць, што наш абавязак — быць дысцыплінаванымі, што ўчыняць замахі нельга проста так, калі каму ўзбрыдзе ў галаву. У гэты момант ён шчаслівы, што мы ўзялі яго на аперацыю, і моўчкі глядзіць на пажар. Вялікія вочы ў святле пажару пабліскваюць лілова. Колькі ні думаю пра Люлека, дзіўлюся: яго бацька вельмі багаты чалавек, што ж прывяло гэтага хлапчука да нас?

Між тым я зусім забыўся пра незнаёмага падарожніка з чамаданам. А яго схапілі, калі бег назад на чыгуначную станцыю. Кінулі ў грузавік і завезлі ў казарму. У чамадане знайшлі радыёпрыёмнік, які ён вёз у Люблян у рамантаваць. Доўга не разбіраючыся, абвінавацілі, што гэта ён падпаліў бензакалонку, далі дзесяць гадоў і адправілі на востраў Сіцылію.

Агідны асенні вечар. Халодны дождж ціха абмывае голыя ствалы акацый. На мокрым асфальце адбіваецца мутнае святло ліхтароў і аўтамабільных фараў. У гэты час па Варшаве праходзяць блакітныя іспанскія легіянеры, якіх чакае смерць у Расіі. Яны нясуць на штыках пятнаццаць тысяч надзьмутых прэзерватываў у знак пратэсту — немцы забаранілі ім кахаць полек. А нашто іспанцам бром!

Сярод многіх падзей, якія хвалююць людзей, напад на Феламену Кайфежаву — зусім нязначная. Яна, апынуўшыся ў дужых мужчынскіх руках і адчуўшы, што вочы завязваюць хусткай, спрабавала ўцячы. Хацела закрычаць, але нехта спрытна запіхнуў ёй у рот насоўку, ды яшчэ брудную. Потым яна адчула, што з асветленай часткі вуліцы яе цягнуць у нейкі цёмны куток. І здранцвела ад страху. У чым справа, зразу-

мела толькі тады, калі пачула шэпт: «Нажніцы!» Ад слёз пякло ў вочы. Трэба было прасіцца, а яна не магла. Паспрабавала б растлумачыць, расказала б усё, кленчыла б. Верылася, што адпусцяць, калі даведаюцца пра яе жыццё, пачуюць, якая была яе маладосць.

Я няўмольны, бо ненавіджу, бо такі цяпер няўмольны час. Я чую ў сабе нешта дзікунскае, бо беднасць заўсёды звязана з дзікунствам. Аднак мая нянавісць і мая маладосць — частка нянавісці і маладосці маёй сястры.

Даўно ўжо гэта здарылася, Феламене тады было гадоў чатырнаццаць. Суседаў сын Міжа, вучань слесара, паказаў аднойчы ёй дзесяць дынараў:

— Дам табе, калі хочаш.

— За што?

— Калі пойдзеш са мною і дасі нешта зрабіць. Калі крычаць не будзеш. А я нічога благага рабіць не буду.

— А што ты будзеш рабіць? Скажы.

— Ubачыш.

Яна глядзела на грошы ў руках у хлопца і на яго самога. Міжа — рыжы, кудлаты, з рабаціннем на твары, але ў яго прыгожыя белыя зубы. Калі ўсміхаецца, не такі ўжо і брыдкі.

— Дык што табе трэба? Скажы!

— Ubачыш. Толькі абядай, што нікому не будзеш расказваць.

Феламена глядзела на яго дапытлівымі вачыма. Гэта ўжо былі не дзіцячыя вочы.

— Не, не буду расказваць.

— Тады пайшлі, — сказаў Міжа, схапіўшы яе за руку.

Яны пайшлі за Градашчыцу. Гэта было летам, вада апала, і вербы звешвалі галлё, як страху, над берагам. Міжа зацягнуў яе туды, дзе ніхто не ўбачыць.

— Ну, лажыся!

— А дзе грошы?

— На! — Ён упхнуў ёй у руку потную дзесяцідынаравую паперку. — Дык цяпер лажыся!

Яна лягла. Зямля была цёплая. Млявым цяплом патыхала ад вербавага галля, якое звисала да зямлі шатром. Недзе зверху ціўкалі вераб'і. Міжа лёг побач і пачаў расшпіляць блузку. Яна не бачыла хлопцавых рук, адчула толькі, што гарачыя пальцы даткнуліся да грудзей. Ёй стала сорамна, што грудзі такія малыя, толькі што пачалі расці.

— Дык не будзеш крычаць? — прашаптаў Міжа.

— Не, — адказала яна.

Міжа лашчыўся, гладзіў грудзі. Было прыемна. Яна заплюшчыла вочы ад задавальнення і падумала, што крычаць няма чаго, наадварот, можна быць удзячнай. Нічога ж кепскага няма. Потым адчула, што ён лезе пад спадніцу. Уздрыгнула і сціснула ногі.

— Ну! — задыхана выгукнуў Міжа.

Феламена адпіхнула яго руку і пакорліва прашаптала:

— А ты ж не сказаў, што кахаеш мяне.

— Што? — вылупіўся ён. — Ці ж я не даў табе дзесяць дынараў?

— А замуж возьмеш, калі вырасту? Пачакаеш, пакуль я вырасту?

— Каза! — злосна закрычаў Міжа. — Ты і цяпер дарослая. Паабяцала, дык пускай!

— Не, — адказала Феламена і пачырванела, — спачатку паабяцай, што возьмеш мяне замуж, калі падрасту.

— Слухай, — нецярпліва бурчаў Міжа, — чаго дурышся?.. Ты ж паабяцала.

— А ты абяцаеш, што возьмеш мяне, калі вырасту?

— Не! — кінуў ён злосна. — Не трэба мне дзеўкі з такой сям'і!

— З якой сям'і?

— З такой, дзе не ведаюць, хто чый бацька!

— Што ты сказаў?

Яна села, нацягнула спадніцу на калені і паглядзела на хлопца. Вочы ў яго былі зеленавата-чырвоныя, як у бацькавага ката Эмануэля.

— Тое, што ты чула.

— Нягоднік!

— Мой бацька не раз спаў з тваёю маткай!

— Нягоднік!

— І не толькі спаў. Рабіў з ёю што хацеў. Каб ты ведала, я сам усё бачыў!

Феламена ўсхапілася, пляснула яго па мордзе і пабегла. Потым спахапілася, кінула ў ваду грошы і пабегла далей. Калі праз хвіліну азірнулася, убачыла, што Міжа стаіць каля вады і выцірае штаны. Заплаканая, задыханая, прыбегла яна дадому і ўсё расказала. Бацька моўчкі дастаў з шафы шырокі салдацкі рэмень з металічнай спражкай і пачаў біць. Біў доўга, пакуль яна не страціла прытомнасць.

Добра памятаю, я ўцёк тады з дому, зачыніўся ў куратніку і плакаў. Феламена пасля гэтага з паўгода кожны вечар разглядала чорныя пісягі на целе, абмацвала сляды цяжкай спражкі і клялася, што будзе ненавідзець бацьку да смерці. І сапраўды, бацька з таго часу заўсёды ёй быў страшна ненавісны — раз'юшаны, пачырванелы, як тады, і заўсёды ёй здавалася, што ў руках у бацькі той страшны рэмень з металічнай спражкай. Калі праз некалькі гадоў з'явіўся першы і апошні жаніх, бацька адказаў «не», бо не хацеў даваць пасагу.

Тыя, што напалі на яе, ні пра гэта, ні пра пазнейшае нічога не ведаюць. А калі яна і раскажа, наўрад ці што зменіцца, бо яны ж выконваюць загад некага іншага — таго, каму няма часу шукаць карані ліха ў мінулым.

На нейкі момант Феламена сціхла, а потым пачала

адчайна калаціць рукамі і нагамі. Дзеўка дужая, яна ледзь не збіла з ног аднаго з тых, што яе трымалі.

— Слухай, дзеўка,— сказалі ёй,— калі будзеш тузацца, дамо па галаве. Патрывай, пакуль абстрыжом, а тады як сабе хочаш. І нашто табе здаўся гэты паршывы італьянец, усё роўна ж заб'ём яго?!

Пачуўся скрогат нажніц. У Феламены была надзея, што абстрыгуць толькі ззаду. Але тут яна зразумела, што надзея марная — гэтыя гвалтаўнікі ведаюць, як зрабіць горш: халодныя нажніцы прайшліся ад патыліцы да цемні, потым зачвахалі над ілбом і з двух бакоў над вушамі. Ясна, стрыгуць дагала, як рэкрута. «Ды як спрытна — няйначай, цырульнік»,— падумала яна і затрэслася ад злосці і ад бяссілля. Ніхто больш не вымавіў ні слова. Недзе блізка заскавытала шчаня і на яго зашыкалі. Калі абстрыглі, Феламену зноў кудысьці перацягнулі, развязалі рукі і шэптам загадалі:

— Не рухацца, стой на месцы, пакуль мы не адыдем!

І зніклі гэтаксама нячутна, як і з'явіліся. Феламена напружылася і скінула вяроўку, ссунула хустку з вачэй і выцягнула заткала з рота. Аказваецца, яна ў цёмным двары наводдаль ад вуліцы. Каля дома зноў заскавытала шчаня. І яна зноў заплакала. Завязала хустку і выйшла на вуліцу, пустую і ціхую. Сіні ліхтар над скрыжаваннем дрыжаў пад ветрам, нібыта ад страху пасля таго, што ўбачыў, і ад таго, што мае ўбачыць.

Я хаваюся за прычыненымі варотамі чужога двара, сачу за сястрою, затаіўшы дыханне і прыкусіўшы губу. І, здаецца, чую яе плач. Змагаюся з думкай, што яе мы пакрыўдзілі незаслужана, што ў горадзе многія маладыя жанчыны больш вартыя кары. Аднак іх не стрыжом, бо яны ўмеюць сцерагчыся. У мяне разрываецца сэрца, быццам здарылася нешта непאпраўнае. Але зноў я прыходжу да думкі, што інакш нельга,

інакш нельга, інакш нельга. Час будзе судзіць нашы справы.

Маці зноў піла. Феламена садрала хустку і заенчыла:

— Мама, мяне абстрыглі!

— Маці божая! А хто ж гэта так? — здзівілася маці і пляснула рукамі.

— Мы з Карлам хадзілі ў кіно. Яму трэба было зайсці яшчэ ў казарму. Ну а я пайшла дадому адна.

— Божа літасцівы! — уздыхнула маці. Вочы ў яе былі запаленыя, гнойныя. — Якая ж ты цяпер! Як аскубеная курыца. Такія валасы і за год не адрастуць. А за што гэта, Феламена?

— За што, за што? Знайшлі за што — за Карлу. Кажуць, будуць стрыгчы ўсіх, хто знаецца з італьянцамі. Гэтулькі гадоў ніхто мяне не бачыў, калі была я адна-адзінюткая, а вось цяпер, як пазнаёмілася з Карлам, раптам убачылі. Аказваецца, праз мяне ганьба на іншых, шануюных. Усе тыя гады не было! Як ім не сорамна... Ой, людзі, людзі!..

Маці стаяла разгубленая.

— Добра яшчэ, што не забілі, — уздыхнула яна. — Маглі ж забіць. Яны ўсё могуць. Цяпер забіваюць людзей проста на вуліцы, сярод белага дня, мімаходам. Які час!

— А што скажа Карла? Ён пакіне мяне такую аскубеную...

— Нічога не зробіш, — сказала маці, — прыйдзеца месяц-другі пасядзець, не выходзіць з хаты. А Карла не пакіне, не з-за валасоў ён з табою жыве. Дзякуй богу, што жывая засталася.

— Сказалі, што яго заб'юць.

— Каго?

— Карлу.

— І не дзіва, — разважліва сказала маці.

— Што ты гаворыш, мама!

Яны сядзелі і спалохана глядзелі адна на адну. Маці не пераставала пляскаць рукамі і ўсё шаптала:

— Які час! Які час!

Бацька ў той вечар затрымаўся на сходзе таварыства сяброў жывёлы, таму ўвайшоў у дом шпарка, кінуў капялюш на падаконнік і ўжо хацеў сесці, калі ўбачыў Феламену.

— Ага! — І праз хвіліну: — Ну, знайшла тое, што шукала?

Тут умяшалася маці:

— Як гэта ты размаўляеш з роднай дачкою?

— Не лезь,— сурова спыніў яе бацька.— Ты п'яная.

— Прыдурак!

— Маўчы, кажу,— яшчэ суровой сказаў бацька.— Італьянскага віна налізалася. Адалецца яно вам, яшчэ папомніце!

— Ты,— заверашчала маці,— ты сухі паёк, чортаў скнара, галубятнік пракляты! Што я мела калі ад цябе? Ці купіў ты калі хоць кілішак віна? А ці быў ты ўвогуле мужчынам? Ты на грошы мае паквапіўся, і ўсё, а я тады не разабралася.

Лямантавала яна чым далей, тым болей і налівалася крывёю. Потым раптоўна асела і зайшлася істэрычным плачам. Бацька схапіў капялюш і ў дзверы. Феламена разгублена глядзела то на бацьку, то на маці. А потым і сама заплакала:

— Абое вы вінаватыя, абое...

Я сачыў за ім. Бесперапынна. Увесь час напружаны і ўпэўнены, што будзе так, як я думаю.

Дарыю Вентуры быў чалавекам нервовым, з вечнай усмешкай і марнымі намаганнямі дабіцца, каб мы слухалі яго і адказвалі. Яму абрыдла ўжо пісаць на дошцы: «Amate il pane, amore della casa, profumo del-

la mensa, gioia dei focolari»¹. Ён зразумеў, што ўсё гэта як аб сценку гарохам.

Спачатку мы здзівіліся, што ён не мяняе сваіх адносін да нас, калі не вітаем яго «па-рымску», як было загадана і за што выключылі з гімназіі цэлыя класы. А потым зразумелі, што ён узяў іншую тактыку. Ён спадзяваўся, што зможа падысці да нас з другога боку. Запісаўшы на дошцы словы Метастазіо: «Madre comune d'ogni popolo è Roma, e nel suo grembo associe ognun che brama farsi parte di lei»², ён, уздзеінічаючы на нашы славянскія пачуцці, дадаваў яшчэ што-небудзь з Пушкіна ці Прэшарна.

Пераможная ўсмешка, якую немагчыма было схаваць на смуглым твары, знікала, як толькі ён заўважаў, што культурныя захады не даюць вынікаў. Выходзіць, перад сценамі стараўся. Выходзіць, класны пакой бясследна паглынаў яго словы. Калі рыпела падлога каля кафедры, гэта больш уважліва слухалі, чым вершы, якія ён дэкламаваў.

Хлопцы сядзяць нерухома, глядзяць у шпыткі перад сабою. Хто чытае пад партай «Васемнаццацікаратную дзяўчыну», а хто спісвае заданне па матэматыцы. Ціхаход падпёр сваю вялікую цяжкую галаву рукамі і з расплюшчанымі вачыма спіць. Магу ісці ў заклад, што ён не чуе настаўніка. А калі той будзе выклікаць, Ціхаход скажа прывычнае «не ведаю». Быццам нічога ў свеце яго не цікавіла, усё страціла значэнне. Не патухла ў ім адна толькі маленькая іскрынка. А дзеля чаго яна цепліцца — пра гэта Дарыю Вентуры не даецца ніколі. Ён спыніў погляд на адным з усяго класа выдатніку і ўздыхае. А той, бедны, няўцямна таро-

¹ «Любіце хлеб свой, сям'ю сваю, духмянасць абеду, цяпло дому» (*італ.*).

² «Рым — маці ўсіх народаў, і ў сваё лона прымае кожнага, хто жадае застацца ў ім назаўжды» (*італ.*).

піцца праз тоўстае шкло акулераў сваімі бязвыразнымі вачыма. Дарыю Вентуры зноў уздыхае і думае, што ён ніколі не любіў выдатнікаў. З іх ніколі нічога вартага не атрымліваецца. Як нічога не атрымліваецца з самых дысцыплінаваных салдатаў. Вентуры лічыць, што малады чалавек мае будучыню толькі тады, калі ён крыху шальмаваты. Таму на нас ён часам глядзеў з незвычайнай сімпатыяй і шчырай спагадай.

Вентуры пачаў пісаць на дошцы выказванне Мусаліні пра дзяржаву: «Дзяржава выходзіць з народа грамадзянскую дабрачыннасць, вучыць разумець абавязкі і вядзе да адзінства...» Тады ўстаў Ціхаход — нязграбна, падымаючы за сабою і цяжкую, аўстра-венгерскіх часоў яшчэ, парту, — і звярнуўся да яго:

— Пан настаўнік, паглядзіце, што пішуць у гэтай газеце. Яе падарыў мне адзін карабінер, калі я ішоў у школу...

Ціхаход трымаў у руцэ два лісты шклографічнага тэксту двума пальцамі, быццам баяўся ўзяць іх нармальна. Дарыю Вентуры сышоў з кафедры і паглядзеў Ціхаходу ў вочы, але гэтыя вочы былі заспанія не менш як звычайна. Тады настаўнік узяў ад яго паперу і нападголоса прачытаў назву: «Маладая Славенія».

— Вы прачытайце тое, што падкрэслена, — заспаным голасам сказаў Ціхаход.

Дарыю Вентуры перагарнуў ліст і пачаў чытаць радкі, падкрэсленыя чырвоным алоўкам: «У сувязі з гэтым мы вымушаны паведаміць, што ў 2-й дзяржаўнай жаночай гімназіі італьянская настаўніца сарвала са сцяны партрэт Прэшарна і шпурнула на падлогу, назваўшы пры гэтым вучаніц здрадніцамі. Яна, акрамя таго, папракала славенцаў, што яны жывуць на італьянскім хлебе... Адусюль прыходзяць звесткі пра тое, што італьянскія настаўнікі нядобра абыходзяцца з вучнямі славенцамі. Калі тлумачаць новы матэрыял на ўроках, карыстаюцца італьянскай мовай і ў цыта-

гах, спадзеючыся, што вучні не зразумеюць, зневажаюць нашу радзіму і наш народ».

Вентуры не надта разумеў славенскую мову, аднак да яго дайшло, што гэта напісана і пра яго таксама. Ён згарнуў газету і запхнуў сабе ў кішэню. Відаць, баяўся ўскінец і апынуцца ў смешным становішчы, але на Ціхахода паглядзеў так, быццам хацеў забіць.

— Гэт забронен! Не ведаць?

Ціхаход спакойна азірнуўся на клас, нібы шукаючы падтрымкі ці дапамогі, паціснуў плячыма і адказаў:

— Не разумею.

— Добра,— вымавіў Вентуры па-італьянску, а потым па-славенску дадаў: — Сядзеце.

Ён сабраўся пісаць далей, быццам нічога не здарылася, але ў гэты момант зазвінеў званок. Я сачыў за ім. Як ён паклаў на стол крэйду, загарнуў класны журнал, сабраў у партфель ручку і дзве кніжкі, бліснуў на клас сваімі чорнымі вачыма і цвёрдым крокам рушыў да дзвярэй.

Я рвануўся да вешалкі, на якой вісеў настаўнікаў плашч, абшукаў кішэні і дастаў бліскучы дзевяціміліметровы пісталет.

— Ура! — выгукнуў Ціхаход.

Клас стаяў моўчкі і глядзеў на мяне.

— Не чапай! — сказаў нехта. — Пападзе ўсім нам!

Але я ўжо тым часам схапіў партфель свой і плашч і задаволена памахаў усім рукою.

— Не,— сказаў Тыгр,— ты зрабіў няправільна. Два глупствы адначасова. Скампраметаваў сябе — цяпер шукаць пачнуць. І зрабіў гэта самавольна, без ведама арганізацыі, а ў школе ты патрэбны больш як дзе. Калі ж зловяць, ты паставіш у небяспечнае становішча ўсю арганізацыю ў школе і ў раёне.

Гэта мяне закранула.

— Чаму я не аддаў пісталета вайскаваму рэферэнту раёна? Вентуры проста забыўся і пакінуў яго ў плашчы. А праз пяць мінут успомніў і вярнуўся. Дык што, у гэты час трэба было склікаць камітэт школьнай арганізацыі?

Тыгр ад злосці кусаў губы і час ад часу пазіраў на Цвыркуну, які адводзіў вочы ўбок і нервова сціскаў рукі. Стаялі мы ў брудным двары, куды толькі што забеглі з вуліцы. Непадалёку на жэрдцы нейкая служанка выбівала вялізны персідскі кілім.

— Спадзяюся, ты не думаеш, што я выдам, калі...

— Я нічога не думаю, толькі канстатую магчымае. А што будзе, невядома.

Цвыркун маўчаў і глядзеў на служанку. Гэта была зусім маладая дзяўчына, не больш як шаснаццаці гадоў. Рукі яе ўздымаліся рытмічна, нібыта яна за работай спявала нейкую песню. Калі яна павярнулася ў наш бок, я ўбачыў круглы тварык, апраўлены чорнымі валасамі, і цёмныя, як у сарны, вочы. Цвыркун глядзеў на яе з нейкім dziўным выразам на твары і думаў пра сваё. Потым сказаў мякчэй, як звычайна:

— Добра, ты разабраў пісталет. А што далей?

Я паціснуў плячыма. Не ведаю. Пра гэта зусім не думаў.

— Калі мяне шукалі, — лагодна ўсміхнуўся ён, — чамусьці забыліся пашукаць дома. А вось у школе маглі злавіць, каб не Ціхход. Ён выпадкова паглядзеў у акно.

— А ты павінен зразумець, — заўважыў Тыгр, — без дысцыпліны няма рэвалюцыі.

Аднак я ўсё роўна думаў, што зрабіў рашучы крок. Цяпер змагу пазбавіцца ад ваганняў і самападману. Гэта тое, што я мог і павінен быў зрабіць. Трэба ісці з дому. Абавязкова. Усё роўна куды.

— Дзе ты збіраешся хавацца?

Гэта пытаўся Цвыркун, які сваімі вялікімі вачыма ўсё глядзеў на дзяўчыну.

Я паціснуў плячыма. Спадзяваўся, што да вечара прытулак дзе-небудзь знайду.

— Больш падрабязна пагаворым наступны раз,— сказаў Тыгр і наставіў каўнер плашча. Адыходзіў ён памалу, быццам нікуды не спяшаўся. У браме, што выводзіла на ціхую вуліцу, уважліва агледзеўся і знік за вуглом.

А Цвыркун не спяшаўся.

— Глянё, якая прыгожая дзяўчына!

Я ўсё яшчэ думаў, як мала ведае і разумее Тыгр, нашто я ўзяў настаўнікаў пісталет.

— Як такая дзяўчына трапіла на гэтакі брудны двор?

Я дзівіўся з Цвыркуна. Дзяўчына раптам павярнулася і махнула нам рукою — уцякайце! Мы азірнуліся і на сходках у другім канцы двара ўбачылі вайскоўца. Не думаючы доўга, рванулі на вуліцу і разбегліся ў розныя бакі.

Я абяцаў зайсці, і яна мяне чакала. Апанула чысты фартушок і паставіла на пліту каву. Потым зірнула ў люстэрка на сцяне і падумала, што я доўга абмінаў яе, аднак вяртаюся. А можа, і не вяртаюся. Проста спатрэбілася што-небудзь. Яна прыслухоўвалася да гукаў на лесвіцы і нічога не чула. Паглядзела на гадзіннік. Мусіць, затрымліваецца, зайшоў некуды. Злавіла сябе на тым, што сыпле соль у каву. Раззлавана выплюхнула ўсё ў ракавіну і наліла свежай вады. Насыпала ў млынок кавы і пачала малоць. Не слухалася ручка млынкі. У галаву прыйшла думка, што ашукаў. Не. Хутчэй за ўсё, перадумаў. Пайшла адчыніла кухонныя дзверы, каб лепш чуць, калі пастукаю. А сама села каля пліты, падперла галаву рукою і задумалася.

Ганна была самай звычайнай жанчынай. Яна баялася старасці і хацела мець дзіця ад Паклукара, таму што ён не падобны да іншых, асаблівы. Але і ад другога таксама. Была яна добрая, але дабрату сваю прыкрывала гарэзліваасцю, якая межавала з распушчанаасцю. А можа, так толькі здавалася. «Старой стану, пакуль скончыцца вайна, — часта думала яна. — Яму ўжо і цяпер застарая, таму і не падабаюся. Ён прыйшоў, каб навучыцца, і больш не паказваецца». Ганна зайздросціла Марыінай маладосці, разумела, што гэта перавага, сіла.

А часам думалася інакш: у дваццаць пяць гадоў чалавек яшчэ малады — малады і спелы. Значыць, і я маладая, мне трэба жыць. Але што рабіць? Пачуўшы, што яе лічаць палюбоўніцай Пішытэла, Ганна спачатку раззлавалася, а потым стала смяяцца. Дурныя! Ён кожны вечар ходзіць па пакоі і складае пісьмы сваёй нарачонай. «Carissima Giulietta. Carissima Giulietta...»¹ Цяпер ён паехаў на пабыўку. Вось і адбудзецца ў якім-небудзь змрочным саборы ўрачыстасць святага абраду. А ён не мужчына зусім. І гэта добра, што ён такі. Каб быў інакшы, не ведала б, што рабіць. Абстрыглі б яе, як Феламену. А так яна жыве, быццам са старой дзеўкай. Божа мой, як гэта ўсё бязглузда!

Яна ўстала, падышла да дзвярэй і зноў вярнулася назад.

Ужо не сумнявалася, што я не прыйду. Калі ж гэта было? У садзе ў Кайфежаў распускаліся дрэвы. Яна была ў гуморы, па жылах цякла вясна. Глядзела, як я сплю на досвітку. Я быў бледны, нацярпеўся. Яна ведала, што я царпеў, але мучыла мяне наўмысна. Забаўлялася са мною, як сытая кошка, думала, што мне гэта карысна. А самой было прыемна.

¹ «Любая Джульета. Любая Джульета...» (італ.)

Устала зноў і высыпала змолатую каву ў вадку. Зняла туфлі на высокіх абцасах і абула пантофлі. Падумала, што ў пантофлях будзе зусім малая і са злосцю скінула іх. «Ох, і дурная ж я,— разважыла пазней.— Ці ж ён мяне не ведае! Якая ёсць, такая ёсць». Зноў абула пантофлі, прыслухалася.

Ёй здалася, што я схуднеў, вырас і стаў нейкі папуры. Калі спыталася, чаму не паказваўся, я толькі паціснуў плячыма і сказаў, што хачу ў яе пераначаваць, калі можна. «Пераначаваць»,— паўтарыла яна. А я пацвердзіў: пераначаваць, пераначую, начлег. «Добра»,— прашаптала яна, падумаўшы, што раней я так сказаць не мог і што яна мяне, як ні дзіўна, спакусіла тады, а за гэта я пашкадаваў яе цяпер. Каб цяпер вярнулася тое, усё было б інакш. Гэтым разам яна паводзіла б сябе як семнаццацігадовая дзяўчына. А тады быццам крала нешта. Нібы залезла ў мае мары і замуціла іх нячыстым целам. А чаму нячыстым? Адкуль гэтае слова? Ці ж я не варта каханна?

Ганна ведала, што тады было проста жаданне, да якога прымешвалася цікаўнасць, спроба прычыніць боль той, якая мяне яшчэ да сябе не падпускае. «Таму ён і не прыходзіў,— разважала яна,— у яго вачах я брыдка, брудная, сапраўдная шлюха, якой адно важна: каб нехта з ёй быў. Было і прайшло».

Калі я пастукаў, яна ўздрыгнула ад нечаканасці. Не магла паверыць. Я пастукаў другі раз. Званка ў цемры не знайшоў. Яна падбегла і адчыніла.

— Як доўга цябе не было!

— Доўга,— буркнуў я, распранаючыся. Павесіў плашч і кепку на вешалку і хутчэй пайшоў у кухню, каб нічога больш не гаварыць. На пліце кіпела кава. Ганна зняла яе, пакінула адстойвацца і села з другога боку стала.

— Есці хочаш?

— Не.

Яна заўважыла, што я стомлены і нечым прыгнечаны. Праз хвіліну я сказаў ёй:

— Ганна... Ганна, не думай, што я прыйшоў да цябе.

Яна апусціла вочы, склала рукі на каленях і адказала:

— А я не думаю.

Я ўсміхнуўся.

— Дадому ісці не магу, таму зайшоў да цябе. Разумееш, Ганна, тут адно здарэнне... Мне трэба пераканацца, што паліцыя не шукае мяне. Найхутчэй гэта так. Аднак не пераканаўшыся, дадому ісці нельга. Ды і ўвогуле туды, напэўна, больш не пайду.

Ганна ўсміхалася. Ёй, мусіць, было прыемна, што менавіта яе прашу памагчы. У ёй было нешта мацярынскае. Цяпер у яе ўжо маглі быць дзеці.

Яна хуценька ўстала і пачала наліваць каву ў кубачкі.

— Пі! Добра, што прыйшоў.

Я гляджу на яе строга і дапытліва. Потым пытаюся:

— Ганна, ці праўда, што ты жывеш з італьянцам?

Яна застыла. Потым паставіла на стол кафеянік і, крыху пачакаўшы, адказала:

— І ты так думаў? Не, Ніка, няпраўда. Гэта ўсё плёткі. Каб ты ведаў яго, дык не пытаўся б. Я пусціла яго на кватэру адразу, як толькі папрасіўся. І не падумала нават, што такое прыплятуць.

Я стараўся не глядзець на яе. Мы моўчкі пілі каву. А вось Ганна паглядзела мне ў вочы. Падумалася, што мы паквіталіся і зноў сталі сябрамі. Я сказаў, што веру ёй, нягледзячы на тое, што ёсць шмат падстаў не верыць. Вочы ў яе бліскучыя і чыстыя. Не, гэтая жанчына не прадасца. Трэба ці паверыць ёй, ці зараз жа ісці. А ісці няма куды.

— А як школа? — спыталася Ганна.

— Ніяк. Я рады, што адкараскаўся ад яе. Даўно трэба было. Гэтаксама і з домам. Калі буду жывы, здам на атэстат, і ўсё. А цяпер, так ці іначай, што з ім рабіць?

— Цябе будуць шукаць?

— Схаваюся. А вясною зусім пакіну горад.

— І куды пойдзеш?

Яна з усмешкай глядзела на мяне.

— Я... Я таксама пайшла б у вёску.

Прыгладзіўшы валасы, наліла яшчэ кавы і завяла размову пра іншае. Бач ты, думаў я сам сабе, быццам і ведаеш чалавека, але гэта толькі здаецца. Спаў з жанчынай і не ведаю яе. Ніколі нічога ў яе не пытаўся, сорамна было. Ганна аддалася мне з намерам — як сталая, спелая жанчына, якая хоча здзівіць юнака ўсім тым, што мае і ўмее, і пры гэтым чакае не пагарды, а любасці.

— Пэўна, гэта было не каханне, — загаварыла яна. — Мне хацелася маладога мужчыны. Ты мяне пашкадаваў, і таму я была такая неміласэрная. Маўчы, ведаю, што не падабалася табе. Брыдка табе было са мною. Такому маладзенькаму я ўжо старая. Што ж, захапілася.

Ганна ўстала і пайшла па кухні, быццам збіралася нешта рабіць, а потым неспадзявана спыталася:

— У цябе ёсць зброя?

— Няма, — зманіў я.

— Давай паглядзім, можа, ў Пішытэла што знойдзецца.

Мы выйшлі ў калідор, а адтуль у кутні пакой. Пакой гэты быў запушчаны. Якраз пад ім знаходзілася Марыіна спальня. На стале ляжаў слой пылу. Ганна адчыніла шафу, дзе вісела форма паручніка, партупея і кабура. Але кабура была парожняя. Заглянула ў

шuffling стала, у чамадан, які стаяў каля сцяны — нідзе нічога.

— Усё забраў,— сказала яна, а потым дастала са скрынкі на дровы пакамечаную паперу: — Паглядзі!

Не беручы паперы ў рукі, я прачытаў: «Carissima Giulietta...»

— Гэта ён піша штывечара. Прыдурак. Салдат, называецца!

Я здзіўлена паглядзеў на Ганну. А яна між тым закасвала рукавы і казала:

— У гэтым пакоі табе будзе найлепей. Пасцель я змяню. А ён да сярэдзіны студзеня не вернецца.

— Добра,— згадзіўся я.

Ганна ўзяла анучку і пачала сціраць пыл, які сабраўся за апошні час на стале, на крэслах, на карцінах. Я пазіраў, як лёгка яна рухалася ад крэсла да крэсла, як выпіналіся яе грудзі, калі нахілялася. Прышло на думку, што я з ёю спаў якраз у гэтым пакоі, але ўсё пакрылася тонкім слоём пылу.

Праз нейкі час я сказаў:

— Я стаіўся, лягу адразу. Мо дасі пачытаць якую-небудзь Паклукараву кнігу?

— Чаму ж не?! — Яна паглядзела на мяне неяк светла, і я ў гэтым поглядзе адчуў папрок і боль ад успамінаў.

Ганна прынесла мне «Краявіды Месяца» — кнігу, якой я не ведаў дагэтуль. Калі прызнаўся, аказалася, што Ганна яе таксама не чытала. Ёй больш за ўсё падабаюцца раманы Жуля Верна, а вось мора ніколі не давялося ўбачыць.

— Я таксама не бачыў мора. І хто ведае, ці ўбачу ўжо.

На першай старонцы кнігі я прачытаў: «...Рабрыстая пясчаная паверхня, на якой растуць дрэвы з тонкімі стваламі і пышнымі кронамі, калышуща падобныя на алівы ў квецені бледна-ружовыя і цёмныя пля-

мы сярод высокай травы, сонечныя блікі сходзяцца ў пераліўныя, зіхоткія палосы — нібы тыграва шкура пад празрыстымі сінімі ценямі, якія нагадваюць шоўк...»

Кожная новая ноч яму цямнейшая за тую, што прайшла, кожны дзень даўжэйшы. Перад вачыма паўстаюць даўно забытыя малюнкi. Калі ён іх праганяе, яны толькі на хвіліну расплываюцца і знікаюць, а потым вяртаюцца і зноў стаяць, быццам гэта было толькі ўчора. Малюнкi былога бязлітасна вырываюцца з даўніны, каб яму дапякаць — назойлівыя, брыдкія, горкія. Бывае, нават стогн вырвуць і прымусяць заціснуць вочы рукамі. Тады адыдуць на міг, але неўзабаве зноў пачынаюць свае жудасныя скокі. Старыя грахі ўстаюць з магіл, каб атруціць старасць і не даць спакою, такога жаданага і доўгачаканага.

Была маладосць — цяжкая, гаротная, а цяпер вяртаецца, нібы чагосьці вартая. Былі гады сталасці — бедныя, горкія. І яны адзваваюцца, быццам сапраўднае жыццё! Было і каханне, адданае, шчырае, а пазней апаганенае і прададзенае. Таксама вяртаецца, апрунтае ў барвяны плашч помсты і нянавісці. Былі мы дзецьмі, мілымі і пяшчотнымі, як зайчаняты. А цяпер іншыя — чужыя паміж сабою, варожыя, злосныя. Такія выраслі, нібыта зямля, на якой гадаваліся, была атручаная. Зямля была святая, некранутая. На ёй ставіўся дом. Цяпер яна стомленая, састарэлая. Састарэлася з ім, які мілаваў яе больш за жонку, за дзяцей. Цяпер яна прыдатная хіба што на могiлкі. Былі вёсны, леты, восені і зімы. Як кветкі і плады. Цяпер зусім няма летняй пары. Засталіся толькі змрочныя дні і цяжкія ночы. Магчыма, ён ужо не мае заўтрашняга дня. Вясна без сапраўднага сонца, лета засушлівае, восень бясплодная. Усё быццам змарнела, перастала расці. Былі людзі людзьмі. У буднія дні ў іх былі шурпа-

тыя рукі і жарты, а ў нядзелю — белыя кашулі і ветлівыя вочы. Дзе яны цяпер? Куды сплылі? Цяпер адны цені. Затоеныя, адасобленыя, каварныя. Слова шчырага не пачуеш. Усе сталі дыпламатамі, палітыкамі, прыгнятальнікамі і суддзямі. Дзе тыя часы, калі праца, нягледзячы ні на што, была радасцю, а думкі адпачынкам? Ці гэта ва ўсіх такая старасць, ці такое аднаму яму выпала на долю? Ці ж гэта сапраўды над ім сабралася ўсё горшае на гэтым свеце?

Ён ходзіць па пакоі, выставіўшы ўперад рукі, нібы сляпы. Калі падыходзіць да акна — на дварэ дождж, хмары асунуліся аж да зямлі — спыняецца і заплюшчвае вочы. Мабыць, дождж будзе ліць сорак дзён і сорак начэй не сціхаючы. Усю грэшную зямлю залье, як некалі, і застанецца жывы толькі адзін чалавек са сваёй жывёлаю. На момант ён уявіў сябе на страсе свайго дома, з ім ягонья куры, трусы, галубы, кот, сабака. І больш нікога. Не, думае ён, Катарыны і дзяцей з сабою не вазьму. Яго захліствае хваля чорнай злосці: няхай тонуць! Страха зрушылася, аддзяляецца ад сцен, з якімі доўга была змацаваная, і вось ужо плыве па шэрых хвалях. Усё застаецца ззаду, усё тоне ў небыццё. Над ім пырхаюць белыя галубы, адны. Яны прынясуць яму аліўкавую галінку — знак, што некалі скончыцца сусветны жах.

Нехта затупаў на ганку. Ён сцэпануўся і сеў. Падумаў, прыслухаўся, але ніяк не мог адгадаць, хто гэта ідзе.

— Гэта я,— пачулася з-за дзвярэй,— стары камрад, Ёсіп.

Ён здзівіўся і пайшоў адчыняць дзверы. На парозе і праўда стаяў Ёсіп. Ён быў мокры, з кепкі цякло, а пад пахай трымаў бутэльку.

— Ну, як жывеш, стары?

— Дзякуй, як сабака,— адказаў бацька і саступіў убок, прапускаючы Ёсіпа.— Сядай.

Ёсіп паставіў бутэльку на столік у куце.

— Я тут захапіў з сабою нешта,— аддыхваючыся, казаў ён.— Як рэдка бачышся са сваімі. Вось і кажу сам сабе: вып'ем з Петарам, і хай на ўсё ліха нойдзе. Ён няшчасны, з ім трэба выпіць.

Бацька глядзеў на Ёсіпа, не разумеючы: п'яны ён, ці што? А потым узяў два кілішкі з паліцы і падсунуў столік.

— Сабаку з хаты не выганіш,— гаварыў Ёсіп.— Нібы сусветны патоп. Людзі — як цені. Няма з кім чаркі выпіць. Час такі, каб на яго ліха. Вайна, каб на яе сто ліхаў. Нас, якія засталіся ад старой гвардыі, за людзей не маюць. Цьфу!

Ён узяў бутэльку і з наўмыснай злосцю наліў.

— Мадона,— усклікнуў ён,— я даўно ўжо нікуды не хаджу. Таўкуся дома і чытаю «Славенца». Але нічога разумнага там не вычытаеш. Адна хлусня. Ты ўжо ведаеш, што забілі майго старэйшага хлопца? Вось як. А другі, Алеш, уцёк і хаваецца недзе. Дзе, і сам не ведаю. І старая даўно ўжо напаўсяляпая і больш як напалавіну з розуму выжыла.

Ёсіп узяў кілішак і перад тым, як выпіць, адварнуўся. У вачах бліснулі слёзы. Бацьку здалася, што яны сівыя.

— Пі, стары, за памін!

Бацька нешта прамармытаў і выпіў. Спярга апякло горла, а потым стала прыемна.

— У дождж гэта няблага,— выдыхнуў ён.— А вось я ў жыцці многа чаго не зведаў. Не дазваляў сабе нават чаркі гарэлкі выпіць. Ніколі не ведаў, як гэта напіцца дап'яна. Не перашалеў, як трэба кожнаму маладому чалавеку, каб потым быць разумнейшым. Заўсёды стараўся быць прыстойным. А цяпер, пад старасць, мушу цярэць п'янства ў сваім доме. Катарына і Феламена ўзяліся за гэтую справу не на жарты.

— А я,— казаў Ёсіп,— пераадолеў гэта некалі, ды

не зусім. Ліха яго бяры, думаў я, чаму ж не выпіць? Калі працую, магу і чарку перакуліць. Але п'яніцам я не быў. Лішняга не ўжываў, хоць і піў нямала. Цяпер, каб сабраць усё выпітае, можна было б разбагацець. Даводзілася і з карчмаркай блытацца. Ах, д'ябал...

— Аднак,— дадаў бацька,— каб і піў, я быў бы такім самым бедняком, як цяпер.

— Бадай што ўсё роўна,— падтрымаў бацьку Ёсіп і наліў яшчэ.— Пі, стары!

— У ваенны час мы нарадзіліся,— уголас разважаў бацька,— у ваенны, мусіць, і памром.

— Ды і жыццё пражылі пры войнах.

Выпілі яшчэ. Вочы ў Ёсіпа сталі мутныя, выпучаныя. Краем далоні ён часта выціраў вусы і пачаў збівацца на кожным слове, якое мела гук «р». Замест «рыба» атрымлівалася «ыыба», замест «Петар» — «Петаа».

Спагадліва глядзячы на бацьку, а потым узяўшы яго за руку, Ёсіп сказаў:

— Дачку тваю абстрыглі, як рэкрута. Але ты гэтага не бяры блізка да сэрца. Так, браце, мусіла быць.

— Ат, што там,— замармытаў бацька. Ён загледзеўся некуды ў пустату. Зноў бачыў Ноеў каўчэг. Потым з адсутным выглядам прамовіў: — Свет бурыцца.

— І няхай яго халера возьме, такі, як ён ёсць.

— Ляціць у нейкую чорную бездань.

— У крываваю. Пі, Петар!

— Мае дзеці мяне пакінулі.

— Маіх паб'юць.

— Жонка мая мне даўно здрадзіла.

— Мая з розуму выжыла.

— Дабро ўсё маё д'ябал адбірае.

— Маё даўно адабраў.

— Хутка і мяне заб'юць.

— Э, няхай паспрабуюць толькі! Я ваяваць крыху вучыўся. Калісьці ў Карпатах...

— Людзі падурэлі.

— А яны разумнымі і не былі ніколі.

— Нікога няма са здравой галавою.

— Я,— уставіў Ёсіп, прымаючы самавіты выгляд,— маю галаву на плячах. Нягледзячы ні на што. Я не страціў розуму. Шчасця не маю, але розуму не страціў.

Вусы яго тырчалі ў розныя бакі, язык заплятаўся.

— Я,— паўтарыў ён,— розуму не страціў. І сыны мае таксама. Твая праўда. Трэба, каб жыццё было такое, як мае быць, а калі не, дык няхай коціцца да д'ябла ўсё разам. Вось так мы лічым.

— У мяне ўжо не засталася розуму,— уздыхнуў бацька.

— Давай заспяваем! — прапановаў Ёсіп і наліў зноў.

— Што? Я ніколі не спяваў. Не ўмеў. Не паспеў. Не хацеў. Д'ябал!

— Заспяваем! — паўтарыў Ёсіп, наліваючы яшчэ раз. Ён прыгладзіў вусы, закаціў вочы і зацягнуў:

Ой, вайсковы барабан...

У бацькі выступілі слёзы.

— Ёсіп,— прастагнаў ён,— прашу цябе, не трэба, не трэба, не трэба спяваць! У мяне сэрца разрываецца!

Ёсіп змоўк. Выцер вочы, быццам і яго сляза праняла, і спытаўся:

— Мо яшчэ якую? Весялейшую?

І пачаў другую:

Горы загулі, лясы зашумелі...

— Не трэба! — бацька закрыў рукамі вочы і захлапаў.— Такая яна жаласная — не магу слухаць.

Ёсіп зноў змоўк і сярдзіта буркнуў:

— Ну, браце, тады я не ведаю, што заспяваць, каб тваё сэрца не разрывалася!

— Вясёлае што-небудзь.

— Вясёлае?.. «Як у вёску хлопцы йшлі...»? Не, яна сумная, як д'ябал. «Неба ружавее...»? Не-не, і яна сумная, быццам сто д'яблаў. Ды і «Ці пакахаеш мяне...» таксама сумная, нібы тысяча д'яблаў. Мадона, чаго яны ўсе такія сумныя? Сумны мы народ, Петар, таму і песні ў нас такія. Быццам д'ябал, які нас увесць час душыць. Ага, вось што ўспомніў: «Мы ў Кане галілейскай...»!

Ён зноў прыгладзіў вусы, патупаў, як музы́ка, нагою па падлозе і заспяваў:

Мы ў Кане галілейскай
на вяселлі былі,
мы пім-па-пум-па-пум — елі,
мы пім-па-пум-па-пум — пілі...

— Гэтая нічога,— сказаў бацька.— Але гэта толькі прыпеў.

— Ага,— згадзіўся Ёсіп, наліваючы,— добрая песня. Без «р». Ты заўважыў?

— Не,— адказаў бацька,— ты ж вельмі добра вымаўляеш «rrr».

— Праўда? — здзівіўся Ёсіп.— Гэта цудоўна. А я і не ведаў, што ты такі... такі... спагадлівы.

Ён узяў бацькаву руку і нязграбна пагладзіў сваёй дрыгатлівай далоньй.

— Ну што ты,— засаромеўся бацька.

— Але, але! Толькі ты няшчасны. Жыццё цябе б'е. Так, як і мяне. Усіх, усіх б'е. Кожнага па-свойму.

— Не ўсіх,— заківаў галавою бацька.

— Бадай, не ўсіх аднолькава, але б'е ўсіх. Каго дагэтуль не біла, яшчэ будзе. Час сабачы, скажу табе, усім.

— Паспявай яшчэ,— папрасіў бацька.

Ёсіп прыгладзіў вусы, закаціў вочы так, што відаць былі адны бялкі, і хрыплым голасам заспяваў:

Мы ў Кане галілейскай...

Бацька пачаў яму ціхенька падцягваць, а потым сказаў:

— Чаго ты вочы закаціў? Не рабі так, бо мне здаецца, што ты мёртвы. Быццам цябе павесілі ці застрэлілі.

— Я закаціў вочы? — здзівіўся Ёсіп.

— Закаціў. Нават глядзець на цябе такога брыдка. Глядзі на мяне!

Ёсіп яшчэ раз правёў рукою па вусах і зацягнуў. Пры гэтым глядзеў бацьку проста ў вочы. Але нечакана перастаў і паскардзіўся:

— Не, гэтак не магу спяваць. Мадона! Не разумею, чаму гэта?! Трэба крыху паглядзець угару.

І пачаў зноў, закаціўшы вочы. Бацьку страсянула, як ад холаду, і ён нецярпліва закрычаў:

— Ёсіп, не трэба! Далібог, быццам нябожчык спявае!

Ёсіп пакрыўджана надзьмуўся і змоўк.

— У цябе, стары, слыху няма!

— Няма. Затое ёсць вочы. І бачаць яны пакуль што добра.

Ёсіп паскроб за вухам і наліў кілішкі:

— Дап'ём гэта, га?

— Дап'ём.

— Мы яшчэ не абы-што, стары?

— Мыгы.

— Я, пакуль паміраць, яшчэ зраблю нешта!

— Цішэй, не крычы!

Яны стаміліся і сціхлі. За акном усё ліў і ліў дождж, сівай заслонай зацягваючы ўсё навокал. Здавалася, ужо змеркла. Сад і вуліца былі як намалява-

ныя на патрэсканым палатне. У Трнове тоненька дзынкнулі званы. Абодва прыслухаліся.

— Нехта памёр.

— Забілі кагосьці,— прамармытаў Ёсіп.— Цяпер мала хто памірае сваёй смерцю.

І зноў маўчанне. Неўзабаве Ёсіп устаў і пачаў шукаць дзверы. Хацеў выйсці ў тыя, што на балкон. Бацька спыніў яго і насунуў шапку з бляшаным нумарам 77. Ужо на парозе Ёсіп стаў, павярнуўся, кінуўся бацьку на шыю і пацалаваў яго ў шчаку.

— Бывай, стары, і не крыўдуй, калі што!

— Дзякуй табе,— адказаў бацька.— Глядзі толькі, не ўпадзі!

— Не ўпаду,— адазваўся Ёсіп ужо з калідора. Пастаяў крыху ў задуменні і вярнуўся.

— Слухай,— зашаптаў ён, падышоўшы да бацькі і зазіраючы яму ў вочы,— гэта праўда, што я быў на мерцвяка падобны, калі спяваў? Праўда, спяваў, быццам нябожчык?

Бацька разгублена замаргаў, не знаходзячы, што сказаць.

— Не,— нарэшце выціснуў ён з сябе,— гэта я так лягнуў. Ведаеш, гэтак нават лепей слухаць было, прыямней.

— Дзякуй, шчасліва табе, стары!

І ён пайшоў. А бацька стаў каля акна і паглядзеў за ім. Ёсіп ішоў па двары, несамавіты, згорблены і незразумелы. Фердынанд, апусціўшы хвост, плёўся за ім. Бацьку здалося, што Ёсіп усё яшчэ спявае, што чуваць «Мы ў Кане галілейскай...» і відаць мутнаватыя бялкі Ёсіпавых вачэй.

Якраз у гэты момант на вуліцы з'явіўся Карла. Бацька пазнаў яго па капелюшы. Каля варот ён сустрэўся з Ёсіпам. Бацька міжволі правёў рукою па вачах. У яго было нейкае прадчуванне. Ён адразу працверазеў, быццам зусім і не піў Ёсіпавай гарэлкі, і добра бачыў,

што яны стаяць адзін супраць аднаго. Фердынанд падняў хвост і пагрозліва загыркаў. Бацька адчуваў: вось-вось нешта здарыцца. Здалося, што нехта крыкнуў. Ёсіп замахнуўся, і Карла — ён быў многа меншы ростам — упаў. Але адразу ж устаў і адскочыў убок. Праз момант пачуўся стрэл. Потым яшчэ два. Фердынанд адбег да дома і жаласна заскуголіў. Бацька заплюшчыў вочы, а калі расплюшчыў зноў, убачыў, што Ёсіп сутаргава выцягнуўся. Падняў рукі і ўсім целам грукнуўся на спіну. Карла, нібы кот, пераскочыў цераз яго і пабег дахаты.

Здранцвелы ад жаху, бацька адхіснуўся ад акна і ледзь дабраўся да ложка. Сеў, прыхіліўшыся да сцяны, і, не маргаючы, утаропіўся ў бутэльку, якую прынёс Ёсіп. Яна яшчэ стаяла на сталі і таямніча блішчала ў змроку.

У тыя дні склад камітэта і груп мяняўся: амаль штодня выбывала некалькі чалавек. Іх месца адразу займалі іншыя, быццам падпольныя рэвалюцыйныя органы вырашылі цалкам абнавіць арганізацыі. Акрамя таго, няспынна мяняліся межы раёнаў і ўчасткаў — каб усцерагчыся ад правакатараў і дзеля канспірацыі. Гісторыя ніколі дакладна не зможа апісаць структуру тагачасных партыйных, партызанскіх, маладзёжных, вучнёўскіх і жаночых арганізацый, груп народнай абароны, культурнікаў, сувязных і сабатажных троек, заблытаную сетку явак, складоў, бункераў, майстэрняў. І ўсё гэта працавала, як машына, заведзеная воляй і ваяўнічым настроем, не спыняючыся ні на хвіліну нават тады, калі здараліся непаладкі.

Аднойчы Цвыркун вырашыў схадзіць да Тыгра ў яго логвішча. Наўрад ці ён быў знаёмы з Тыграм лепш за мяне. Ведаў, чым той займаецца, ведаў яго непакісную рашучасць, якая, здавалася, ішла больш ад розуму, як ад асабістага характару. Ведаў, што ён на

некалькі гадоў старэйшы за нас, што вайна застала яго на другім семестры юрыдычнага факультэта. Ведаў таксама, што Тыгр многа чытае. Аднак, калі слухаў Тыгра, яму заўсёды здавалася, што гэта нехта чытае не вельмі папулярную брашуру на патрэбную тэму. Гэта не перашкаджала Цвыркуну паважаць таварыша, але не давала права лічыць, што добра ведае яго. Цвыркун прызнаваў, што ў такой павазе была кропля страху перад чалавекам, з якім знаёмы, працуеш, дыскутуеш, ходзіш на пасяджэнні, якога слухаеш, а ён, тым не меней, табе чужы і яшчэ больш незразумелы. Цвыркун пачынаў разумець, чаму гэта так. Яны былі прадстаўнікамі розных асяроддзяў, гаварылі на розных, хоць і блізкіх, мовах. Тыгр належаў да так званага афіцыйнага, таму гаварыў амаль што выключна пра рэвалюцыю, пра ўсё астатняе быццам не ведаў. Не ўмеў ён гаварыць пра людзей, як гавораць іншыя, калі яны не на сходзе, немагчыма было ўцягнуць яго ў размову пра дзяўчат, пра каханне, а тым болей пра надвор'е, футбол, кіно ці танцы. Ён не разумеў той своеасаблівай мовы гімназістаў, якая за гады сумеснай вучобы ператваралася ў сапраўдны жаргон.

А ў Цвыркуне жыла ўражлівая натура нябожчыцы маці, якую сам ён ледзь помніў. Адчувалася ў яго характары і строгая прыстойнасць мацыхі, і мяккі, нетутэйшы, аддалены ад усяго бацькаў смутак. Таму ён заўсёды здзіўляўся, сустракаючы людзей, якія да канца аддаваліся якой-небудзь адной справе і былі глухія да іншага. Цвыркун меў яшчэ адну рысу, якой зусім не было ў Тыгра, — фантазію, буйную, нястрымную, неймаверную, якая развівалася пад уплывам Свяшчэннага пісання, адзінай кнігі, якую паважаў яго бацька. Гэта, напэўна, давала яму магчымасць так лёгка прыстасоўвацца да людзей і абставін, разумець іх, што б ні здарылася, а ўбачанае і вядомае змяніць сваім уяўленнем да неверагоднасці. Аднойчы, калі мы былі на

Градзе і з яго сцяны глядзелі на плошчу Кангрэсу, Тыгр паказаў на казіно і сказаў:

— Тут будзе стаяць славенскі Палац Саветаў.

Ён гэта сказаў так сабе, мімаходзь, а Цвыркуну, між тым, бачыўся магутны, да аблокаў, гмах, які ўзнёсся над гэтымі непрыгляднымі будынкамі ў стылі барока і сецысіёну, над дзікім бязладдзем пакрыўленых дахаў каля падножжа Градскай гары. Тыгр сказаў, а Цвыркун верыў, што так яно і будзе. Гэта была асаблівасць, якая вылучала яго. А яшчэ даверлівасць. Ён нават не верыў, што людзі могуць ашукваць або прытварацца. Звычайна, сутыкаючыся з адкрытай хлуснёй, ён пакутаваў, быццам сам мае дачыненне да гэтай хлусні, быццам сам ілгаў. Гэтаксама ён мучыўся і калі сутыкаўся з непрыкрытай галечай, якую ўспрымаў як асабісты папрок за тое, што жыве багацей, можна сказаць, зусім як буржуй.

А Тыгр жыві менавіта ў такой беднасці. Таму Цвыркуна не здзіўляла яго незвычайная, няёмкая нянавісць да ўсяго, што мела хоць якую сувязь з буржуазнай балбатлівасцю і ляготай. Не выклікала непрыязнасці і Тыграва манера выліваць сваю нянавісць і натуральную злосць у кароткіх, незакончаных фразах, зусім не падобных на тыя, да якіх мы прывыклі — звычайна ён валодаў сабою. Тыгр па натуре — дзівак і бабыль, таму гэтыя рысы выяўляліся асабліва выразна. На адным сходзе СКМЮ¹ сакратар гарадскога камітэта гаварыў пра сектанцтва моладзі. Як прыклад ён прывёў той факт, што маладыя людзі не хочуць на сценах дамоў пісаць «ВФ»², а замест гэтага пішуць толькі «СССР» і малююць серп і молат.

Цвыркуна непрыемна здзівіла, што пасля сходу Тыгр сказаў:

¹ Саюз камуністычнай моладзі Югаславіі.

² Вызваленчы фронт.

— Што-што? «ВФ» няхай пішуць тыя, хто ў гэтым фронце ўдзельнічае! А мы, камуністы, колькі б нас ні было, заўсёды і ўсюды будзем маляваць серп і молат.

Тыгр жыву ў старым і запушчаным доме са смярдзючай лесвіцай, на якую звычайна заходзілі п'яніцы, калі выпітае распірала пузыр. Яго пакойчык знаходзіўся пад самым дахам, столь была нахіленая і з аднаго боку сыходзілася з падлогай. Фарба і тынк злушчыліся да сёмага слою, а на столі выступілі жоўтыя плямы цвілі. У кутку стаяў жалезны, як у бальніцах, ложкак, каля яго — столік з трыма дубовымі і адной сасновай ножкай, над ім — паліца з зашмальцаванымі кнігамі. Гэтае падстрэшша мела невялікае акенца, з якога аж да самага Града добра відаць усе дахі старой Любляны, прысыпаныя снегам, чорным ад дыму і сажы. Дахі — канічныя, пакрыўленыя, пукатыя і ўвагнутыя, раскіданыя на падножжы Градскай гары — навялі Цвыркуна на думкі пра гісторыю, сярэднявечча, пра алебарды. Чаму пра алебарды, ён і сам не ведаў.

На сцяне вісела прышпіленая кнопкамі карта Еўропы, утыканая рознакаляровымі сцяжкамі. Асабліва густа сцяжкаў было там, дзе праходзіў фронт ад Ленінграда да Чорнага мора. Найбольшы чырвоны сцяжок быў на тым месцы, дзе знаходзіцца Любляна. Цвыркун з незразумелым пачуццём няёмкасці падумаў, што, каб гэта была карта Любляны, такі сцяжок Тыгр паставіў бы на месцы свайго падстрэшша.

Тыгр ляжаў, накрыўшыся коўдрай па шыю, і чытаў. Калі ўвайшоў Цвыркун, ён зняў акуляры. Цвыркуна вельмі здзівіў выраз яго твару — такім ён Тыгра ніколі яшчэ не бачыў. Як быццам нехта правёў па гэтым твары рукою, сцёр усе рысы, усялякі адбітак розуму, паменшыў вочы. Тыгр паказаў на крэсла, надзеў акуляры і сказаў:

— Холадна, таму я залез пад коўдру.

Цвыркун агледзеўся.

— А печы ў цябе няма?

— Няма, ды каб і была, усё роўна паліць няма чым. Толькі расслабіла б, а потым я прастудзіўся б.

— Я прыйшоў наконт Нікі,— пачаў Цвыркун і падумаў, чаму гэта ў яго такое адчуванне, быццам ён просіць міласціну.

— Я не люблю цацкацца з такімі анархічна настроенымі хлапчукамі з дробнабуржуазных сем'яў,— спакойна адказаў Тыгр.— Калі ўжо ты маеш такое, барані божа, паходжанне, дык будзь хоць дысцыплінаваны.

Цвыркун сцэпануўся. Холадна было.

— Справа ў тым,— сказаў ён,— што я Ніку ведаю. Ён зробіў гэта, каб праверыць, на што здольны. Вясной яго можна будзе пераправіць у другое месца, а пакуль што трэба знайсці яму разумны занятак.

— Знайсці, абавязкова знайсці! — нецярпліва выгукнуў Тыгр.— Спраў у нас хапае. Думаю, што і яму шукаць не трэба.

— Тут галоўнае не ў справах увогуле, а ў тым, каб не пакідаць яго аднаго. Калі пакінуць, ён можа зноў што-небудзь вытварыць. Я быў у яго. Качаецца ў чужым доме і чытае нейкія марскія прыгоды.

— І не можа знайсці нічога разумнейшага? Чаму не дасі яму Сігму ці Беера? Вось што яму трэба чытаць.

— Ды ён гэта ўжо чытаў,— з прыкрасцю адказаў Цвыркун.— Яго трэба заняць справай, а не шпігаваць філасофіяй. У яго ў галаве і так многа блытаніны.

— Дзіўна,— сказаў Тыгр, прыўстаючы, і Цвыркун убачыў, што ён апрануты,— дзіўна, што ты гэтак разважаеш. Ідэалагічнае выхаванне і выхаванне справай павінны ісці паралельна.

Ён памаўчаў, паляпаў па вокладцы кнігі, якую трымаў у руках, і дадаў:

— Добра. Дай яму справу. Не будзе часу думаць пра глупствы. Гэта старая салдацкая мудрасць. Але чым ён можа заняцца? Паліцыя яго не шукала? Шу-

кала? Тады няхай спярша зменіць выгляд — пафарбуе валасы ці што-небудзь яшчэ прыдумае. І не дазваляй яму быць на сходах, дзе многа людзей.

Цвыркун адвёў погляд ад Тыгравага твару. За тоўстымі акулерамі блішчалі, як дзве іскры, халодныя, няўмольныя вочы чалавека, які ведае ўсё, а найлепш тое, што яму трэба. Над заснежанымі дахамі пранёсся вецер, і заскрыгаталі кепска забітыя цвічкі, якія трымалі шыбы. Па суседнім даху зладзеявата прапоўз рыжы паласаты кот.

— Добра, Тыгр, што ты не пярэчыш. Астатняе ўладзім з Мефістофелем. Не турбуйся. Па-мойму, занадта суровае пакаранне — пакінуць яго аднаго ў гэты час.

— Смеласць, — бурчаў Тыгр, — трэба паказваць у адпаведнасці з загадамі. Дзеля карысці рэвалюцыі. Не супраць яе волі, не без яе ведама, не па сваім, заўсёды абмежаваным, разуменні. Якая карысць, калі яго зловцяць і падвешаць на дыбу ў Бельгійскай казарме? Што тады будзе?

— А што будзе, — запырэчыў Цвыркун, — калі мяне або цябе зловцяць і пацягнуць на дыбу? Чаму мы павінны яму верыць менш, як сабе?

Тыгр маўчаў. Над дамамі ўжо шарэла. Тыгр уключыў святло — цьмяную пятнаццацісвечкавую лямпачку без абажура. Пакой запоўніла мутнае жоўтае святло, ад якога стала яшчэ больш няўтульна.

Цвыркуну стала няёмка.

— Калі табе трэба грошы, скажы, — вымавіў ён, крыху павагаўшыся.

Усе ведалі, што Тыгр атрымлівае ад арганізацыі некалькі лір на дзень і так жыве — есць звычайна фасолю.

— Не, — адказаў ён, заўважыўшы Цвыркуноў погляд, — мне нічога не трэба. Я ўжо прывык. Пра выгоды не думаю. Мяне цікавіць не вонкавая абалонка — яна нічога не значыць, — а сутнасць рэчаў. І таму не

люблю людзей, якія ў душы засталіся дробнымі ўласнікамі.

— Дробнымі ўласнікамі... — прамармытаў Цвыркун, быццам праглынаючы папрок, — аб гэтым можна было б паспрачацца. У Любляне мала такіх, хто не дробны ўласнік. У Любляне няма буйной прамысловасці, у ёй куды больш студэнтаў, як рабочых.

— Каб Ніку сказалі: «Хлопча, ідзі спалі свой дом — гэтак трэба», ён найперш спытаўся б, нашто гэта, чаму трэба. А каб растлумачылі, як ты думаеш, спаліў бы?

— Прыемнейшага задання яму і не знойдзеш, — засмяўся Цвыркун.

— А потым да смерці шкадаваў бы.

— Гэта не важна.

— Ён не мае права шкадаваць.

— Замнога патрабуеш ад людзей, Тыгр.

— Не больш, як ад сябе самога.

Вочы Цвыркуна бліснулі цьмяным, сумным святлом. Ён адкінуў назад валасы і ўстаў.

— Да пабачэння, Тыгр. Значыць, дамовіліся? Дзякуй. Мне трэба яшчэ зайсці да Мефістофеля, калі знайду яго.

Тыгр правёў Цвыркуна да дзвярэй поглядам. А калі дзверы з рыпеннем зачыніліся, разгарнуў кнігу і пачаў чытаць.

Чытаў ён тоўстую кнігу пра Парыжскую камуну, пра 1871 год.

Праз нейкі час ён ускочыў з ложка. Кінуў на столік кнігу, патушыў святло і, накінуўшы коўдру на плечы, падышоў да акна. Працёр рукою шыбу. Цемра ахапіла дамы тысячай халодных шчупальцаў. Гарбатыя дахі пакорліва ўгіналіся пад яе цяжарам. Каміны нібыта патанчэлі, а голыя дрэвы адчайна адбіваліся ад неадчэпнай ночы. У адным акне пад самым дахам загарэлася

святло. Там з'явілася жанчына ў начной кашулі. Яна, мабыць, падышла да люстра і падняла рукі, каб паправіць валасы. Але пры гэтым завабна пагойдвалася ўзад-уперад. Ззаду падышоў мужчына, узяў яе за локці і п'яшчотна абняў. Жанчына гарэзліва вырвалася з яго рук, павярнулася і завесіла акно. Квадрат святла знік.

Ён прыціснуў лоб да халоднай шыбы. Адчуў, як дужкі акулераў сціскаюць скроні, пашоргаў нагою па падлозе, нібыта баяўся, што яна стала слізкая, і сціснуў кулакі. «Тым не меней! — падумаў ён, быццам адказваючы Цвыркуну.— Ёсць, ёсць нешта большае за чалавека, за дом, за каханне, за сяброўства. Ёсць. Ёсць! Ёсць?» Ён прыклаў руку да ледзяной шыбы і далей гаварыў сам сабе: «У чым справядлівасць? У чым? У людзях? У чалавеку? Ці можна пасылаць чалавека на смерць? Можна. Можна. Можна. Нават, калі гэтага не забудзеш? Хто мае права яго пасылаць? Калі, з каго пачынаецца гэтае права? З мяне? Ужо з мяне?..» Правёў рукою па вільготным шкле і выцер руку аб коўдру.

Зноў і зноў да яго вярталася гэтае відовішча: бледны, змарнелы твар з выпучанымі, невідущымі вачыма, змрок, снег на асфальце, чорныя тэлеграфныя слупы, падобныя да скурчаных пачвараў, вакол якіх вецер ганяе клубы снегу, і чалавек, які хістаецца ўзад-уперад, размахваючы кіем. Спярша падумалася, што гэта п'яны, які наляцеў на слуп. І ён падбег, каб памагчы гаротнаму. А ўбачыў белыя, пустыя вочы сляпога. «Дзе мая Магдаленца?..»

Ён расплюшчыў вочы і ўбачыў майго бацьку. Той сядзеў на крэсле згорблены, жывое ўвасабленне гора, і недаверліва глядзеў на яго, баяўся, што з яго будучы кпіць, насміхацца. Не ведаў, як разумець гэтае запрашэнне. А настаўнік гаварыў, быццам на ўроку:

— Гэта перасягае ўсе мае спадзяванні, усе жаданні. Сённяшні дзень мае гістарычнае значэнне для ўсяго свету і асабліва для нас, славенцаў. Нічога такога вялікага мы не ведалі. Гонар і слава сялянскім бунтам, аднак...

Ён заплюшчыў вочы і зноў пачуў адчайны голас сляпога: «Дзе мая Магдаленца? — Якая Магдаленца, чалавеча? — Мая Магдаленца».

Настаўнік працёр вочы і зноў загаварыў:

— Гэта не бунт, суседзе, гэта рэвалюцыя. Арганізаванасць, кіраўніцтва, адзінства, армія... Гляджу на моладзь, радуюся і цешуся. Гэта ж мы іх выгадавалі. А раней адчайваліся — не ведаю, куды мы глядзелі. Мы думалі, што яны маральна няўстойлівыя, а яны здаровыя; лічылі, што яны абыякава ставяцца да нацыянальных праблем, а яны іх востра адчувалі; думалі, што яны распешчаныя, а яны нібы спартанцы, праўда, спартанцы; сцвярджалі, што яны глухія да чалавечых вартасцей, але і тут памыляліся. Я ганаруся імі і пакутую, калі чую, што іх уціскаюць, забіваюць... Люблянскі працэс, трыесцінскі працэс... Працэс за працэсам, нібыта людзьмі можна кіраваць пры дапамозе працэсаў. А яны з крыві паўстаюць. Смерць перастала быць страхам. Яна страціла свой сэнс, таму што справа ў рэчах важнейшых, як адно нікчэмнае чалавечае жыццё... І праз смерць асобных людзей немагчыма скарыць увесь народ, нават такі малалікі...

Ён завёў сляпога дадому і спрабаваў высветліць, па якой Магдаленцы ён плача. Сляпы, усхліпваючы, сказаў, што без ніякае прычыны схопілі і згвалцілі яго пляменніцу. Ёй было шаснаццаць гадоў, і яна была такая добрая, такая добрая...

Настаўнік змоўк і зморшчыў лоб, пакутліва раздумваючы. Бацька глядзеў на яго ўважліва, але недаверліва, упэўнены, што яго запрасілі сюды дзеля чагосьці іншага.

— Ах, вось што я хацеў вам сказаць! — Тртнік падняў галаву.— Наконт вашага сына. Вам ужо паведамлілі, што яму давялося пакінуць гімназію?

— Ніхто нічога мне не паведамляў,— адказаў бацька.

— Мяне прасілі перадаць, што хлопец у бяспечным месцы. Ён чакаў, што паліцыя будзе шукаць яго, таму своечасова схаваўся.

— Ага-ага, яны, быццам ваўкі, акружылі дом,— адазваўся бацька.— Больш як трыццаць чалавек. Усё ператрэслі. У садзе застрэлілі ката Эмануэля, вы ж яго ведалі, шмат гадоў жыў у нас. Я сказаў, што нічога не ведаю, бо сына няма дома ўжо цэлы тыдзень. Хацелі мяне забраць. Каб не Карла, які акурат быў дома, забралі б. А што натварылі!

Настаўнік глядзеў на яго паўз акуллары.

— Шаноўны суседзе, калі будуць шукаць яшчэ, скажыце, што сын у турме. Гэтак, маўляў, вы чулі, усе кажуць.

— Пэўна,— згадзіўся бацька,— так і скажу. Што я магу яшчэ сказаць?!

— Усё, што цяпер адбываецца,— сказаў Тртнік,— увойдзе ў гісторыю і будзе выбіта залатымі літарамі на мармуры.

— Мгм,— прамармытаў бацька.

— Марыя! — паклікаў настаўнік,— як там чай?.. І гэта пройдзе,— звярнуўся ён зноў да бацькі,— а потым будзе такі час, якога яшчэ ніколі не было.

— Мгм,— ажывіўся бацька,— у гэта я даўно ўжо не веру. Усё жыццё чакаю лепшых часоў, ды вось да чаго дажыўся на старасці. Затапталі ўсё: дом, сям'ю, гаспадарку.

— Не магу з вамі згадзіцца,— рашуча запырэчыў настаўнік,— калі ёсць вера, чалавек можа вытрымаць намнога больш. Трэба вытрымаць, а потым будзе ўсё інакш.

— Не веру,— горка заківаў галавою бацька,— не веру, не веру. Страціў я веру. Цяпер нават каб сам бог да мяне з'явіўся, я патрабаваў бы ад яго пасведчанне асобы.

Настаўнік усміхнуўся, але зноў пачуў голас распачы: «Дзе мая Магдаленца?»

Бацька працягваў:

— Я ўсё жыццё цярплю, калі веру. Так было з Катарынай. Так з Феламенай. Так з Антонам. Цяпер вось і малодшага страціў.

— Яго не страцілі.

Марыя прынесла чай. Бацька папытаўся ў яе:

— Можа, паненка пра яго што-небудзь ведае?

Тртнік здзіўлена паглядзеў на дачку, і Марыя пачырванела.

— Не,— адказала яна,— я ведаю толькі тое, што тата.

Калі Марыя налівала чай, бацька заўважыў, што дзюбка чайніка пастуквае аб шклянку. Тртнік таксама звярнуў на гэта ўвагу і заклапочана прыгледзеўся да дачкі.

— Вы, здаецца, сябравалі? — спытаўся бацька.

— Ага,— адказала Марыя з усмешкай,— мы сябравалі.

За акном стаялі дрэвы, аблепленыя снегам. Пакой быў заліты халодным святлом. Ад яго ўсе выглядалі больш бледныя, як у сапраўднасці. Бацька глядзеў на кучаравыя клубы пары, якія ўздымаліся ад шклянак з чаем. Асляпляльна блішчалі акулёры настаўніка. Марыіны вочы, калі яна павярнулася да акна, былі зусім сінія. Бацька ўцягнуў у сябе пах нагрэтага віна і падумаў, што здарылася нешта незвычайнае. І што яму казалі не ўсё, а праўду казаць зусім не хочучь. Я ж бацьку нічога не расказваў. Я быў яму чужы. Такі, як ён усім. Быццам не ён паставіў нас на ногі. Сэрца яго раптам апякла балючая рэўнасць:

— А мне ён нічога не перадаваў?

— Ён прасіў перадаць вам, каб не хваляваліся дарэмна. Піце, сусед, і закусвайце! Сёлета мы так убога сустрэлі Новы год, і цяпер бедна, але цяпер хоць надзея ёсць...

— Надзея...— паўтарыў бацька. Ён задуменна глядзеў на асветленыя вокны.

— А як цяпер тым, хто на вуліцы,— уздыхнуў настаўнік, злавіўшы яго погляд.

— Апошнім часам хлопец быў нейкі дзіўны,— загаварыў бацька.— Я думаў, што ён закахаўся. Ён ніколі мне не расказваў, куды ходзіць. А часта вяртаўся пасля паліцэйскай гадзіны. Я папярэдзваў яго, але ён апраўдваўся, што гуляў у карты. Падмануў, напэўна.

— Добры чай ты заварыла,— ласкава сказаў Тртнік дачцэ.— З цябе выйдзе добрая гаспадыня.

— Праўда,— падтакнуў бацька і таксама паглядзеў на Марыю.

Дзяўчына моўчкі схілілася над шклянкай. Вочы яе павільгатнелі, напэўна, ад пары. Раптам яна ўстала і, нічога не кажучы, выйшла.

— Чаго ты? — устрывожана спытаўся настаўнік ёй услед.— Яна цяпер у тым узросце, калі ў дзяцей з'яўляецца шмат дзівацтваў,— паскардзіўся потым суседу.

— Ах, дзеці,— меланхалічна вымавіў бацька.

— Дзеці — гэта своеасаблівы свет. Мы, старыя, ужо не можам ні зразумець іх, ні судзіць. Яны жывуць зусім не так, як мы ў іх узросце.

Разважаючы, настаўнік уважліва глядзеў на бацьку. І бацьку здалося, што яго стараюцца ў нечым пераканаць. «Не трэба мяне пераконваць»,— падумаў ён.

— Адно хвіліначку,— устаў настаўнік.— Трэба паглядзець, што з дзяўчынкай.

Ён выйшаў і хутка вярнуўся.

— Яе няма,— паведаміў заклапочана,— няма нідзе. Быццам скрозь зямлю правалілася. У павець не пайшла, бо ключ на кухні, на месцы. Ды і слядоў на снезе перад дзвярыма не відаць.

Настаўнік сеў і задумаўся. Бацька глядзеў на яго і спрабаваў угадаць, колькі яму можа быць гадоў. «Маладзейшы за мяне,— падумаў бацька,— а выдае вельмі старым».

Вярнулася Марыя.

— Дзе ты была, Марыя?

— Бегала па дровы,— адказала дзяўчына, стараючыся не глядзець на бацьку. Яна прыбрала стол і ціха выйшла.

— Ваш сын, напэўна, гэтак гуляў у карты, як мая дачка бегала па дровы,— сумна прамовіў настаўнік.

Старыя паглядзелі адзін на аднаго і ўсміхнуліся. Потым бацька ўстаў, падзякаваў і развітаўся.

— Хадзі да мяне,— паклікаў я.

Яна рашуча адмовілася:

— Не, цяпер не магу, не!

Аканіцы былі прычынены няшчыльна, так што палосы яркага святла перасякалі пакой. Рэзкая паласа падзяліла яе твар ад ілба да падбародка на дзве няроўныя часткі. Я прагна глядзеў на яе і не мог адвесці вачэй. Сказаўшы «не», яна, мабыць, хацела спачатку даведацца, чаму я хаваюся менавіта ў Ганны. Ужо двойчы я адказваў: «Таму». Яна не хацела заходзіць у Ганніну кватэру, спынілася каля парога, не хацела садзіцца і ўвесь час стаяла. Я сядзеў на краі Пішытэлавай пасцелі і неадрыўна глядзеў на яе.

— Ты нічога не разумееш,— казаў я,— не верыш мне, бо не кахаеш, і цяпер я ўжо нічога прасіць не буду.

— Ты не скажаў мне праўды,— адказала Марыя сярдзіта.— Чаму ты прыйшоў да Ганны?

— З Ганнай у мяне нічога няма,— паўтараў я,— зусім нічога.

— Усё роўна,— не мірылася яна.

Я глядзеў на яе твар — імгненне ён быў цалкам асветлены, а потым зноў апынуўся ў цені — і думаў: няхай спытаецца, чаму я не пайшоў да яе. Тады раскажу, раскажу чаму. І нічога не буду прасіць. Ну, а калі рэўнасць з'яўляецца доказам кахання, дзякуй і за гэта. Я чуў, як яна спускалася ўніз па лесвіцы, устаў, расчыніў акно і адапхнуў аканіцы. «І з ёю парву!» — падумаў чамусьці злосна. Ад асляпляльнага бляску і марозу, што ўварваўся ў пакой, заплюшчыліся вочы. Я зачыніў акно і вярнуўся на ложка. Лёг на спіну і ўзяў «Краявіды Месяца». Разгарнуў, прачытаў некалькі радкоў і прыслухаўся. У садзе яблыня вызвалася ад снегу — цэлыя гурбы спаўзлі з яе чорных галін, і дрэва пругка выпрасталася.

Са столі на мяне глядзела пустым, выпаленым цыклопавым вокам мая ўласная адзінота.

— Марыя!

— Я, тата!

— Хадзі сюды!

— Зараз!

Яна падышла і стала. Бацька падсунуў крэсла і пасадзіў яе перад сабою. «Нешта яе мучыць,— падумаў стары,— трэба памагчы. Нельга дапусціць, каб па лабірынтах дзявочых турбот яна блукала адна».

— Што здарылася, Марыя?

— Нічога.

— Дзе ж ты была?

У яе задрыжалі куточки вуснаў. Апусціўшы вочы, яна адказала:

— Наверсе.

— Дзе наверху?

— У Ганны.

— У Ганны?!

— Ага, у Ганны. Там хаваецца Ніка.

Ён здзівіўся — гаварылі ж з маім бацькам, што я хаваюся недзе далёка. Недзе ў надзейным месцы.

— А што, да нас ён пабаяўся прыйсці? І чаму менавіта ў Ганны?

— Чаму? — прашаптала Марыя, выпісваючы нешта нагою на падлозе.— Напэўна, ёсць нейкія асаблівыя прычыны, тата, але я іх не ведаю.

— Якія ж гэтыя прычыны? Якія могуць быць прычыны?

— Не ведаю, — паўтарыла яна.

Настаўнік усміхнуўся сам сабе і падумаў, што трэба падыходзіць да дачкі інакш — так яны не могуць зразумець адно аднаго. Яна саромеецца. Ды і таямніцы дзявочыя могуць быць.

— Нешта засмуціла цябе?

— Ды не.

— Ты плакала?

— Не.

— Не падманвай мяне!

— Кажу не — значыць, не.

— Ты яго кахаеш?

Марыя маўчала, вадзіла туфлем па падлозе. А потым падняла вочы і адказала:

— Не, тата.

«Так, — падумаў ён, — значыць, кахае, безумоўна, кахае. А я нічога не ведаю, як заўсёды. Ох, дзеці, дзеці!»

— Вы цалаваліся?

— Ага, — адказала Марыя. — А ты доўга збіраешся мяне так мучыць?

— Я не мучу цябе, — суха спыніў яе бацька. — Я хачу табе памагчы.

«Ну вось, — разважаў стары, — яны ўжо цалавалі-

ся. Таму яна і хадзіла сама не свая. Бедныя дзеці. Цяжкі час ім выпаў на каханне». Ён узяў дачку за падбародак:

— Паглядзі мне ў вочы! А ён цябе кахае?

— Мусіць, кахае. Але я не ведаю.

— Цудоўна,— прамармытаў ён,— так думае, але не ведае. І ты ўжо належала яму?

Марыя паглядзела на бацьку здзіўлена, гнеўна і сабралася ўстаць.

«Яна ўразлівая,— адзначыў настаўнік,— трэба асцеражней. Яе лёгка ўспудзіць». Здалося, што чуе старадаўнюю і вечную песню... Дачка яшчэ ніжэй апусціла галаву і сціснула рукі.

— Не.

Ён не ведаў, уздыхнуць з палёгкай ці ўстрывожыцца. У гэты момант нават сам сабе здаўся смешным, пустым, сапраўдным настаўнікам-пудзілам, які з нездаровай цікаўнасці мучыць дзіця. Але ўзяў сябе ў рукі і спытаўся:

— Чаму?

На нейкае імгненне ў Марыі закралася думка, што бацька памяшаўся. А ён усміхнуўся і паклаў ёй руку на калена:

— Не хвалойся. Я хачу, каб ты ўсё расказала. Тады табе будзе спакайней.

— Чаму? — супакоіўшыся, праз хвіліну паўтарыла яна.— Не ведаю. Можа, таму, што занадта маладая. Баюся... А можа... Не, не ведаю, праўда, не ведаю.

— Той, хто шчыра кахае,— вымавіў ціха настаўнік, не глядзячы на дачку,— заслугоўвае, каб яго таксама шчыра кахалі. Ты павінна гэта ведаць. Я хачу сказаць, што той, хто сапраўды кахае, і калі яго кахаюць, павінен зрабіць і гэта.

Ён змоўк, заплюшчыў вочы і зноў убачыў сляпога. «Дзе мая Магдаленца?» Гаротніца Магдаленца, ніколі яна не зведае каханья... Закралася думка, што сля-

пы — гэта ён сам, а Марыя — Магдаленца. Тртнік пмаргаў, каб прагнаць страшны прывід, і сказаў:

— Мы з тваёй нябожчыцай мамай гэта ведалі. І таму былі шчаслівыя. І таму ты — дзіця шчырага кахання.

Марыя паглядзела на бацьку спярша здзіўлена, а потым ласкава. У вачах у яе бліснулі слёзы. «Трэба было сказаць пра гэта, — апраўдваў сябе бацька. — Яна думала, што буду чытаць пропаведзі». А тое самае, што з Магдаленцай, здарылася яшчэ з дзвюма дзяўчынкамі — іх згвалцілі ў турме. Увесь горад гаварыў пра гэта. На сходах зачитвалі іхнія пісьмы.

Схіліўшы галаву, ён на нейкі момант вярнуўся да ўспамінаў, а потым загаварыў зноў:

— Я павінен быў усё гэта сказаць табе. Каб ты ведала, што думае твой бацька пра каханне. Каб не баялася. Каб мне давярала. Людзі павінны быць дзецьмі кахання. Што да цябе, гэта так. Але трэба думаць пра тое, каб усе нашы дзеці былі дзецьмі кахання.

Сказаў гэта і паглядзеў Марыі ў вочы. «Ну, ужо прапаведую, — заўважыў сам сабе. — Як з кафедры...» Але гаварыў, бо трэба было:

— Каханне — гэта не толькі словы, пацалункі, кветкі, вершы. Каханне — гэта кроў. Пакуты. Мары. Туга. Носіш яго ў сабе, і няма яму ні канца ні краю, бо яно непазбыўнае. Усё вялікае нараджаецца з яго.

У настаўніка сарваўся голас. Ён адкашляўся і зноў глянуў у даччыны вочы:

— Вось і ўсё, што я хацеў сказаць. Ты ўжо вялікая і разумная. Ты кахаеш. Марыш. Пакутуеш. Ведаш, што добра, а што кепска. Наш страшны час не павінен цябе сапсаваць. Аднак ён можа... можа цябе... знішчыць.

І сам сабе паўтарыў яшчэ раз: яе могуць забіць. Няхай толькі зловяць з «Парачавальцам» — кінуць у

турму і... Аднак не адважыўся, пасаромеўся сказаць пра гэта ўголас.

— Можа знішчыць, але не сапсаваць, — закончыў ён. — Вось што я хацеў сказаць. Сапраўднае каханне нікога яшчэ не сапсавала.

Тртнік устаў.

— А цяпер скажы мне шчыра, чаму ён не прыйшоў да нас? Ён сам так захацеў ці ты, можа, што-небудзь сказала? Сказала, што гэта няёмка або яшчэ што?

— Не. — Марыя ледзь прыкметна ўсміхнулася. — Я сама нічога не ведала, пакуль не сказалі.

— Значыць, — узрадаваўся настаўнік, — ён здольны тонка адчуваць? Тым не меней ён мог знайсці прытулак у нас. Прызнайся, ты мне не давярала?

Марыя зноў усміхнулася.

Ён адышоў да акна і толькі цяпер адчуў, як дрыжаць ад хвалявання яго рукі. «Старэю. Каб хоць з ёю нічога не здарылася. Людзі — дзеці каханья... Павінны быць імі, павінны быць». Адчуў, што дачка падышла і паклала галаву яму на плячо.

— Дзякуй, тата, — сказала яна, — я ніколі гэтага не забуду. У цябе вялікае сэрца.

Стары ўсміхнуўся — горка і толькі на імгненне. Потым прытуліўся шчакою да вільготнай шыбы. Холад апаліў яго. Не паварочваючыся, ён вымавіў:

— Вось каб і ў цябе было.

Уначы я часта прачынаўся. Нешта приходзіла да мяне звонку, з ночы, а нешта — з цемры ўсярэдзіне мяне самога. Прыходзіла, разлівалася пякучым агнём па жылах і таму, напэўна, мне здавалася, што ў пакоі акрамя мяне ёсць яшчэ нехта. Дрэмлючы, я ўглядаўся ў цемру, у вокны, праз якія пазірала зорная ноч. Зноў і зноў бачыў я Марыін твар, раздзелены святлом і ценем. Такое надзіва важнае было тое імгненне.

Успомнілася яе цела, убачанае тады, на Любляніцы. Дзве нясмелыя галубкі, сказаў я сам сабе, якія заўсёды хаваюцца ад мяне. З таго часу, як да мяне завітаў Цвыркун, дні пайшлі хутчэй, не так сумна. Удзень заўсёды нехта прыходзіў. А ўвечары, калі нікога не было, я нанова пражываў мінулы дзень. А потым, калі ўсё сціхала, ці тады, калі бог ведае чаго прачынаўся, не дзе глыбока ўва мне абуджалася пачуццё прыніжанаці, а разам з ім — жаданне здаволіцца, гарачае жаданне паказаць сваю волю, сваё каханне, каб потым можна было сказаць: я ўжо не дзіця, я ўжо сталы чалавек — на жыццё, на вайну, на ўсё, што будзе. Тыгр называе гэта «нявольніцкім комплексам». З цемры выплівалі постаці многіх знаёмых людзей. З'яўляліся і знікалі, без слоў, без выразу на тварах. Рухаліся, быццам шэрыя цені, і чамусьці іх не меншала. Я разважаў: людзі, свет, чалавек — як гэта ўсё незразумела! Стаю перад сфінксам з целама звера, закапаным у жоўты пясок пустыні, з чалавечай галавою і з вачыма, якія глядзяць невядома куды. Можа, гэта сапраўды сімвал матэрыі і духу, чалавечага і жывёльнага, двух супрацьлеглых пачаткаў, як нам тлумачыў выкладчык гісторыі. Уяўляў, што я таксама сфінкс з пажадлівым звярыным целама, прыкрытым Ганнінай коўдрай, з пажуднымі вачыма, утаропленымі ў цемру за акном, у той час, калі я мару або думаю. І хто паверыць, што менавіта тады я адкрыў сэнс існавання свету і сэнс жыцця.

Шмат разоў прыгадвалася таксама, як ляжаў я аднойчы ў полі пад абарогам, за некалькі кіламетраў ад трывожнага горада. Бог ведае, колькі часу прайшло з той пары. Я чакаў сувязнога, а ён чамусьці пазніўся. Быў такі дажджлівы зімовы дзень, калі чалавеку хочацца ўцячы нават ад сябе самога. Дождж ішоў, шастаў па даху з цэментавых пліт. З сярэдзіны гэты дах падобны на тратуар — чыстая геаметрыя,

якую я разглядаю знізу, крыху збоку. Я ляжу на возе, ад якога пахне жывёлай. Захінуўся ў свой плашч і гляджу ўгару — на бэлькі, кроквы, латы, бярэвенне і дошкі, на ўсё, што ўсталявана пад дахам, на ўсё дзіўнае спалучэнне мноства крыжоў. Гэта наводзіць мяне на думку пра Ёсіпа. Тое, што зверху, нагадвае могілкі, запушчаныя, з чорнымі драўлянымі крыжамі — адны яшчэ стаяць, другія падгнилі і пахіліліся, а некаторыя зусім пападалі. Яшчэ год, яшчэ дзень, і ад іх не застаецца нават следу. Гэтак і забудземся на іх. Гэтак і пра нас забудуцца. Гэтак калі-небудзь усё мінецца, забудзецца.

Калі гэтак лежачы азірнуцца назад, свет здаецца перавярнутым дагары нагамі. Перавернутыя дамы з камямі ўніз, нібыта падвешаныя да раскіданай зямлі і адбітыя ў змрочным, шэрым возеры безнадзейнай тугі. Час ад часу хто-небудзь прабягаў і разрываў шэрую заслону дажджу паміж дамамі. Нехта распусціў парасон, падобны да крыла чорнага матыля ці кажана. Але ён знік, а шэрая заслона зноў цэлая і паранейшаму шчыльная. Я ўспамінаю Марыю з зялёным пераліўным парасонам, пад якім яе твар набываў цмяны мармуровы бляск. І гавару, так, як не магу гаварыць, калі яна побач. Прыслухоўваюся да свайго голасу і заўважаю, што ён хрыплы і поўны адчаю. Прэч, прэч, распешчанаць, ад якой салдату больш небяспекі, як ад варожай кулі! Праводжу рукою па атаве, накладзенай на абарог з левага боку, і трава шамаціць. Тады мне хацелася размаўляць з жывёламі, з рэчамі, быццам яны таксама на нейкі час набылі свой сэнс і сваё аблічча. На правым баку абарога пуста. Я гляджу праз яго рэбры і адчуваю сябе школьнікам, які паміж лінейкамі ў сшытку напісаў нязграбныя літары — першыя знакі сваёй ілюзорнай вучонасці. Непадалёку відаць пагорак, брудны, грувасткі, нерэальны. На ім нейкія карыкатуры дрэў, што ледзь-ледзь

праглядваюцца на шэрым фоне дажджу. Быццам распятыя на крыжах людзі размахваюць мноствам рук. Папярочкі на баку абарога перакрэсліваюць гэты малянак і адсоўваюць, аддаляюць яго ад дотыку маіх рук. Вось гэта архітэктура, падумаў я тады. У ёй нешта роднае, цёплае. Як у народнай песні. Нешта натуральнае, простае, што нагадвае вобраз Марціна Крпана. Тады гэты герой, намалёваны мастаком Смрэкарам, здаўся мне занадта вытанчаным, панскім. Сялянскія помнікі, разважаў я, простыя, нехлямяжыя, жартоўныя, натуральныя.

Недзе далёка за шэрым пагоркам пачуўся гудок цягніка. Пранізлівы сігнал сённяшняга дня.

Думкі мае вяртаюцца да Марыі. Здаецца, я безупынна хістаюся паміж каханнем і смерцю. О, гэта ўсяго толькі квола матылёк, казаў я сам сабе, які ўспырхне з маёй далоні якраз тады, калі захочацца яго патрымаць, але зрабіць гэтага нельга, каб не пашкодзіць каляровых крыльцаў. Жыццё заўсёды будзе салодкім і горкім чаканнем таго, што павінна прыйсці, але чаканае не прыйдзе — яно аддаліцца роўна настолькі, каб ты не страціў надзеі.

— У-у-у-у! — насміхаецца нябачны цягнік.

Я ўздрыгваю, і думка пераскоккавае на Ёсіпа. Працірада, якім яго накрылі, адразу ж намачыў дождж, і яно абляпіла твар нябожчыка. Пасмяротная маска насільшчыка Ёсіпа. У рашучы момант яму трэба было або ўдарыць, або адрачыся ад сябе самога. Пражожыя азіраліся. Іхнія чорныя намоклыя плашчы былі як чарніна пахавальнай працэсіі. Карла праз акно, зачыненае, глядзеў, як Ёсіпа паклалі на машыну — цяжкага і непазбыўнага. Я бачыў Карлаў чорны твар за цьмяным шклом. Гэта быў твар адчайніка, вар'ята. Ён ужо да смерці не зможа вызваліцца ад невядомага дагэтуль страху. І ў гэтым страху яго смерць. На яго памінках не будзе нікога, хто заспяваў бы вясёлую ці

сумную песню без гука «р». А ў мяне з'явілася шалёнае жаданне, каб маім бацькам быў ён, Ёсіп, нават і мёртвы.

Зірнуўшы зноў угару, я жажнуўся. Нада мною і вакол мяне вячэрнія цені памножылі страшныя малюнкi, ужо знаёмыя мне: крыжы, коннікі, драцяныя агароджы, штыкі, вышкі канцлагагаў, падобныя на драўляныя козлы ці будаўнічыя рыштаванні, халодныя шэры бетон турэмных калідораў. Удыхаю п'янілыя пах сена, дажджу, зямлі, слухаю безупыннае шастанне дажджу, падобнае на калыханку над хворым, пераліканым дзіцем, гляджу на шэрыя космы ў падстрэшы. Пада мною скрутак лістовак, надрукаваных на шклографе — лісткаў, якія кудысьці камусьці панясуць суровае слова рэвалюцыі. Ці ж я не бачыў абарогаў, не нюхаў атавы, не бачыў дзявочых постацей разгарачаных жней? Але гэты момант найбольш памагае адчуць лёс прыгнечаных і няскораных людзей, якія стагоддзямі трымаюцца за гэтую сотні разоў тапаную зямлю — чаму? Я думаю пра смерць і пра каханне. Душа мая запоўнілася светлымі і змрочнымі вобразамі, розум мой стомлены пошукамі, сэрца ўстрыможана чаканнем і жаданнямі.

Нарэшце пачынаю непакоіцца: што рабіць? Сувязнога няма.

Праз нейкі момант побач з'яўляецца высокі сялянскі хлопец. З-пад брыля выбіваюцца пасмы рудых валасоў. Ён глядзіць на мяне з сарамлівай і адначасова бесклапотнай усмешкай.

— Заснуў? Я крыху спазніўся. Патруль мяне лавіў. Ледзь уцёк. Прыемна ў дождж ляжаць пад дахам, га?

Досыць. Досыць! Я рашуча ўстаю, каб разagnaць хаатычныя думкі. Гляджу ў акно. Усё спакойна. Ноч пасе сваіх авечак, ціхая і самаўпэўненая. Я ціха адчы-

няю дзверы ў калідор. Двойчы спыняюся — ціха, толькі ў кухні цікае стары будзільнік, а потым падыходжу да дзвярэй Ганнінага пакоя. Зноў прыслухоўваюся, выцягваю руку — яе ў цемры не відаць — і націскаю на ручку дзвярэй. Яна бязгучна паддаецца. Расчыняюцца дзверы, і я чую Ганніна дыханне. Спакойнае, роўнае дыханне чалавека, які акнуўся ў ціхіх хвалі сну. Хто ведае, куды нясуць яе гэтыя хвалі, падумаў я. Уваходжу і ў цьмяным святле, якое прабіваецца праз аканіцы, бачу Ганну ў пасцелі. Яна ляжыць на спіне, схіліўшы галаву набок. У цемры я пачынаю распазнаваць матавы авал твару, цёмныя пасмы валасоў на падушцы. Правая рука, маленькая і пухлая, як у дзіцяці, ляжыць зверху на коўдры. На начным століку какетліва цікаў яе ручны гадзіннік. Побач з ім я заўважыў кнігу — Вальтэр Скот, «Айвенга». Згадалася тая ноч — тады ў нас гарэла святло, усю ноч. Потым падумаў, што яна ж без ваганняў пусціла мяне ў сваю кватэру. Я быццам стараўся пераканаць сам сябе, што трэба быць удзячным Ганне. Стаяў каля ложка і, не зводзячы вачэй, глядзеў на яе. Раптам адчуў, што мяне трасе, як у ліхаманцы. Зноў пачалі з'яўляцца людзі — бог ведае, адкуль і чаго. Я сціснуў рукамі галаву і падумаў пра Марыю. Павярнуўся і адчуў, што чырванее. Блукаю па кватэры, быццам лунацік. Што падумае Ганна, калі ўбачыць мяне тут. Я ведаў, што атрымаю здавальненне ад яе цела, але яе пацалункі будуць мне непрыемныя. Гэтая думка працверазіла мяне. Я на пальчыках адышоў да дзвярэй, асцярожна прычыніў іх за сабою і вярнуўся ў пакой Пішытэла. І ўсю ноч потым размаўляў з нябожчыкам Паклукарам. Прачнуўшыся, успомніў толькі, што мы спрачаліся, быццам сябры, якія жадаюць добра адзін аднаму.

У павеці кісла пахла плесняю. У куце ляжаў вугаль, уккрыты тоўстым слоём пылу і павуціння — ста-

рога, мёртвага, бруднага. Мефістофель сядзеў на падгнилай скрынцы ад кветак, якая належала некалі таварыству азелянення горада. Ён абапёрся локцямі на калені, кучма чорных валасоў спадала на лоб. Паблісквалі Тыгравы акуляры, калі ён паварочваўся і трапляў пад прамень святла, які падаў з малюсенькага акенца пад самай страхой. Цвыркун паклаў стос папер у партфель і перадаў яго мне. Голас яго быў глухі, калі ён гаварыў:

— Такі ўжо ў мяне злашчасны выгляд, што кожны д'ябал пазнае. І немагчыма змяніць яго, загрыміравацца. Як я буду выглядаць, калі перафарбую валасы на светлыя?

— Белы баранчык,— сказаў Мефістофель і змушана ўсміхнуўся.

— Значыць, баішся? — спытаўся Тыгр.— Мы ведаем, у якім становішчы вы абодва. Але іншых варыянтаў у нас няма. Паперы трэба перадаць неадкладна. Нам удалося захапіць друкарню. Ад гэтых папер залежыць лёс...

— Што тут доўга гаварыць,— перабіў яго Мефістофель.— Гэта бланкі пасведчанняў асобы. І каментарыі лішнія.

Я моўчкі пазіраў на іх і кусаў губы. Было непрыемна. Закрадвалася падазрэнне, што яны замнога гавораць.

— Ты не зразумеў мяне, Тыгр,— спакойна заўважыў Цвыркун.— Я не баюся. Безумоўна, я непрыемна сябе адчуваю з таго часу, як мяне пачалі шукаць. Паўгорада мяне ведае. І я ахвотна пайшоў бы з Любляны.

— Цяпер, зімою?

— Зіма канчаецца,— прамармытаў Цвыркун.

Мефістофель зноў засмяяўся. Магчыма, зрабіў гэта, каб спыніць спрэчку.

— Маеш рацыю, Цвыркун, я таксама з радасцю пайшоў бы адсюль. Скора і пойдзем усе, па чарзе. А па-

куль што нічога не застаецца, як патрываць. Калі чалавек нешта вырашыў, раздумваць няма чаго.

— Якая ў вас зброя?

— У мяне берэта.

— А ў мяне берэта і шасціміліметровы дамскі пісталецік, пазычаны ў Люлека. Каб напалохаць, згодзіцца,— сказаў Цвыркун.

— Вось д'ябал,— здзівіўся Мефістофель,— дзе вы ўзялі берэты?

— На Вечнай,— з'едліва адказаў Цвыркун.— Там іх дарэмна даюць.

— Пара ісці! — загадаў Тыгр.

Няспешна ішлі мы па вуліцы. На паштамце гадзіннік паказваў чатыры. З-за хмар, якія гнаў рэзкі паўднёвы вецер, час ад часу выглядала бляклае сонца. Асфальт быў чыста вымыты дажджом. Звярнуўшы ўвагу на нашы постаці, адбітыя ў Батавай вітрыне, я падумаў, што выгляд у нас натуральны — проста праходжаюцца два гімназісты, якім не трэба спяшацца дадому. У Цвыркуна сіняя кепачка, зусім стаптаныя чаравікі і пакамечаныя штаны. Я ведаў, што начуе ён недзе на бацькавым складзе, і бацька ўвесь час баіцца за яго. Людзей было мала — адны ішлі ў парк, другія проста праходжваліся па Блейвейсавай вуліцы туды-сюды. Перад Народным домам стаялі два зялёныя «напалеоны» і малолі языкамі.

— Слухай,— раптам зашаптаў Цвыркун,— за намі сочаць.

Я адчуў, што бляднею. Хацеў сказаць, што трэба ўцякаць, але перадумаў. Цвыркун тым часам ліхаманкава шаптаў:

— Не бяжы, пакуль не дамовімся. Тут яны нас не спыняць. Трое ў цывільным. Я пазнаў іхнія хары. Пайшлі на той бок. Праклятыя, ідуць за намі. Не спяшайся... Пойдзем да канца тратуара, а на Блейвейсавай звернем, я скамандую. Тады страляй і старайся папас-

ці. Цэлься ніжэй, у грудзі. Яны пачнуць уцякаць, тады і мы цераз вуліцу. Ты — наперад, праз чыгуначны пераезд у парк. Бяжы паўз чыгунку, а за другім ці трэцім пераходам зварочвай у горад, там найлягчэй схавацца. Я стану за калону і буду цябе прыкрываць. А потым пабягу за табою. Калі са мною што здарыцца, перадай прывітанне Марыі... А цяпер увага — ідуць такі за намі... Скончыцца тратуар, паварочвайся і страляй адзін раз, я буду два, не забудзь зняць засцепагальнік на пісталеце. Як толькі я скажу «зараз», павярніся і адскоч крыху ўбок, каб ім цяжэй было цэліцца. Глядзі, не згубі партфеля, бо тады, д'ябал яго бяры, усё прапала... Калі скажу «зараз», павярніся, адскоч і страляй...

Я падумаў, што ён не зможа ўцячы з-за калоны. Яго будуць абстрэльваць з Народнага дома, дзе заўсёды многа салдатаў. Ніколі раней не верылася, што чалавек можа адважыцца свядома на сітуацыю, з якой няма выйсця. Зараз... зараз... «Зараз!» Я павярнуўся, адскочыў і стрэліў. Трое ў цывільным таксама стрэлілі. Трое ў капелюшах з вузкімі палямі. У аднаго з іх тонкія чорныя вусікі. Прыцэліўся ў яго, ён бліжэй да мяне. Ubачыў, як зляцеў капялюш, а потым і сам ён цяжка ўпаў на тратуар.

— Бяжы! — пачуўся аднекуль здалёк Цвыркуноў голас.

Я пераставіў здранцвелыя ногі, нібы выдзіраў сябе ўсяго з мёрзлай зямлі. Здалося, што я незвычайна вялікі, цяжкі і сонны. «Зусім нічога не разумею!» — цяжка варухнулася думка. Ubачыў Цвыркуна — ён прысеў за калонай і паклаў рукі на край шырокага пастамента. Ubачыў людзей, што кінуліся ў розныя бакі, як перапалоханыя куры. «Не згубіць партфеля!» — паўтарыў я Цвыркуноў наказ і сціснуў ручку, якая стала раптам потнай і слізкай. Блізка не было нікога. Людзі беглі да паштамта. Беглі да музея на Блейвейса-

вай вуліцы. Беглі да Дома рабочых. Беглі перапуджана, бязглузда, моўчкі, ніхто нават не азіраўся. Мне раптам прыйшла думка закінуць партфель у прысады каля чыгункі і вярнуцца на падмогу да Цвыркуна. Але хмызняк быў голы — чырванаватыя пруты на белым снезе. Там нічога не схаваеш. Рэйкі блішчалі на сонцы, упіваючыся ў вочы, быццам дзве струны. Я аж зажмурыўся.

«Нельга, — сказаў я сабе, — не маю права». Паглядзеў на Цвыркуна яшчэ раз. А ён азірнуўся і крыкнуў:
— Ну бяжы!

І я кінуўся бегчы колькі было сілы. На бягу адчуў нейкі сверб і засунуў руку пад кашулю, каб пачухаць. А выняўшы, убачыў кроў. Не верылася. Узяў і лізнуў. Адчуў саленаваты смак крыві і здзіўлена падумаў, што ўсё гэта сніцца. А можа, абдзёрся дзе-небудзь. Яшчэ мацней сціснуў ручку партфеля, як быццам у ім нёс сваё жыццё і жыццё многіх іншых.

Цвыркун, падняўшы рукі, абхапіў пастамент і схаваў галаву за калону. Паліцэйскія адцягнулі свайго параненага да найбліжэйшага будынка. Карабінеры, прыхіліўшыся да сцяны Народнага дома каля ўвахода ў галерэю, узнялі страляніну. Цвыркун падумаў, што гэта зручны момант, каб уцячы, але тады зловяць мяне з партфелем. Ён чуў, як кулі ляскаюць аб камень калоны і пляскаюцца на зямлю. Салдаты падыходзілі з усіх бакоў, залягалі за агароджай Народнага дома каля Блейвейсавай вуліцы, прыгнуўшыся, скакалі цераз агароджу і хаваліся за праваслаўнай царквою. Яе купалы пад паласатым небам былі чорныя. Паліцэйскія вярнуліся на сярэдзіну Аляксандравай вуліцы, туды, дзе пісталетнай куляй іх не дастаць. Нехта голасна крычаў. Цвыркуну гэты крык здаўся такі манатонны, як голас малельніка ў пустой царкве, калі кожны гук паўтараецца двойчы. Трэба было берагчы патроны і пільна

сачыць за наваколлем. Час ад часу ён висоўваў галаву з-за калоны, страляў і адразу ж хаваўся зноў. Сонца скупа і рэдка пасыпала плошчу цьмяна-залатымі чырвонцамі. Цяпер ён ужо далёка... Цвыркун паглядзеў на гадзіннік. У правай руцэ ён сціскаў берэту, у левай — дамскі пісталец з белаў касцяной ручкай. «Яны акружаць мяне. Вось каб парабелум быў! Я ўстаў бы і, адстрэльваючыся, адступіў бы ў парк. Але гэта было б... Трэба пільнавацца, каб не зайшлі ззаду. Калі падымся і пабягу, зрашэцяць. Помнік Трубару насупраць...» Азарт барацьбы захліснуў яго гарачай хваляй. Ён адкінуў думку, якая пачынала яго мучыць, і нагнаў на сябе свядомую бесклапотнасць. Салдаты стралялі ўжо больш прыцэльна і часцей. Кулі праляталі зусім блізка. Тыя, што траплялі ў калону, адбівалі кавалкі белага каменю і сплюшчваліся. Падчас здавалася, што гэта хтосьці адным ударам разбівае шклянкі. «Не, цераз вуліцу не перабегчы... Акружаюць. Ва ўсім горадзе ўзнялі трывогу. Нікуды ўжо не ўцяку. Галоўнае — каб уцёк Ніка. Каб вынес партфель. І каб Тыгр... бр-р-р... не, я не павінен баяцца ні Тыгра, ні смерці. Нешта заварушылася ў кустах перад царквою. Трэба цэліцца спакойна і дакладна. Так...» Мундзір захістаўся і асеў, як мех. З другога боку добра відаць скрыжаванне каля паштамта. Вуліца апусцела, але ня мала людзей стоўпілася на тратуарах. І ў гэты момант магільнай цішыні загрукатаў трамвай — зялёны люблянскі трамвай. Каля будынка Оперы стаяў, зусім адзін, хлопчык у кароткіх штоніках, доўгіх панчохах, цёплай шапцы і, не зводзячы вачэй, глядзеў на яго. Бывай, хлапчына! У Цвыркуна было адчуванне, што ён развітваецца са сваім таварышам. «Добра ім з вінтоўкамі, калі тут усяго пяцьдзесят метраў, не болей,— думаў ён.— Не магу больш сядзець на кукішках, трэба крыху адсунуцца і стаць на калені. Ногі сваё зрабілі. Бедныя ногі...» Цвыркун пашкадаваў, як быццам гэта

былі не яго ногі. «Ужо недзе мінут пятнаццаць, як Ніка пабег. Калі пашчасціла, павінен уцячы, часу хапіла. А калі не, я адстрэльваюся дарэмна. І ўвогуле ўсё дарэмна. Праклятае шчасце. Трэба нахіліцца як мага ніжэй і глядзець па крайку пастамента. Не, немагчыма!» Кулі шалёна забарабанілі па калоне, і Цвыркун зноў вымушаны быў падняць галаву і схавацца за калону. «Папалі ў плячо,— быццам здзівіўся ён.— Праклятыя! Завысока падняўся.— Рукі ён усё яшчэ трымаў наверх і пісталетамі абапіраўся на пастамент. Нехта гучна закрычаў.— У атаку пойдучь, героі!» Ён адчуваў, як кроў цячэ па грудзях і збіраецца каля пояса, цёплая, казытлівая. «Нічога, баліць не вельмі моцна!» Салдаты крок за крокам пасоўваліся наперад. На кожным кроку яны па камандзе стралялі. «Падпушчу дурняў, няхай падыходзяць бліжэй». Цвыркун хацеў павярнуць правую руку, але адчуў, што яна чужая, здранцвелая. Тады паклаў пісталеты на зямлю, левай дастаў з кішэні абоймы і зарадзіў. «Вось каб Марыя ўбачыла,— мільганула думка. Вобраз дзяўчыны цяпер быў чамусьці невыразны, далёкі, а думка пра яе спакойная.— Дзіўна — чаму? Няўжо гэта заўсёды так перад смерцю?» Прыгнуўшыся аж да зямлі, ён выглянуў і хутка стрэліў у пярэдняга салдата. Было чуваць, як грукнула вінтоўка, выпаўшы з яго рук. «*Bella matribus detestata...*»¹ Такі надпіс быў на нейкім помніку... Цвыркун стараўся ўспомніць, на якім. Якраз у гэты момант пеканула ў живот. «Ах, праклятыя, падышлі з другога боку! Нібыта глынуў шклянку гарэлкі. Мяне акружаюць, а я гавару сам з сабою, як стары дзед. Каб хоць Ніка з партфелем выратаваўся. За некалькі хвілін пройдуць тыя сорок гадоў жыцця, якія збіраўся пражыць...» Ён падняў абедзве рукі і пачаў страляць шалёна, сцяўшы зубы, з нянавісцю, невядомай раней, і ў

¹ «Войны ненавісныя для маці...» (лац.)

той самы час адчуваў, што яго неадольна моцна цягне ўніз, быццам да цэнтра зямлі. «Гравітацыя. Галілео Галілей... Ага, яшчэ ў грудзі». Цвыркун вылаяўся, плюнуў і нейкі час адсутным поглядам пазіраў на крывавую пляму на белай калоне. Салдаты, якія былі ўжо блізка, скачкамі адступалі назад. Цвыркун паглядзеў на паштамт. Які недасяжна далёкі ён! Ніколі ўжо не стаяць яму перад паштамтам і не сачыць за стрэлкамі электрычнага гадзінніка. На зямлю ўпала некалькі сарамлівых сонечных промяў. Мокры асфальт успалыхнуў і пагас, бо вецер нагнаў хмару. «Што рабіць — я ж не лічыў стрэлаў?» — узнікла нечаканае пытанне. Ён націснуў на абодва спускавыя кручкі разам. Патронаў не было. І тут яго быццам схавала жалезнай рукою. Хацеў прыўстаць на калені, але ў гэты час адкінула назад, на спіну, усё яшчэ з пісталетамі ў руках. Ён паглядзеў угару: калона была незвычайна высокая, асляпляльная. Ніколі не ведаў, у якім яна стылі — дарычным ці іанічным. Адчуў, што рот поўны крыві. Заплюшчыў вочы. Прайшлі стагоддзі, пакуль змог расплюшчыць. А калі расплюшчыў, убачыў, як беглі да яго. Здавалася, яны ляцяць аднекуль з невядомай далечыні з неверагоднай хуткасцю. Пяцёра ці шасцёра. Вось ужо яны побач, разглядаюць яго — з настаўленымі вінтоўкамі ў руках. А ён не можа нават варухнуцца. Праўда, левая рука яшчэ жывая. Цвыркун прыплюшчыўся, бо нейкая агідная морда наблізілася, упіўшыся ў яго вырачанымі вачыма. І Цвыркун сабраў усю сілу, падняў левую руку і стукнуў яе пісталетам па зубах. Праз момант зноў расплюшчыў вочы і ўбачыў дула пісталета, наведзенае на яго высокім афіцэрам у цірольскім капелюшы. Ён цэліўся ў галаву. «Канец, — падумаў Цвыркун, — бацька, калі даведаецца, будзе плакаць».

Куля трапіла ў рот. У Цвыркуна не было больш твару — ні вясёлага, ні сумнага. Засталіся толькі вочы,

цёмныя і спакойныя, і яны яшчэ, не маргаючы, глядзелі.

Адзін салдат сутаргава адварнуўся, афіцэр крыкнуў на яго. Сонечныя прамяні заззялі ў шкле ліхтара на калоне. У ім адлюстраваліся таксама перакрыўленыя постаці людзей.

Я бег, а ў галаве неадступна білася думка, што Цвыркун ужо не выратуецца, ніяк не выратуецца. Я шаптаў і адчуваў, што ў мяне сохнуць губы і слёзы засцілаюць вочы. Людзі, якіх я сустракаў, пераляканыя кідаліся ад мяне. Дурныя, куды яны бягуць? Каб хоць не зачынілі пераезда. У гэты момант наперадзе паказалася нейкая жанчына. Загледзеўшыся на сіні плашч, я наляцеў на яе якраз, калі яна спынілася і азірнулася. Завішчала яна так, быццам яе калолі. Дурная баба. А стрэлы ўсё яшчэ чуліся і не абяцалі нічога добрага. Цвыркун трымаецца. Ён прыкрыў мяне, а яго прыкрыць няма каму. Не варта было ісці праз горад. Тыгру не трэба было яго пасылаць. А цяпер яго не будзе. Зноў захацелася кінуць партфель і вярнуцца. Не, сказаў я сам сабе, у мяне ўсяго толькі сем патронаў. Я дабег да пераходу на Эр'яўчаву вуліцу і пабег па ёй, потым звярнуў на Леўстыкаву і дварамі падаўся да Тытунёвай. На гэтай вуліцы дамы будаваліся толькі на адным баку, а на другім раслі каштаны, хмызняк. Адразу, за агароджай, была сцяна фабрыкі. Тут я і спыніўся, агледзеўся. Нідзе нікога. Сёння нядзеля, людзі адпачываюць. Залез у хмызняк і сеў, прыхіліўшыся да каштана. Потым дастаў і праверыў пісталет. Ствол быў закураны ад стрэлу. Мусіць, падумаў я, толькі зачапіў, а Цвыркун і зусім прамахнуўся. Цвыркуна больш няма. Потым усё закруцілася, і я стрымгалоў, спіральнымі віткамі, паляцеў у нейкую бездань.

Абудзілі мяне галасы. Па вуліцы ішлі дзеці: хлопчык гадоў каля васьмі і яшчэ меншая дзяўчынка. Абое

ў гумавых боціках — чуваць, як шлёпаюць па мокрай дарозе.

— Ён сюды бег,— сказала дзяўчынка.

— Мусіць, ранены,— дадаў хлопчык.— А за ім, напэўна, гналіся італьянцы.

— Мама загадала нам хутчэй бегчы да цёці,— баязліва напамніла дзяўчынка.

— Ціха, дурніца,— рашуча спыніў яе хлопчык.— Маўчы, быццам нічога не ведаеш.

Яны сталі на краі тратуара і пачалі разглядаць кусты.

— Каб з намі быў Султан,— сказаў потым хлопчык,— мы яго раз-два знайшлі б. Яму, напэўна, трэба дапамога. Нашым трэба памагаць.

— А якія нашы?

— Нашы? Во, дурніца! Зразумела ж, не салдаты! Дзеці стаялі яшчэ нейкі час. Шкада, што я іх не бачыў. А потым пабеглі. Я чуў, што зноў зашлёпалі боцікі па мокрай дарозе. Аказваецца, сядзеў я на гурбе снегу. Усё балела. Я расшпіліў кашулю і пачаў абмацваць грудзі. Халодны пот заліваў твар, і я пачаў шукаць насоўку, каб абцерціся. Сядзець, здаецца, не змагу. Невядома, ці змагу ўстаць. Ужо позна. Я тут, як загнаны, падстрэлены звер. Давядзецца чакаць, пакуль добра змеркне. Хутка будзе цёмна. А боль усё мацнее. Спрабаваў знайсці, дзе рана, зноў абмацваючы сябе рукою, але зразумеў, што не варта. Шукаючы рану, акрываўлюся. Я з самага пачатку ведаў, што паранены, хоць і стараўся не думаць пра гэта. Нахіліўшыся наперад, я падцягнуў калені і паклаў на іх галаву. Перад вачыма пачалі скакаць ліловыя карціны неведомага свету. Сам не ведаю, як і чаму прыгадаўся сумны верш, які я калісьці чытаў: «Нявольнік плыў на галеры...» Пачынаю трызніць, праплыла мутная думка.

Нейкае святло і ледзь чутныя галасы. Яны гучалі недзе побач, прыглушаныя і трывожныя. Я ўспрымаў

іх толькі адной часткай свайго слыху, у той час як другая прыслухоўвалася да чагосьці іншага, важнейшага, таго, што смылела недзе ўва мне самім. Забыўшыся, я ўсё яшчэ сціскаў у руцэ пісталет. Адзін голас быў жаночы — глухаваты, ласкавы альт, другі — мужчынскі, хрыплы і, здавалася, суровы. Чаго яны мне не даюць спакою? Мне ж добра.

— Дзядзька, ён жывы яшчэ?

— Здаецца, жывы.

— Не выдумалі дзеці.

— Мадона, а што з ім рабіць? Тут замерзне.

— А што, калі занесці да нас?

— Да вас? Каб твае старыя зусім страцілі розум ад страху?

— А ці можа ён ісці?

— Дай мне хустку!

— На!

— Падыдзі сюды. А Мілка пільнуе?

— Ага, пільнуе. Патруль сюды не пойдзе. Цёмна тут.

— Але можа зайсці якая-небудзь парачка...

— Дзядзька!..

— У яго рэвальвер у руцэ. Патрымай!

— Патры яму твар снегам. Можна, ачуняе.

— У яго яшчэ і партфель. Напханы партфель. Бог ведае, якую халеру ён там носіць. Ірэна, дай мне запалкі!

— Не запальвай!

— Ціха! Зусім яшчэ малады. Увесь у крыві.

— Вытры. Пачакай, я сам...

— Ірэна, а можа, ён здужае ісці?

— Збудзі яго.

— Гэй, таварыш, уставай, бо акалеш!

Я адчуў, што незнаёмец мяне трасе. Пякучы боль працяў мяне з галавы да ног. Машынальна я падняў

руку з пісталетам. І мог стрэліць, каб незнаёмец спрытным рухам не адабраў зброі.

— Ведаю я такія штукі... вазьмі, Ірэна, схавай, а заўтра прыйдзем, забяром. Не-не, давай мне. Тут яго хто-небудзь знойдзе.

— Эй, таварыш, ты можаш ісці? Я завяду цябе да дому ці куды хочаш.

На лбе я адчуў жаночую руку.

— Дзядзька, у яго гарачка.

— А што ж яшчэ можа быць? Адзёр? Бяры партфель!

Мяне зноў патрэслі.

— Чуеш, партфель возьмем з сабою. Кажы, куды цябе весці!

— Партфель,— прашаптаў я.

— Ага, ага, партфель! Але скажы, куды цябе весці.

Маю шчаку казытнулi валасы — гэта незнаёмец нагнуўся, каб лепш пачуць мой адказ.

— Да Марыі,— ціха вымавіў я.

— Да Марыі? Каб цябе!.. Ды ён таго, Ірэна! Гэта дзейнічае мне на нервы.

Ён зноў нахіліўся да мяне.

— А куды да Марыі? На якую вуліцу, пярун ясны!

— Дзядзька, давай паспрабуем паставіць яго на ногі.

Яны ўзялі мяне пад рукі і прыхілілі да каштана.

— Ну як, пойдзеш? Пойдзеш! Ты ж не сіропны. Давай, ступай!

— Зараз,— прашаптаў я,— зараз.

Больш нічога не змог сказаць, бо дрыжалі калені і мяне званітавала.

— Далёка?

— Ага.

— Дзядзька, не муч яго. Давай завядзем куды-небудзь. Хутка паліцэйская гадзіна.

— Але адкуль я ведаю, куды яму трэба? І што гэта ён вярзе?

— Мілка!

— Ц-с-с!

Я адчуў, як нехта нахілае мне снег за каўнер і расцірае снегам твар.

— А цяпер пайшлі, Ірэна! Мілка няхай ідзе ўперадзе, далёка перад намі.

— Не хвалюйся.

— Ён, мусіць, з Трыесцінскай.

— Не,— замармытаў я,— не...— І з цяжкасцю назваў адрас.

— Бачыш,— усклікнуў мужчына,— я ж казаў, пярун ясны! Пайшлі! Пойдзем цераз Трыесцінскую.

Трэба было ісці. Я ступіў. Да гэтых людзей раптам адчуў поўны давер. Пры святле ліхтара я разгледзеў сваіх выратавальнікаў. Дзяўчына была высокая ростам, дужая. У яе былі цёмныя валасы і вялікія наіўныя вочы, якія перапалохана і здзіўлена глядзелі з хударлявага, бледнага твару. Мужчына быў у гадах, худы і рэдказубы, з валасамі, якія тырчалі ў розныя бакі, грубаватым тварам і дужымі рукамі. Нечакана ён няўмела паглядзіў дзяўчыну па галаве.

— Ідзе, Ірэнца, ідзе!

— Ох! — уздыхнула дзяўчына.

Перад намі ішла яшчэ адна дзяўчына. Я бачыў яе — высокая, стройная, у багатай вопратцы, яна адрознівалася ад гэтых дваіх. Яна ішла ў туфлях на высокіх абцасах, какетліва пагойдваючыся.

— Ідзе, а якога д'ябла яму не ісці. Так, цяпер ты адстань крыху. Калі што якое, схавай гэты партфель. Хто ведае, пярун ясны, што там.

— Не турбуйся, дзядзечка.

— А ты ідзі ззаду, чуеш? І нічога не бойся. Могуць толькі падстрэліць, не больш.

— Ох,— зноў уздыхнула дзяўчына, але не адстала ад яго ні на крок.

Феламена стаяла перад люстрам і прычэсвалася, уважліва разглядаючы сябе. Кароткія валасы рабілі яе твар зусім дзіцячым, адкрытым і крыху засмучаным. «А няблага і так,— думала яна.— Да вясны будуць як трэба». Потым абедзве Феламены нахіліся, быццам зазіраючы за разрэз сукенкі, у мармуровую лагчынку, дзе, ім здавалася, павінна быць кучаравая Карлава галава. І рэзка адварнуліся, паглядзелі адна на адну цераз плячо. Нібыта збіраліся ў оперу. У руках абедзвюх жанчын было дыханне той унутранай сытасці, якая лёгка і хутка ператвараецца ў прагнасць.

Маці прыбірала ў калідоры і, змятаючы пыл са столі, час ад часу зазірала ў Феламенін пакой. Дзверы былі адчынены на ўсю сцэжу, бо калідор цёмны, нібы шахцёрскі забой, у якім дзеля эканоміі не павесілі ліхтароў. Маці прыкмеціла, што Феламена круціцца перад люстрам, і задаволена ўсміхнулася. Гэтае вялікае люстра з двюма туалетнымі тумбачкамі купіла сама Феламена, таму што бацька цяпець не мог люстраў. Ён лічыў, што ў кожным люстры хаваецца сатана-спакуснік. Сатана-спакуснік, на яго думку, хаваецца таксама ў кожнай жанчыне. А калі ў люстры абодва сустраўца — бяда тут як тут, непазбежная і непараўная. Маці пры гэтым успомніла другое люстра: не чатырохвугольнае сярэбранае, як гэта, а авальнае, у драўлянай раме, на якой выразаны дзіўныя ружы ў стылі сецэсіёну, сплеченыя ў вянкi, а пад ім столік, з дошкай з ружовага мармуру, падобнай да разрэзанай каўбасы. Люстра было старое, шмат дзе ўжо злушчылася, і таму ў яго быў нейкі залацісты, а не белы бляск. Гэта надвала скуры нейкае незвычайнае аліўкавае адценне — цёплае, прывабнае і значнае. Вочы ў тым люстры здаваліся цямнейшымі, а грудзі, якія ніколі не бачылі

сонца, набывалі спакусліваю матавасць. Некалі яна гэтаксама стаяла перад сваім люстрам, як цяпер Феламена стаіць перад сваім, і ўглядалася ў яго з хваравітай цікаўнасцю і помслівай асалодай. У пакоі было цёмна, вокны завешаныя. Постаць у люстры была нейкая чужая, нават дзікая, нібы звер, устрывожаны ад таго, што яго злавілі і пасадзілі ў клетку. Калі яна адступала і падыходзіла, стваралася ўражанне, што выпаўзае з цемры і пачынае свяціцца, быццам гэта распаленая кроў выкідае з сябе агонь і зноў тухне. Гэта была своеасаблівая гульня з жаданнямі, з палкай крывёю, са спакуслівым пачуццём грэху, з чаканнем недасягальнага. І раптам кроў застыла ў жылах. Хтосьці нерухома стаяў за яе спіною, у цёмным куце. Цемра не давала разгледзець яго ў люстры, а павярнуцца было страшна. Яна толькі крышку адступіла, і пачуўся звон. Невядома як яе адлюстраванне разляцелася на тысячу дробных кавалачкаў і зазвінела па падлозе. Асколкі пырснулі ў валасы, у твар, на рукі, ногі, на сукенку, быццам гэта люстра раззлавалася і выліла сваю злосць на яе калючым дажджом. Там, ззаду, сціснуўшы кулакі, стаяў бацька ў сінім фартусе. Калі ён загаварыў, голас яго, звычайна ціхі і пакорлівы, прагучаў хрыпла і раз'юшана: «А сёння дзеля каго выкручваешся?!»

— Мама, ты чула ўначы?

— Што ўначы?

— Карла. Чула, як ён хадзіў?

— Не.

— І праўда не чула? А ён зусім быў страціў розум. Лазіў з пісталетам па доме і шукаў забойцу.

— Якога забойцу? — здзівілася маці.— Ён сам і ёсць забойца.

— Якога? — панура паўтарыла Феламена і паглядала на маці.— Свайго. Прысніў, мусіць, што яго збіраюцца забіць.

— А яго і напраўду могуць забіць,— сказала маці.

— Езус, што ты зноў вярзеш, мама? — ускрыкнула Феламена і жахліва адварнула.

— Ты ж сама казалася, што яму пагражалі!

— Ды калі ўжо тое было, — пастаралася абыякава адказаць Феламена. — Калі тое было!

— У цябе яшчэ і валасы адрасці не паспелі.

Маці спагадліва глянула на дачку, нібы кажучы: «Што ж, суцяшайся!»

— Ведаеш, — распавядала Феламена, зноў павярнуўшыся да люстра, — сёння ўначы чую, нехта ходзіць. Бацька не мог. Я ўстала, прачыніла дзверы і выглянула. І што бачу? Карла, у адным споднім і ў чаравіках на босую нагу, крадзецца па калідоры, а ў руках рэвальвер. І вочы ў яго чыста як у вар'ята. «Што ты робіш, Карла», — пытаюся ў яго. А ён сцёпануўся і глядзіць на мяне, быццам і не пазнае. Потым ужо апусціў руку з рэвальверам і кажа, што чуў, як нехта хадзіў па доме. «Мусіць, стары», — кажу яму я, а сама ж ведаю, што не стары. «Не, — адказвае, — стары спіць, ён не мог. Ды і хаду старога я ведаю. Заб'ю, калі злаўлю». «Бацьку заб'еш?» — перапытваю, а ён кажа: «Не, таго...» Страшна мне стала, але яго трэба было супакоіць: «Гэта табе прыдалося, Карла. Замнога вышэй учора — вось і сняцца розныя жудасці. Каму гэта трэба лезці ўначы ў чужы зачынены дом?» «Мала каму! — крычыць ён. — Кожны дзень строй у нас меншы. Але я ім пакажу!» Потым павярнуўся і пашкромаў у свой пакой.

— Калі з ім што здарыцца, трэба будзе паглядзець рэчы, перш чым прыйдуць забіраць, — спакойна заўважыла маці. — Не возьмем мы, забяруць другія.

— Мама! — з папрокам усклікнула Феламена. — Няўжо і ты звар'яцела! Чаго і ты асуджаеш яго на смерць?

— Не, — адказала маці, азіраючыся, — я не асу-

джаю. Каго я магу асудзіць. Гэта зрабілі без мяне. Але дабром, скажу я табе, не скончыцца.

Феламена адчайна ўтаропілася ў люстра, хоць і нічога не бачыла. А маці разважала далей:

— Што з табою? Ці не бачыш, што робіцца? Штодня іх забіваюць. Аднаго на Вічы, другога ў Шышцы, трэцяга перад рэзідэнцыяй бана, чацвёртага на парозе дома. Забілі Эмера — ён, кажуць, быў гестапаўцам. Дык чаму не твайго пеўніка? А, яшчэ Уранкара, не чытала? Таго ж самага дня ў Горанскім дзесяцёх. Кажуць, паб'юць усіх даносчыкаў...

— Ах, мама, ды Карла ж не даносчык!

— Не даносчык, затое чужаземец. І ён забіў Ёсіпа.

— Ты ведаеш, што гэта ён зрабіў не наўмысна, ён абараняўся...

— Кінь ты гэта, Ёсіпу было за шэсцьдзесят гадоў...

— А чым вінаватыя салдаты? Яны вымушаны рабіць, што загадаюць.

Маці зморшчылася і махнула венікам.

— Усё роўна, — змрочна сказала яна. — Хто будзе распытваць! Ну не за Ёсіпа заб'юць, дык за тое, што чужаземец. Яны ж нашых таксама забіваюць. Зусім нядаўна расстралялі шасцёх. А звязаных людзей расстрэльваць — гэта, скажу я табе, невялікае геройства.

— Такі быў ім прысуд, — прамармытала Феламена.

— І Эмеру быў такі прысуд, — адказала маці.

— А можа, гэта Ніка прыходзіў уначы? — нечакана ўсклікнула Феламена.

— Ніка?

— Але, Ніка.

— Ці ж ён не ў турме? — маці аперлася на венік.

— Ды што ты!

— А бацька казаў, што ў турме.

— Няпраўда. Антон кажа, што бачыў яго на вуліцы. Увечары.

— Антон?

— Але, Антон. Антон яго не любіць,— насупілася Феламена.— Антон за нейкі легіён, за караля, за Міхайлавіча.

— Нядаўна я спаліла Нікавы паперы. Што ён вырабляў!

— Толькі ў яго чорныя валасы.

— У каго? У Нікі чорныя валасы?

— Ага, зусім чорныя. І акулеры.

— Ох,— уздыхнула маці,— ты так гаворыш...— Яна здзіўлена паглядзела на дачку, і Феламену гэта ўстрывожыла. Яна падышла да маці і спалохана папыталася ў яе:

— Ты ж не думаеш, што Ніка можа забіць яго, Карлу?

Маці сярдзіта паціснула плячыма.

— Мелеш дурное. Адкуль я ведаю? Але я яго таксама бачыла. І пазнала.

— Дзе?

— Усё роўна дзе,— асцярожна спыніла Феламену маці.— Я падумала, што стары ведае, дзе ён, толькі не хоча казаць.

— Не-не,— заківала галавою Феламена,— не можа быць, яны не сябравалі ніколі. Бацька не любіць яго. Ды і Ніка бацьку таксама.

— Нікога ён не любіць,— сказала маці.— Як і стары. У яго ўдаўся.

— Баюся я,— ціха прамовіла Феламена.— Карла часам прыходзіць з казармы зусім шалёны. І ўначы яго мучаць кашмары. А цяпер яшчэ Ніка будзе пудзілам у доме. Карлаў страх, як той катар — не ведаеш, ад чаго находзіць. Вось каб ён мог дабіцца перамышчэння ў Італію, я паехала б з ім. Хоць на край свету. А тут ён зусім звар'яеце.

— І мы таксама,— спакойна дадала маці,— усе звар'яцеем.

Гарачка мяне душыць бязлітасна. Я задыхаюся, быццам мяне зашкнулі ў прысак. Да мяне злятаюцца нейкія пашкуматаныя мроі, мутныя, без усялякага сэнсу. Таму і не прыносяць ні палёгкі, ні спачыну. З глыбіні нейкай бездані чарадою ідуць да мяне людзі — знаёмыя і незнаёмыя, жывыя і нябожчыкі. Твары ўсіх — нібы маскі, застылыя ў жахлівых выразах. Адзін за адным праходзяць яны каля сцяны з ружовай цэглы, на якой я хацеў напісаць многа, але напісаў толькі некалькі літар — яе імя. Гэтыя літары і цяпер там, але я цягнуся, каб зазірнуць цераз іх, даведацца, што за гэтай праклятай сцяною. Толькі пра гэта я ніколі не даведаюся, бо сцяна ўзнялася да глыбокага, бяздоннага неба, аздобленага вострымі, трапяткімі зорамі, чыстым, быццам падмеценым, Млечным Шляхам. Сцяна ёсць сцяна, не паглядзіш праз яе, нават цяпер, калі здаецца, што я галавою кранаю зоры. Яны халодныя і агідныя, пускаюць у вочы ледзяныя промні, ад якіх бяруць дрыжыкі і ўзнікае пачуццё ўнутранай пустаты, якую няма чым запоўніць. Аднекуль з'явіўся Тыгр. Ён здзіўлена разглядае чырвоны надпіс, азіраецца на мяне і пытаецца, як суддзя:

— Што гэта ты напісаў? Чаму не напісаў «Няхай жыве святая тройца!»?

На такое пытанне адказаць немагчыма.

— Ты думаеш, рэвалюцыя — гульня? Гуляць збіраешся?

Я спрабую нешта сказаць, але нават сам не магу разабраць, што гавару.

— Чалавек на службе рэвалюцыі, — строга даводзіць Тыгр, — не можа не ведаць, як і чаму ён штосьці робіць.

Раптам з другога боку з'яўляецца Цвыркун. Рукі ў кішэнях, на галаве берэт. Ён высвітвае песеньку, якую я неаднойчы чуў ад яго:

Птушачкі, вы мне скажыце,
ці хутка надыдзе вясна,
хутка яна,
зялёная вясна?

Ён спыняецца, перастае свістаць і, не вымаючы рук з кішэняў, кажа:

— Гэта я напісаў.

— Ты? — здзіўляецца Тыгр.

— Я, і не адно гэта, любы Тыгрык.

— Як гэта? — здзіўлена пытаецца Тыгр.

— Як? — паўтарае сур'ёзны Цвыркун і варушыць вушамі. Гэтак ён рабіў у гімназіі, і заўсёды выходзіла вельмі смешна.

— Я магу пакрыўдзіцца, — кажа Тыгр.

— Ну дык на здароўе, — адказвае Цвыркун і смяецца. — Я кахаю Марыю. А паколькі не адважыўся пра гэта сказаць, напісаў на сцяне. Ну дык што? Хлапчукі заўсёды так робяць. Толькі не дапісаў — патруль не даў.

Сцяна раптам знікла. Зніклі і Тыгр з Цвыркуном. На нейкі момант усё патанула ў чорнай прорве болю. Калі сцяна паказалася зноў, перад ёю стаяла Ганна. Паглядзела на надпіс, падняла рукі, быццам не ведала, заплакаць ёй ці засмяцца, і знікла, як дакорлівы ўспамін. Потым з'явіўся бацька. Задуменны, з рукамі ў кішэнях, на сцяну нават і не зірнуў. Перад ім нячутна, падняўшы хвост, ішоў кот Эмануэль. Вочы ў ката былі крапліста-жоўтыя, затуманеныя. Мяне ахапіла горкае пачуццё, падобнае на крыўду, на вінаватасць у нечым благім, зробленым бог ведае калі і каму, але што час ад часу глыбока і балюча адзваецца.

— Тата! — паклікаў я.

Стары спыніўся і азірнуўся, але мяне не ўбачыў.

— Хто мяне кліча?

— Я.

— Я цябе не ведаю, — суха адказаў бацька. —

Будзь ты пракляты. Я не вазьму цябе ў каўчэг, калі надыдзе сусветны патоп.

Эмануэль нецярпліва мяўкнуў, і ўсё зноў знікла. Я спрабую расплюшчыць вочы, каб прагнаць гэты шалёны вір колераў і святла, які ўрываецца ў мае сны, і разумею, што гэта немагчыма. Хачу закрыцца рукамі, але і над імі я не гаспадар. Адчуваю страшэнную прагу, бачу пеністыя струмені вады, якія бурліва спадаюць з абрывістай скалы на зялёную даліну. А бязлітасны, як брытва востры, нож рэжа мяне з сярэдзіны. Калі боль праходзіць, бачу Ціхахода. Нарэшце адчуваю нейкую палёжку.

Мы з Ціхаходам ішлі ў царкву святога Якава па свечкі. А з сурыку і свечак рабілі такую крэйду, якую немагчыма было сцерці. Гэта было летам, адвячоркам. На купале царквы буркавалі закаханыя галубы. У царкве было зусім цёмна. Паблісквалі толькі, нібы светлячкі, лампадкі перад алтаром. Крокі тут набывалі незвычайную гулкасць, урачыстую і пагрозлівую. Асабліва мае, таму што Ціхаход быў у гумавах пантофлях, калісьці сініх, але даўно ўжо палінялых. Калі мы прывыклі да цемры, з глыбіні выплылі два бліскучыя, нібы з воску, анёлы, якія ахоўвалі галоўны алтар. Ціхаход спыніўся пасярод царквы, глуха чхнуў і сказаў:

— Яшчэ катар тут заробіш.

Уперадзе мы ўбачылі бабулю, якая, уклечыўшы, малілася. Ціхаход паказаў на яе пальцам.

— Пачакай, зараз я прыкінуся служкам.

І, як толькі мог ціха, але рашуча, накіраваўся да алтара. Смешны няўклюд, калматы і заспаны, як заўсёды, ён быў як сапраўдны псаломшчык. Перад алтарнымі прыступкамі Ціхаход апусціўся на калені — зусім, як псаломшчык, звычайна і спрытна. Потым яшчэ раз, калі ўзышоў на памост. Бабулька падняла

галаву і паглядзела на яго. Ён выраўняў алтарнае покрыва, паправіў ружы ў шкляной вазе і азірнуўся, быццам яго цікавіць лампада. Потым пачаў збіраць свечкі — няспешна, асцярожна склаў іх пад паху, зноў стаў на калені, а пасля гэтага вярнуўся, нібыта паглядзець, ці ўсё ў парадку ў бакавых алтарах. Яшчэ перад выходам мы падзялілі свечкі і загарнулі іх у тры пакункі. Усе, акрамя адной, — найбольшай, найпрыгажэйшай — бо аказалася, што яна драўляная. Ледзь стрымліваючы смех, мы паставілі яе за дзверы і пайшлі. У парку нас чакала Звезда — маленькая чарная сямікласніца з вострымі зубкамі, якія крышку ўпіваліся ў ніжнюю губу. Ціхаход моўчкі аддаў ёй меншы пакунак, а потым упікнуў:

— Ведаеш што, Звезда? Калі прыйдзеш сюды наступны раз па лістоўкі, не забудзься ўзяць хоць партфель, калі ўжо не рукзак. Думаеш, у нашым раёне ёсць дробныя галантарэйныя прадпрыемствы? Што ж, сам прынясу. Бывай!

Звезда ўсміхнулася і пайшла па Фларыянавай вуліцы, а мы накіраваліся на мост святога Якава і на Цойсаву.

— Слухай, — загаварыў потым да мяне Ціхаход, — а мне гэтая Звезда падабаецца, хоць і нагадвае нечым кошку. Ведаеш, яна і не дурная. Адным словам, я ёй сказаў: мы з табою таварышы, нашто ўсё ўскладняць — давай кахаць адно аднаго, і ўсё. Не люблю я цырымоній, а яшчэ больш не люблю чакаць. Гэта ўсё для буржуйскіх выпладкаў, якім няма чаго болей рабіць, а мы з табою, як разумныя, дамовімся — і амін. Яна сапраўды мне падабаецца, хоць і зубы, як у вавёркі. Ну, значыць, сказаў я ёй гэта сур'ёзна, каб ты ведаў. А чаму не, д'ябал яго бяры! Мы ўжо не дзеці, каб гуляць у кошкі-мышкі. Але яна парагатала і сказала, што кахае — падумай: кахае! — нейкага Мілана ці як там яго. Ты ведаеш якога Мілана? Усе Міланы, якіх я

ведаю — прайдохі. А што, пытаюся ў яе, я — воск? Га?

Ён не на жарты расхваляваўся і нават засопся — гэтак многа ён рэдка калі гаварыў.

— Я заўсёды даваў ёй свечкі, хоць гэта пойдзе і не ў наш раён, а ў іхні. Дам ёй лістовак, ужо надрукаваў, як казалі — тры ночы працаваў як шалёны. Хадзіў з імі рэзаць тэлефонныя правады — вось так: чык, чык, чык, насіў ім «Парачавальца». Што, не верыш? Чаму ты мне не верыш? Даў ёй пяць пачак «Ібару» — брату, які ўжо паўгода сядзіць, а перадаць няма чаго. А яна кахае другога. Гэта свінства, скажу я табе. Самае звычайнае свінства. Ёй я так пакуль што не сказаў, але скажу пры нагодзе. Гэта несумленна. Гэтак не робяць. Я купіў ёй прыгожы грабянец, дакладней, мне яго прынёс Цвыркун. Гэта ў валасы, кажу, бо яны ў цябе вечна рассыпаныя па плячах. А яна смяецца і адказвае, што Мілану так падабаецца. Можа, ты ведаеш якога Мілана? Не? Я не дазволю, каб мяне за дурня мелі. Што гэта? Я расказваў, як мы пазнаёміліся? Не?.. Паслалі мяне даведацца нешта пра брата, які перадаў пісьмо з турмы ці нешта яшчэ падобнае. Сказалі, якая вуліца, які нумар дома. Так і так, нумар 23. Знайшоў, званю і пытаюся, а яе ў гэтым доме ніхто не ведае. Выходжу на вуліцу, зло бярэ, але побач бачу яшчэ адзін дом з нумарам 23. Ага, думаю, гэты будзе! Абышоў увесь дом — няма яе. Я аж змакрэў — сур'ёзна, дамы ж чатырохпавярховыя — вяртаюся на вуліцу і... бачу 23 б! Вылаяўся, але што зробіш — загад ёсць загад. Ды і тут яе ніхто не ведаў. Калі заходзіў у дом 23 в, здавалася, што гэта сніцца ў нейкім кашмары... І дзе я знайшоў яе, як ты думаеш? У 23 ж! Аднак, знайшоўшы, не шкадаваў. Яна зварыла мне кавы і смяялася, слухаючы, як я шукаў яе. Была ветлівая са мною, як са старым знаёмым, і вельмі мне спадабалася. Жывуць яны ўдзвюх з маці. Маці яе глухая. Адчы-

ніла дзверы, я кажу «Добры дзень, пані», а яна адказвае, што яго няма дома, ён у турме. Напэўна, падумала, што я прыйшоў да сына. Да д'ябла прыемна было, скажу я табе,— я спацеў, праўда, а яна ўвесь час смяялася. Дзяўчына як мае быць, павінен я табе сказаць. Але мне трэба даведацца, хто такі Мілан. Напэўна, нейкі балван, каб на яго... Мінуты раз прыйшла па лістоўкі — я абяцаў ёй прынесці — з дамскай сумачкай, як быццам па дзвесце грамаў цяляціны. Я смяяўся з яе: у мяне трыццаць тысяч, няхай або ўсе бярэ, або зусім не дам. Я калі раблю, дык раблю многа. І каб іх не раскідалі ў розныя паганяныя двары, абы кінуць, розныя гультаі і апартуністы. Я хачу, кажу ёй, увесь раён бачыць закіданым лістоўкамі рацыянальна, цяміш? Кожная лістоўка асобна. Няхай давяраюць гэтую справу толькі скоеўцам. А то пойдзе які-небудзь баязлівы падшыванец і выкіне цэлы стос у першым смярдзючым пад'ездзе. Дворнік, зразумела, гэта хоп і на сметнік. А я з-за іх тры дні і тры ночы вачэй не заплюшчыў. Як ты думаеш?

Я ніяк не думаў. Ціхаход то знікаў, то з'яўляўся зноў, і я ўсміхаўся яму. Потым ён знік зусім, як і ўсе астатнія.

Аднойчы я сапраўды прагнуўся, але вачэй не здужаў расплюшчыць. Замест сноў да мяне пачалі прыходзіць з'явы таго дня, калі загінуў Цвыркун. Я ўбачыў настаўніка Тртніка, які стаў, нібы ўкопаны, калі я акрываўлены пераступіў яго парог. Потым, быццам адчуўшы ў сабе незвычайную сілу, ён пачаў аддаваць загады рашучым камандзірскім тонам:

— Сюды, на канапу! Марыя, пашукай бінт! Нагрэй вады! Ручнік! Спірт! Не хвалюйся, Марыя, нічога страшнага. Нажніцы, калі ласка. Кашулю прыйдзецца разрэзаць. Прыбярэ партфель, схавай яго. Пад печ. Не, пачакай. Вытры, ён увесь у крыві. Разуй яго, пра-

шу. За вамі сачылі? Не? Добра. Нічога страшнага. Рана навылёт. Як вы ўвогуле змаглі ісці? Ці была кроў у роце? Не? Добра. Марыя, завары чай. Параненага чалавека заўсёды смажыць. Ты, Марыя, лепш адварніся і не ўздыхай больш, прашу цябе! Нічога страшнага. Драпіна. Зараз пойдзеш па ўрача. Толькі куды?! Ён кажа, што ведае ўрача, да якога можна ісці без сумнення і страху. Нічога страшнага, але ўрача трэба паклікаць. Так, на ўсялякі выпадак. Ну, апранайся. Чай кінь. Ды не плач, дурніца! Схадзі і скажы, што выклікае Цвыркун. Цвыркун загінуў? Не, не трэба казаць, што ён загінуў. Скажы толькі, што выклікае Цвыркун. Гэта пароль. Так дамовіліся. Няхай прыйдзе зараз жа. Неадкладны выпадак. І нічога не бойся, харошая мая. Ужо змеркла. Прыхапі разам партфель і схавай у садзе — пад падлогай у альтанцы.

Калі я ачнуўся другі раз, каля маіх ног сядзеў доктар. Пасля яго пытання, што з Цвыркуном, я адварнуўся. Доктар яшчэ малады. Старэйшым рабілі яго чорныя абвіслыя вусы. Марыя стаяла ў цяні каля акна. Доктар паглядзеў на яе і сказаў:

— Калі тэмпература падымецца, абавязкова паклічце мяне.

Ён зачыніў свой чамаданчык са свіной скуры і звярнуўся да Тртніка:

— А што вы будзеце рабіць, калі прыйдуць з выбыскам?

Тртнік, які стаяў у дзвярах, усхвалявана сціскаючы рукі, збянтэжана адказаў:

— Я... не ведаю. Ужо... як-небудзь.

Доктар здзіўлена ўсміхнуўся, яшчэ раз глянуў на мяне і развітаўся.

Тэмпература падымалася і падала, зноў расла і зноў падала. І Марыі прыйшлося зноў бегчы па яго.

Марыя падышла да скрыжавання і разгублена спы-

нілася. Гранаты, вырашыла яна. У гэты момант недзе зусім блізка пачуўся стук кулямёта. Марыя прыслухалася і паспрабавала вызначыць, што гэта можа быць. Хацела пабегчы наперад, але застракатала з усіх бакоў. Бязладная страляніна нарасталала. Марыі здалася, што ўздрыгвае не толькі яе сэрца, але нават зямля пад нагамі. Яна міжвольна заціснула вушы рукамі. Глянула на гадзіннік: пятая. Ужо змяркала, і гурбы снегу на вуліцах рабіліся шэрыя. Быццам нехта расцягнуў бялізну, запэцканую сажай. Марыя пабегла, але спынілася зноў. Да дома ўрача, па якога яна ішла ўжо другі раз, пад'ехаў грузавік і, вуркочучы, спыніўся. З яго саскочылі чалавек трыццаць узброеных салдатаў і пачалі акружаць дом. Адно з іх засталіся на вуліцы, трымаючы вінтоўкі напаягове і ўвогуле гатовыя ў любы момант страляць ці бегчы, а некалькі рынулася ў дом.

Марыя кінулася назад. На нейкі момант перад ёю з'явіўся мой твар, абсыпаны дробнымі кроплямі поту, і губы, якія варушыліся ў гарачцы. Яна пабегла на Рэслеву, а адтуль цераз Вакзальную, па Пражакавай і на Міклашычаву. Раптам яна заўважыла, што паперадзе бягуць людзі. Азірнулася назад — і там беглі. Беглі ўсе, беглі ў розныя бакі. І яна пабегла таксама, не ведаючы чаго, па Міклашычавай да «Уніёна». Бегла, закрываючы твар рукамі і задыхаючыся.

Перад варотамі турмы Марыя ўбачыла салдата з кулямётам. Салдат накіраваў ствол у неба — Марыя міжвольна паглядзела ўгару — і паліў. Кулямёт тросся, як шалёны сабака. Твар у салдата быў перакрыўлены, дрыжанне кулямёта перадавалася яму, і яго зялёная каска спаўзла на патыліцу.

«Ды яны пашалелі,— прашаптала Марыя і адчула, што губы здранцвелі.— Зусім шалёныя. Не ведаюць, што робяць. А мне трэба знайсці другога ўрача». Наперадзе яна заўважыла высокага афіцэра, які з сур'ёз-

ным выглядам праходжаўся пасярэдзіне вуліцы. У выпягнутай руцэ ён трымаў пісталет і страляў з яго праз кожныя два крокі. Марыя добра чула, як гільза, апісаўшы вялікую дугу, дзынкнула побач. «Ці ж яму не сорамна?» — падумала дзяўчына і аж страсянулася ад злосці.

«Трэба вяртацца дадому, — шаптала яна. — Можа, тата ведае другога надзейнага ўрача».

Перад «Уніёнам» на тратуарах стаялі салдаты з вінтоўкамі і бязладна палілі ў паветра. Два цяжкія кулямёты стаялі перад галоўным пад'ездам суда і на зменку, адзін за адным стракаталі «та-та-та-та». Чэргі рассякалі паветра над самай галавой мармуровага Міклашыча. Марыі здалося, што стары філолаг раззлавана прыўзняў плечы. Разгубленая, задыханая, дзяўчына спынілася на перакрыжаванні Далмацінавай і Міклашычавай вуліц. Людзі беглі і беглі, а яна ніяк не магла зразумець, куды і чаго ўсё ж такі яны бягуць. Адны ціснуліся ў пад'езды дамоў, адкуль потым з цікаўнасцю вызіралі на вуліцу, другія шукалі прахадных двароў.

— Што здарылася? — звярнулася Марыя да пажылой жанчыны ў чырвоным плашчы. Тая спынілася побач і азіралася, як насмерць перапуджаная жывёла.

— Рэвалюцыя. Судны дзень, — прашаптала жанчына і шырокім мужчынскім крокам пашыбавала па Далмацінавай вуліцы да атэля «Штрукль». Якраз у гэты момант на Вакзальную выехаў грузавік. З яго высыпалі салдаты і ланцугом сталі ўпоперак вуліцы. Кабета ў чырвоным плашчы стала, ускінула ў распачы рукі і быццам скамянела на нейкі момант. «Трэба нешта рабіць, — пераконвала сябе Марыя, — любой цаной трэба прабіцца дадому... Толькі б прабіцца дадому...» Яна зноў убачыла заклапочаны твар бацькі, які мераў мне тэмпературу. І добра ведала, што стары думае: «Сепсіс». «Прэч з гэтага пекла, — сказала сабе Марыя, — з

пекла, дзе нічога не разабраць, не зразумець». Цераз вуліцу яна прайшла ў парк, а паркам — да Айдаўшчыны. На рагу азірнулася назад і спынілася. Перад Фігаўцам з апушчанымі вінтоўкамі стаялі салдаты. Адзін з іх, седзячы на кукішках, падбіраў з зямлі латунныя гільзы і складаў у запэцканы мяшок. Страляніна ў горадзе не спынялася ні на хвіліну. Марыя падумала, што найгорш цяпер, мусіць, каля Любляніцы і на плошчы Кангрэсу, адкуль даносіцца стукат цяжкіх кулямётаў. Яна сама не ведала, чаго і як апынулася каля паштамта. Насустрач ёй праехала калона шэрых ваенных грузавікоў, павярнуўшы потым на Гаяву. Марыя стаяла і глядзела. І тут салдаты сталі ланцугом упоперак вуліцы і загарадзілі ёй дарогу. Кожны, хто ішоў па вуліцы, апынуўся ў абручы, з якога не выйсі. Усё зразумела. Салдаты пачалі лавіць мужчын, зганяць іх, як жывёлу, у гурты, а потым гналі да грузавікоў. Разгубленыя, залазілі людзі пад брызент у кузавы, а салдаты не пераставалі крычаць: «Via, via, presto, presto, forza, forza!»¹ Лысы мужчына хацеў ім нешта растлумачыць, не залазіў у машыну. Яго схавалі і кінулі туды, як куль. Потым у кузаў залезлі і салдаты, зараўлі маторы, і калона рушыла. «Куды? — падумала Марыя. — Куды?»

У сабе яна адчула пустату жаху. Пачула, як моцна б'ецца сэрца. Пабегла назад да Фігаўца, але салдаты перагарадзілі Гаспасвецкую і Дунайскую шашу. Яны лавілі мужчын па пад'ездах і кватэрах. Грузавікі выстраіліся аж да самай пратэстанцкай царквы. Пажылы мужчына, якога ўкінулі ў машыну, спрабаваў вырвацца. А яго не пускалі. Тады ён, падсунуўшыся да борта, расшпіліў штаны і пачаў мачыцца. Паліў каску і спіну салдату, што стаяў пад бортам. Салдат зароў і

¹ «Давай, давай, варушыся, варушыся, хутчэй, хутчэй!» (італ.)

схапіўся за вінтоўку. Марыя адварнулася. Яна праскочыла цераз шашу і апынулася ў цёмным завулку, які цягнуўся ад Фігаўца да Дукічавага квартала. Бегла аж да самых дамоў, а потым, ужо памалей, збочыла на Блейвейсаву. Адтуль спачатку хацела пайсці па Трыесцінскай, але ўспомніла, што там паліцэйская ўправа, і цераз чыгунку накіравалася ў Цівалі. Тут было спакайней. З цэнтра да яе яшчэ даляталі стрэлы і крыкі салдатаў, аднак здавалася, што гэта недзе далёка-далёка, быццам напаміны страшны сон.

— Што ж яны будуць рабіць? Што?.. — зашаптала Марыя і сама прыслухалася да свайго шэпту. Яна расшпіліла каўнер плашча і зноў пабегла. Бегла паўз чыгунку, па той самай дарозе, дзе некалькі дзён таму назад бег я, да шашы на Рожнік. Каля пераезду яна на хвіліну затрымалася, задумалася, праз горад пайсці, ці як. І вырашыла пайсці даўжэйшай, але больш надзейнай дарогай. Зноў пабегла, не аддаляючыся ад чыгуначнага палатна. Звярнула толькі каля пераходу да тытунёвай фабрыкі, там, дзе канчаліся прысады з дзікіх каштанаў, якія цвітуць, быццам дамовіўшыся, адзін белым, другі вінна-чырвоным цветам.

Каб сабрацца з думкамі, стала і абапёрлася на агароджу каля пераходу. «Як я спалохалася,— падумала яна,— як спалохалася!» А калі сабралася бегчы далей, заўважыла побач высокага мужчыну ў плашчы з паднятым каўняром, у капелюшы, насунутым на вочы. Ён стаяў нерухома і глядзеў на яе. Марыю ахапіў страх — незнаёмец нагадваў страшных герояў з гангстэрскіх фільмаў. Яна кінулася бегчы, але адчула, што мужчына не адстае ад яе. Груба схапіўшы дзяўчыну за руку, ён павярнуў яе да сябе. Яна хацела закрычаць, але не было сілы. Горла перасохла. Ногі падкошваліся. Паспрабавала вырваць руку. Утаропілася ў яго, але не магла разгледзець ні твару, ні вачэй.

— Даруйце,— зашаптаў ён,— вы былі ў горадзе?

— Была,— Марыя кіўнула.

— Што там робіцца? — Голас у яго быў глухі і сумны.

— Не ведаю,— адказала яна злосна.— Пусціце мяне.

Ён выпусціў руку, і тады Марыя ўбачыла яго вочы — яны ліхаманкава гарэлі і нават, здавалася, свяціліся, як у ката.

— Дык што там робіцца? — паўтарыў мужчына.

— Ловяць мужчын,— сказала яна, пераводзячы дух і стараючыся выглядаць спакайнейшай і смялейшай.

— Вось што?!

— І кудысьці вязуць.

Марыя пайшла. Незнаёмец крочыў побач, амаль прыціскаючыся да яе. Марыя адхінулася, але ён зноў наблізіўся, быццам цень. Увесь час дзяўчына на сабе адчувала яго ліхаманкавы погляд.

— Вось што,— дадала яна,— і ўвесь час страляюць у паветра. У неба. Мусіць, напалохаць хочуць.

— Праўда? — прамармытаў незнаёмец.

Ён прыпыніўся, дастаў з кішэні цыгарэту і закурыў. У святле запалкі Марыя ўбачыла яго твар. Здалося, што яна ўжо недзе бачыла яго, але пры незвычайным чырвоным асвятленні ён быў болей незнаёмы, як знаёмы. Калі падносіў запалку да цыгарэты, Марыя заўважыла, як сутаргава трасецца ў яго рука.

— Зразумела,— прамармытаў мужчына.— А потым будзе проста. Іх завязуць у казармы. Там абшукаюць, запішуць, учыняць допыт, правядуць праз паліцэйскіх, агентаў, шпіёнаў, даносчыкаў і ўсялякую поскудзь. І калі нехта з гэтай зграі пазнае чалавека, пасведчыць на яго — канец. Наступны дзень ужо не прыйдзе да небаракі.

— Хто вы? — спыталася Марыя.

— Хто б ні быў, а вас ведаю.

Яна лыпнула вачыма і даверліва запыталася:

— Што ж гэта будзе?

— Што? — паўтарыў мужчына. — Нічога.

Ён пастаяў, уважліва паглядзеў на дзяўчыну і глуха дадаў:

— Горад акружаны калючым дротам і бункерамі. Турмы. Канцлагеры. Вязні. Даносчыкі. Забойцы. Смерць. У канцы заўсёды смерць.

— Смерць? — шэптам паўтарыла Марыя.

Паглядзеўшы на незнаёмца зноў, яна пашкадавала гэтага чалавека. Хацела сказаць што-небудзь падбадзёрлівае, суцяшальнае, бо ён выглядаў зусім разгубленым. Але мужчына раптам усміхнуўся:

— Рэвалюцыя пракладзе сабе шлях па нашых трупах.

Пасля гэтага ён уздрыгнуў, памармытаў нешта і ўжо выразна дадаў:

— Даруйце, мілая дзяўчына, што прычапіўся да вас... — Хацеў яшчэ нешта сказаць, ды махнуў рукою, павярнуўся на абцасах і, згорбіўшыся, пайшоў назад да пераезду. Марыя паглядзела на яго яшчэ раз і ад здзіўлення затуліла рот далоняй: Алеш.

Праз хвіліну яна ўжо бегла далей.

Мачакава аперацыя, названая так ад гасцініцы «Мачак» на Люблянцы, дзе яна тайна распачыналася, прайшла. Ваенная ўлада вялікай акцыяй у адказ змагла апраўдаць вялікую колькасць салдатаў і афіцэраў, якія ніколі не нюхалі рускага фронту. Пры гэтым не забыліся скарыстаць і траскучыя кінакамеры. Аднак вялікая чыстка, па сутнасці, толькі пачыналася. Карла Гаспероне стаміўся. Штодзённа па дзесяць гадзін вытрасаць кішэні, абмацваць вопратку, ламаць кончыкі нажоў, каб не былі даўжэйшыя, як на тры пальцы, а карысці з гэтага — некалькі сякіх-такіх запальнічак,

кішэнны гадзіннік, сярэбраны партсігар з надпісам «Твая Альма» і тэатральны бінокль, аздоблены перламутрам. Бінокль узяў толькі таму, што ён надта ж блішчаў. А ўсё драбязя. Людзі, якіх штодня прывозяць у казармы, — адна галеча. Ні дарагіх рэчаў, ні ўпрыгожанняў. А возьмеш якую дробязь, пачынаюць верашчаць: «Чаму адбіраеце? Гэта не забараняецца насіць!» Быццам у іх ніколі не было вайны, быццам не ведаюць законаў ваеннага часу. І ў цябе нарэшце ўзнікае адчуванне, што ты не салдат, а злодзей. Аднак Карла Гаспероне, па сутнасці, добры хлопец, у яго самога ў кішэнях вецер свішча, і таму ўсё гэта разам узятае здаецца яму несусветным глупствам. Ён стаміўся і вяртаецца дахаты. Ноч цёмная, вуліца мокрая, слата і холад. Нідзе ні душы. Каб прагнаць сум, ён ціха высвітвае «Voglio vivere così...»¹

Увогуле, гэтая люблянская зіма невыносная, асабліва яму, які вырас каля мора. З таго боку не-не ды і павее цяплом. А тут страшна. Калі не снег, дык дождж, няма дажджу — мароз, няма марозу — туман, а потым зноў мароз, дождж, снег або туман, які зацягваецца звычайна да паўдня, а то і на цэлы дзень і нават вечар, так што не ведаеш, ад холаду цябе трасе ці гэта нервы расхадзіліся. Калі ўжо прыйдзе вясна? А тут яшчэ такі неразумны народ. Нашто ім усё гэта? Сціснулі б зубы і цярпелі. Ці ж не зразумелі, што маленькім людзям не варта супраціўляцца сіле?! Няўжо яны сапраўды не разумеюць, што нельга псаваць адносін з уладай, асабліва з ваеннай? Ваенная ўлада заўсёды жорсткая, на сваёй тэрыторыі ці на чужой, на чужой яшчэ больш — такая ўжо вайна, памажы божа. За кошт вайны бог скасоўвае грахі салдатам. Калі гэтым небаракам чаго-небудзь бракуе, няхай робяць, як усе маленькія людзі: ніводная ўлада, нават найразумней-

¹ «Хачу жыць так...» (італ.)

шая, не можа быць разумнейшай за іх, ніводзін закон не прадуманы так, каб яго немагчыма было абысці, ніводзін загад не закручаны так, каб яго нельга было перакруціць. А яны б'юцца галавою аб сцяну, як той няшчасны насільшчык з нумарам 77, што спрабаваў напасці на яго, узброенага байца італьянскай армады, спадзеючыся, мусіць, што ён не будзе абараняцца. Так яму, дурню старому, і трэба. Часам ён бачыў той дажджлівы дзень, быццам на экране: дождж, цемра, прасціна, якой накрылі нябожчыка, і ён сам, загнаны невядомым датуль жахам у дом, адкуль потым праз зачыненае акно глядзіць на цені людзей, пакуль труп не закінулі ў машыну і не павезлі. Потым Феламена яму расказвала, што ў Ёсіпа два сыны і што іх схапілі ў нейкім падвале, дзе яны майстравалі пякельныя машыныкі. Калі іх везлі, абодва, нібы змовіўшыся, скочылі з машыны і кінуліся ў розныя бакі. Аднаго забілі, а другі ўцёк. Яго непакоіў той, што застаўся жывы, да мёртвых ён ужо прывык. Жывыя былі небяспечныя ў гэтым праклятым горадзе.

Яму здаецца, што з кожным днём набліжаецца небяспека, якая можа стаць пагібельнай. Горад стаў сапраўдным пеклам, выклікаючы ў яго і страх, і міжвольную павагу. Гэтак цёмны чалавек паважае сілы, незразумелыя яму, і менавіта таму, што не разумее, лічыць іх яшчэ больш магутнымі. Карлу здаецца, што людзі пачалі легкадумна гуляць са смерцю. Зусім звычайная рэч — памерці або забіць каго-небудзь. Нам, падумаў ён у множным ліку, лёгка забіваць іншых, а вось паміраць да д'ябла цяжка. Каб гэтыя людзі забаўляліся, скажам, з якой-небудзь ротай састарэлых карабінераў, можна было б зразумець, але ж яны маюць справу з цэлай арміяй. Тут за жарты трэба дорага плаціць. У яго развагах была кропля спагады дужэйшага.

Горад быццам мёртвы. Нібы гэтая вялікая чыстка яго паралізавала. Усе вокны пазавешваныя, вуліцы пу-

стыя, неба вісіць над самымі дамамі. Боты прамоклі, ды і праклятая крапіўная форма не выносіць вільгаці. Усё гэта разам узятае — неапісальны вар'яцкі дом з турэмнымі камерамі і судамі, штабамі і камандамі, з установамі і загадамі, сходамі і пропаведзямі, з афіцэрамі, якія спырскваюцца духамі, быццам яны дома, з аблавамі і забойствамі, з салдатамі, якія ніколі не скажуць, што думаюць, і дажыліся ўжо да таго, што рэвалюцыйнае кіраўніцтва звярнулася да іх з лістоўкай, напісанай па-італьянску. Аднак усё, што напісана або сказана, па загаду і без загаду, — хлусня. Падманваюць адзін аднаго, і ніхто ўжо нікому не верыць, хоць і не страцілі яшчэ ваяўнічасці, спяваюць «giovinazza»¹, бо так загадваюць, страляюць, бо загадваюць, праводзяць карныя экспедыцыі па вёсках, бо загадваюць — усё толькі таму, што загадваюць. А яшчэ гуляюць у мору. Таму што гэта таксама абумоўлена нейкімі няпісанымі, але магутнымі законамі салдацкай тупасці.

«Мой абавязак, — разважае Карла, — мой адзіны абавязак — застацца жывым і вярнуцца дадому, як толькі скончыцца вайна».

Карлу здалася, быццам нехта ідзе за ім следам. Ён азірнуўся, выцягнуў з кабуры пісталет і паклаў у кішэню, пальцам ссунуў засцерагальнік і сціснуў, пачаў грэць далоняй халодную ручку. За ім ішоў мужчына ў плашчы з настаўленым каўняром і ў капелюшы, насунутым на самыя вочы. Ён трымаўся блізка да дамоў, нібы хаваючыся ад дажджу, ішоў спакойна, быццам нікуды не спяшаўся, і, здаецца, высвістваў тую самую, што і Карла, песеньку. «Якія дурныя словы!» — злосна падумаў Карла і пайшоў хутчэй. Ён азіраўся па баках і ўвесь час думаў: свой гэта ці не? Каб не свой, так спакойна не высвістваў бы. Ды і песня італьянская. «Але... каб быў свой, аклікнуў бы мяне, пайшлі б разам. Дур-

¹ Гімн італьянскіх фашыстаў.

ны я, — падумаў Карла, — колькі разоў нас папярэджвалі, каб па адным не хадзілі ўдзень, не толькі ўначы».

На скрыжаванні пустэльных вуліц блішчыць ліхтар. Карла прыкідваў, куды можна схавацца або ўцячы, але на гэтай праклятай вуліцы нічога не было такога, што можа быць сховішчам. Пад'езды зачыненыя, платы нейкія падазроныя. Ён перайшоў вуліцу і, не спыняючыся, зноў азірнуўся. Незнаёмец пераходзіў вуліцу таксама. Карла суцяшаў сябе, што ўжо недалёка, метраў сто. «Калі азірнуся, — думаў ён, — не паспею павярнуцца, як ён мяне прыстрэліць. Як кепска, што ён ідзе ззаду. Я не магу страляць першы, бо не ведаю, з кім маю справу. А ён ведае, хто я. Анучы праклятця! Ён спакойна можа пстрыкнуць мяне цяпер, калі паміж намі ўсяго каля дваццаці метраў...» І Карла пайшоў шпарчэй, не здагадаючыся, што яму не наканавана памерці ад кулі. «Хутчэй за ўсё, гэта які-небудзь сабака з нашай паліцыі. А яны заўсёды за нас. Валачэцца да якой-небудзь свінні-таўстухі ў прыгарад і гэтаксама, як я, марыць пра цёплую пасцель...»

Дайшоўшы да веснічак, ён сутаргава схапіўся за клямку і міжвольна павярнуўся, каб паглядзець незнаёмцу ў твар. «Каб ён хацеў мяне забіць, мог зрабіць гэта даўно. Гэта, безумоўна, наш!» — падумаў Карла з палёгкай, уставіў ключ у замок і лагодна прамармытаў:

— Чао!

Палыхнула — як маланка — святло. Карла заплюшчыў вочы, кінуў ключ і палез у кішэню. Але не паспеў выцягнуць рэвальвера, як святло пагасла, а на яго абрынулася нешта тупое, балючае, незразумелае, быццам неба разбілася аб яго галаву. Ён пахіснуўся, застагнаў, выпусціў рэвальвер і цяжка асеў на траtuar. Зляцеў і адкаціўся далёка ўбок капялюш. Незнаёмец азірнуўся і на хвіліну быццам задумаўся. Потым нагнуўся, падняў рэвальвер і запхнуў сабе ў

кішэню. А італьянца, узяўшы за каўнер, адцягнуў на край тратуара. Там паклаў яго галаву на рашотку каналізацыі тварам уніз і са злосцю наступіў каваным ботам на патыліцу. Патыліца храбуснула, нібы цялячая костка.

Незнаёмец агледзеўся, падумаў, нахіліўся над трупам і хутка праверыў кішэні. Прагледзеў усё ў знойдзеным бумажніку, дастаў пасведчанне асобы, а ўсё астатняе шпурнуў на сярэдзіну вуліцы. Пасля гэтага зноў азірнуўся і пайшоў памалу, як чалавек стомлены і заклапочаны.

Раніцаю першы заўважыў мерцвяка бадзяжны сабака. Абнюхаў яго і пачаў агідна скуголіць. Гэта разбудзіла Феламену, якая ўсю ноч сніла, што спраўляе сабе шлюбныя ўборы. Потым падышоў першы патруль, і салдаты доўга спрачаліся, каму ісці паведаміць, а каму застацца пільнаваць.

Бацька пры людзях, што ненадоўга спыняліся, выходзячы з сваіх дамоў, і глядзелі на мерцвяка, які ўсё яшчэ ляжаў на каналізацыйнай рашотцы, і на патрульных, заявіў:

— Так яму і трэба. Хоць раз перамагла справядлівасць. Ён апаганіў гонар нашага дома. Абліў наш парог крывёю бязвіннага чалавека, майго сябра Ёсіпа, а гэта быў чалавек, якіх пашукаць трэба.

Людзі моўчкі ішлі далей. Падыходзілі другія і таксама моўчкі ішлі сваёй дарогай. Каля забітага стаялі толькі двое патрульных і чакалі трэцяга, які яшчэ не вярнуўся. Яны ўвесь час трымалі вінтоўкі напачаткова, глядзелі на людзей і не бачылі іх. На іхніх тварах застылі нецярплівасць, страх, падлашчванне, і каб трэба было страляць, яны б, напэўна, не адважыліся. Бацька, рукі ў кішэнях, мераў іх халодным поглядам, а потым адварнуўся, падфутболіў Карлаў капялюш, які валяўся на дарозе, і пайшоў дадому. Там ён убачыў Феламену, якая, апусціўшы галаву на швейную ма-

шыну, плакала наўзрыд, і падумаў: «Як Пілат, я ўмываю рукі». Потым ён пачуў, што маці корпаецца ў Карлавым пакоі, і закрычаў раз'юшана:

— Ты! Вылазь адтуль зараз жа! Чуеш?

Маці сярдзіта адказала:

— А нашто, каб кралі і расцягвалі іншыя?

Дні былі доўгія-доўгія, а ночы — і зусім без канца. Трывожныя, страшныя навіны прыходзяць у пакой, дзе яна сядзіць каля маёй пасцелі. Смерць, пра якую людзі гавораць шэптам і заўсёды так, быццам гэта не датычыцца іх, тых, хто пакуль яшчэ жывы і на волі — смерць на вуліцах, у парках, у дамах, у казармах, у турмах, у лагерах і катавальнях. Чуткі пра смерць пракладаюць дарогу ад чалавека да чалавека з хуткасцю, якую не змерыш тэхнічнымі сродкамі, і ўсе яны, быццам застрашлівыя знакі на скрыжаваннях і пераходах: часам без патрэбы, а часам і карысныя; ёсць страшныя, а ёсць і недарэчныя. Блакаты і аблавы дзень за днём адбіраюць у людзей спакой і туую кроплю сну, якую можа даць ноч. Актывісты, падпольшчыкі, разведчыкі выказваюць прыкметы хвалявання. У аптэках яны купляюць бром, каб супакоіцца. На сценах і платах штодзённа, і кожны раз новыя, наклеіваюцца адзін на адзін партрэты сугулага мужчыны з брыдкімі вусікамі і другога — з надзьмутымі шчокамі і вар'яцкім поглядам.

Марыя ўсё чуе, усё бачыць, хоць і нікуды не адыходзіць ад мяне. Калі бацька вяртаецца з горада, яна моўчкі глядзіць на яго твар і ніколі яшчэ не прачытала нічога, акрамя бязмежнага смутку. Потым яна глядзіць на мяне. Я ляжу на ложку, да шыі накрыты коўдрай, з заплюшчанымі вачыма, і не варушуся. Як толькі я расплюшчваю вочы, Марыя адсоўваецца, устае, пачынае нешта папраўляць або адыходзіць да акна і глядзіць на сад. Дрэвы ў садзе яшчэ голыя, шэрыя. Ма-

прыя не вытрымлівае. Вяртаецца, сядзе каля мяне і прыкладае руку да лба, правярае, гарачы ён ці надта халодны — гэта заўсёды яе вельмі трывожыла, хоць яна ў гэтым нават сабе самой не прызнаецца. У мяне вочы яшчэ мутныя, змучаныя болем, гарачкай і кашмара-мі. Але пакрыху яснеюць і нарэшце спрабуюць усмінуцца ёй. На мяне быццам дыхнуў свежы веснавы ветрык.

Уначы яна чытае, седзячы ў крэсле, але кнігі раптам сталі пустыя, нязначныя ў параўнанні з тым, невымоўным, што перапаўняе яе самую. У гэтыя дні кнігі маглі пыліцца, іх магло аплятаць павуцінне. Яна па прывычцы завешвае лямпу, каб мяне не разбудзіла святло, і ў прыцемку сядзіць нерухома, прыслухоўваецца да мяне і да сябе. Падчас нават не ведае, каго чуе — мяне ці сябе.

Але часам увесь пакой раптам напаўняецца пульсаваннем жыцця, якое не хоча адыходзіць, пачуццямі, якія б'юцца ў яе грудзях, нібы мора аб камяністы бераг. І тады лепшае настрой, не падкрадваецца болей дакучлівы сон, і мама, якую яна амаль не памятае, з партрэта, намаляванага ў мяккіх карычняватых танах, усміхаецца сумна, але падбадзёрліва. Марыя думае, што гэта ўсмешка жыццёвай умудронасці, вынік жыцця, якое пры ўсім добрым і благім, што ў ім было, вылілася ў нішто. Не, не так, яно пакінула свой цёплы след у ёй, якая сядзіць, як вартавы, на мяжы паміж смерцю і жыццём. Марыя ведае, што мая барацьба за жыццё — гэта і яе барацьба, а мая смерць стане смерцю і яе таксама, бо тады яе жыццё, не пакінуўшы ніякага следу, выльецца ў нішто, сапраўды ў нішто, якое і вызначыць немагчыма. Вочы яе задуменна пераходзяць з прадмета на прадмет, яна спрабуе ўявіць, як гэта развітвацца — з акном, з садамі, які расце за акном, з ціхім, насяражаным у маўчанні вайны горадам, які набірае сілу на новы дзень... Адно невялікае акенца аддзяляе і

захінае іх ад вайны, і ў Марыі цяпер адно жаданне, адна трывога — каб акно і надалей аддзяляла, захіляла. Не радуюць вачэй усе гэтыя дробязі, сабраныя тут рэчы — старыя, непатрэбныя ўжо, але разам з тым да-рагія як спадарожнікі дзяцінства. Некалі яна размаўляла з імі, як з раўнёй: з лялькай, у якой заплюшчваюцца вочы, а з твару не сыходзіць саладжавая ўсмішка, з даўганосым паяцам у каўпачку і з гумавай малпачкай, якая гойдаецца на галіне пальмы і строіць грывасы ўсяму свету.

Бацька ў суседнім пакоі чытае, і Марыя час ад часу прыслухоўваецца, як ён устае і ходзіць з кутка ў куток. Добра чуваць, як шлёпаюць яго пантофлі: ціп-тап, ціп-тап. Потым ён сядзе ў крэсла, і старыя спружыны рыпяць, злуюцца. Бацька, напэўна, гартае яе школьны атлас і вывучае становішча на франтах. У такія моманты ён падобны да старога адстаўнога генерала, які нават перад смерцю не пакідае сваёй стратэгіі. Марыя чуе, як ён выбівае люльку аб попельніцу, як залазіць на крэсла і наводзіць насценны гадзіннік, які адбівае гадзіны хрыпла і глуха, нібыта з жалем.

Сярод ночы яна на электрычнай плітцы варыць чай і слухае, як булькае вада. Быццам стары ліслівы кот ходзіць, трэцца аб ногі і муркоча, просіць, каб з ім павсаволілі. Потым Марыя кладзецца, не распранаючыся, на канапу і накрываецца коўдрай. Не паспее яна заплюшчыць вочы, як прыходзяць сны, пераблытаныя, з трывожнымі думкамі ад невядомых пачуццяў. Прачынаецца імгненна, ад страху, ці не здарылася што, і нейкі час азіраецца вакол сябе, устрывожаная і разгубленая. А бывае, сядзіць, абхапіўшы калені рукамі, цалкам пад уладай вобразаў, якія неспадзявана і невядома адкуль з'яўляюцца, каб адвесці яе назад, у дзяцінства.

Яе дзяцінства — сад, незразумелы і дзівосны свет, дзе растуць дрэвы і расцвітаюць ружы, дзе жыццё аб-

наўляецца ў няспынным кругаваароце, заўсёды новае, інакшае. Там спелі, чырванелі ягады, але абіраць іх можна было толькі тады, калі бацька скажа, што пара. Там стаіць драўляная альтанка, некалі пафарбаваная ў зялёны колер, а ў ёй два старыя плеценыя крэслы, круглы столік на жалезных нагах, падобных на каціныя лапкі, і куча парожніх вазонніц, складзеных адна ў адну. Гэта яе дом, яе куток, прытулак, патаемны храм, з якога яна назірае першыя цуды жыцця, адкрытыя ў пералівах святла і ценяў, заўсёды дзівосных і заўсёды хвалюючых. Гэта таксама дом сяброў яе дзяцінства — лялькі з саладжавай усмешкай і рухомымі вачыма, калматага мядзведзя і малпачкі, якая грымаснічае ўсяму свету. Арамя гэтага, тут дзіцячы вазок, чырвоны трохколавы веласіпед, скакалка з чырвонымі ручкамі, цацачная кухня з гаршкамі і талеркамі, чарпакамі і лыжкамі — усім тым, чым яна можа карыстацца, калі завіхаецца каля пліты, як дарослая гаспадыня, і ўздыхае: «Ох, а пра пятрушку забылася! Як жа гэта!» Згатаваўшы абед, нясе яго бацьку. Бацька ўсміхаецца. І Марыя адчувае, што гэтым расчуліла яго. Напэўна, гаспадарлівае і стараннае дачкі абудзілі нейкія ўспаміны.

Цяпер усё так, здаецца, як і было. Але гэта ўжо ў мінулым. Яна таксама ўжо не тая, і ёй не хочацца назад, шкада таго багацця, якое адчувае ў сабе, нягледзячы на тое, што музыка дзяцінства гучыць так прывабна. Свет яе пашыраў межы — з кватэры да альтанкі, з альтанкі ў сад, з саду на вуліцу, а потым і ў горад. Цяпер ён, здаецца, ахапіў увесь зямны шар. У свеце, што стаіць за жудаснымі падзеямі апошняга часу, Марыя сама сабе здаецца бездапаможнай, амаль што сам-насам з каханнем, да якога не дараслі яшчэ яе сэрца і розум, сам-насам з перажываннямі, якія прыйшлі нечакана, без ведама бацькі і запаланілі яе. А яна яшчэ не ведае, куды павярнуць сваё пакуль што ня-

значнае, але — як яна адчувае — незвычайнае і патрэбнае жыццё.

Дзень гасне, надыходзіць вечар. Цёплы ветрык ласкава варушыць лісце яблыні, пад якой сядзіць яна з бацькам. Бацька, як заўсёды, у плеченым крэсле, што парыпвае пры кожным яго руху. Яна каля бацькавых ног, абаперлася ручкай на яго калена і сядзіць, як блакітная кветка на зялёным лужку. Бацька трымае кніжку, збіраецца чытаць па-нямецку казку Андэрсена. Марыя пытаецца, калі што-небудзь не разумее. Яны чытаюць, спалучаючы прыёмнае з карысным, — такі бацькаў прыныцп.

Бацька чытае: «Месяц расказвае: «У вузкай вуліцы — там, за паваротам, яна такая вузкая, што мае промні спускаюцца ў яе па сценах дамоў на адну толькі хвілінку, і за гэты час я бачу роўна столькі, каб даведацца пра жыццё за сценамі, — я ўбачыў жанчыну. Шаснаццаць гадоў таму назад яна была зусім яшчэ малая...» Марыя слухае і думае, што яна таксама зусім яшчэ малая. Бацька часам спыняецца і думае. Тады Марыя пытаецца:

— А што далей?

Бацька чытае далей і моршчыць лоб. Яму, мусіць, нешта не падабаецца. Казка канчаецца, але Марыя лічыць, што ён чытаў не ўсё. Бацька збіраецца нешта сказаць, але яна апярэджвае:

— Тата, а нашто гэты чалавек паставіў дзяўчынку ў акне?

— Ты гэтага не зразумееш.

— Чаму? Ты толькі скажы, нашто ён паставіў у акне? І чаму перад гэтым убраў яе?

— Ты не зразумееш, дзіцятка!

Такія адказы крыўдзілі дзяўчынку.

— А што гэта значыць: «З расчыненага акна прапаведуе мёртвае мяшчанскае каханне...»? І як яна каля акна зарабляла грошы?

— Дзіцятка маё, рана табе пра такое ведаць.

А калі ж будзе не рана? Бацька здымае акуляры, доўга і старанна працірае іх. Потым гартае кнігу і бурчыць:

— Ах, гэты Андэрсен!

Марыя схіліла галаву і задумалася. Праўда жыцця хаваецца недзе далёка, яна гэта неаднойчы адчувала. А цяпер яна разумее, што вось-вось нешта здарыцца і пераверне яе дзіцячы свет. Гэта можа быць і благое, страшнае. Такое прадчуванне не пакідае яе.

У суседнім садзе мой бацька абразае дрэвы. Ён стаіць на высокіх драбінах у сваіх палатняных чыгуначных штанах і пілуе. Я пад дрэвам. Адною рукою падтрымліваю драбіны, каб не пасунуліся, а ў другой трымаю садовыя нажніцы.

— Пане Кайфеж,— пытаецца Марыя,— а нашто вы пілуеце галіны?

— Трэба, дзяўчынка, каб надта не разрасталіся.

— А чаму ім нельга разрастацца?

Бацька ўсміхаецца і нічога не адказвае. Марыя добра бачыць мой твар, насмешлівы і нават пагардлівы, і чуе, як я кажу да бацькі:

— Нічога не цяміць гэтая дзяўчынка!

Дрэвы цвітуць, родзяць, праходзіць вясна, зноў надыходзіць восень. Гады ідуць, жыццё ідзе, і гэта адсоўваецца ўсё далей, тоне ў віры ўспамінаў. Марыя адчувае, што набліжаецца тое, што павінна было прыйсці, і сэрца яе сціскаецца. Яна баіцца, аднак хоча, каб прыходзіла. Усё спавіта туманам здагадак і прадчуванняў, адасобленых імгненняў, якія памяць ловіць без разбору.

Паклукар, капітан у адстаўцы, што жыве на версе, сядзіць перад домам. Мы з Марыяй на кукішках прымасціліся каля яго. Паклукар гартае атлас і вядзе раз-

мову з намі. Ён смяецца, сур'эзнее, зноў жартуе і пацвельвае з нас. Ва ўсёй яго істоце незвычайная добразычлівасць і мудрасць. Ён усё ведае, усё разумее, увесь свет для яго — квітнеючы сад, вядомы да апошняй травінкі. Ён ведае прычыну і паходжанне кожнай з'явы, усе законы руху і жыцця. Для яго не існуе непрыстойнага, нават тады, калі мы задаём далікатныя пытанні — Паклукар не так, як настаўнікі, умее пра ўсё гаварыць разумна, цікава і будзіць у маладых душах адчуванне важнасці.

— Ці праўда, што ўсе маракі маюць добрае сэрца? — пытаюся я.

— Праўда, — адказвае Паклукар, — таму што яны многа перажываюць.

Маракі і перажыванні — гэта ўжо нам нешта незразумелае, супярэчлівае. Паклукар усміхаецца і пачынае расказваць. Перад намі паўстае бурнае мора. Вецер высока ўскідвае хвалі, і караблі тады здаюцца шкарлупінамі, якія назаўсёды і бяследна паглынае чорная бездань. Паклукар вымушае нас уявіць маляўнічыя гавані, няўключныя постаці партовых рабочых і статныя капітанаў, матросаў, якія ходзяць перавальваючыся, а за імі — нуда, каханне, нянавісць, раскаянне, жаль, расчараванне, адчай. Усе струны чалавечага сэрца пачынаюць гучаць, калі да іх дакранаецца сваімі бязлітаснымі пальцамі жыццё.

Марыя сур'эзна дапытваецца:

— А дзяўчаты ў портах нафарбаваныя?

— Ага.

— І стаяць у вокнах, каб зарабіць грошай?

— І ў вокнах стаяць.

— А чаму ў вокнах?

— Каб прывабіць мужчын.

— Ага.— А праз нейкі час зноў: — А нашто ім трэба прывабліваць мужчын?

— Ну, у мужчын ёсць грошы. Акрамя таго, муж-

чыны на караблях адны і, калі прыходзяць у порты, не могуць без жанчын.

— А нашто ім жанчыны?

Паклукар усміхаецца. Потым сур'езнее і пачынае тлумачыць. Зноў адкрываецца свет, гэтым разам з таго боку, які сэрца дзяўчынікі магло толькі цьмяна прадчуваць — процьма жахаў, звязаных з сацыяльнымі ўмовамі і чалавечымі слабасцямі. Ва ўсім гэтым ёсць нешта недасягальнае, тое, што яе найбольш цікавіць: што такое каханне мужчыны і жанчыны?

— А калі ў матроса дома ёсць жонка?

Паклукар моршчыць лоб і толькі пасля роздуму адказвае:

— Чалавек не заўсёды сам сабе гаспадар.

Мне ўсё гэта было надзвычай цікава, але і сорамна, што Марыя задае такія недарэчныя пытанні, таму я перавёў размову на другое:

— Ці праўда, што людзей, якія паміраюць на караблях, кідаюць у мора?

— Праўда, — адказвае Паклукар. — А што з імі рабіць?

Каля плота, які аддзяляў наш гарод ад іхняга, я сказаў Марыі:

— Учора расказвалі, я чуў, што адзін хлопец павесіўся ад каханья.

— Праўда?

— Ага. Ён кахаў дзяўчыну, а яна яго не. Ён быў закаханы па вушы.

— Няўжо гэта так страшна?

Я паціснуў плячыма, бо не хацелася прызнавацца, што не ведаю.

— Мой бацька кажа, што ніводная жанчына пад сонцам не вартая таго, каб праз яе вешаліся.

— Як гэта — пад сонцам?

— Ну, так кажуць. Значыць, ніводная ў свеце.

Марыя не ведае, што можна сказаць на гэта. Вечерам яна пытаецца ў бацькі:

— Тата, а праўда, што ніводная жанчына пад сонцам не вартая таго, каб праз яе вешаўся мужчына?

— Дачушка, адкуль ты такое бярэш?

На другі дзень яна мне тлумачыць:

— Твой тата кажа няправільна. Вешацца таксама няправільна. А мужчына і жанчына, нягледзячы ні на што, роўныя.

Мне сорамна, я паціскаю плячыма і кажу:

— Мой бацька ўвогуле не любіць іх, жанчын.

Марыя зноў не ведае, што сказаць. Жыццё ўсё больш заблытаецца.

— Я сёння чытаў,— падтрымліваю потым размову,— пра кітайскі звычай: жанчынам змалку бінтуюць ногі, каб яны былі зусім маленькія. Ад гэтага потым усё жыццё цяжка хадзіць.

— Няўжо ў іх такія вялікія ногі?

— Не ведаю, але такі звычай.

— Гэта неразумны звычай,— кажа Марыя.

— Табе,— сарамліва заўважаю я,— не трэба было б бінтаваць, ногі ў цябе і так маленькія.

Марыя бянтэжыцца, але становішча выратаўвае мой вялікі, пляскаты кішэнны ліхтарык. У садзе ўжо цёмна, а ліхтар гарыць так, што глядзець немагчыма, яго тонкі, доўгі прамень бяжыць па вуліцы, па дамах удалачынь, туды, дзе яго зусім не відаць.

— Во які ліхтар! Выдатны!

— Ага.

— Глядзі!

Я наводжу прамень на комін іхняга дома. Па чорным даху скача бліскучы круглы зайчык. І Марыя прыгадвае месяц з казкі Андэрсена, успамінае промні, якія спускаліся паглядзець, як жывуць людзі на зямлі. Я свячу ў акно дома па той бок вуліцы. З'яўляецца вазон з пеларгоніяй — яе кветкі здаюцца зусім чорнымі.

— Пасвяці ў неба.

Я падымаю ліхтар угару: прамень ускідваецца і недзе знікае. Мы абое нахіляемся, каб прасачыць за святлом, і на нейкі міг датыкаемся шчокамі адно да аднаго. Толькі на міг. Пасля гэтага Марыя кажа:

— Зоры так далёка...

— Шкада, — дадаю я.

— Дабранач, Ніка!

— Дабранач, Марыя!

Ужо на парозе Марыя азіраецца і заплюшчвае вочы — здалёк я пасвяціў ёй у твар. Я тушу ліхтар і зноў запальваю: цяпер прамень лашчыцца да грудзей, да ног, а потым самотна скача каля парога і непрыкметна тухне.

Памяць пра гэта жыве доўга, хоць і праходзяць тыдні, месяцы, гады. Неяк увечары мы зноў сустракаемся каля плота і Марыя пытаецца:

— Той ліхтар яшчэ цэлы?

— Цэлы, — адказваю.

— Помніш, як мы свяцілі?

— Помню, а як жа. Пачакай!

Праз хвіліну вяртаюся, і мы, прыхіліўшыся да плота, пачынаем зноў уключаць і выключаць ліхтар, паварочваем яго і паступова, кавалак за кавалкам, аглядаем наваколле: раскошную карону ясакара, задымлены комін паравой пякарні, акно, у якім на месцы пеларгоніі стаіць слоік зацукраваных брусніц, нумар дома і запыленую шыльду з назвай вуліцы, медную дзвярную ручку ў форме сабачай галавы, кажана, які кружыцца вакол дрэва так, што немагчыма ўсачыць. Кажан знікае, як толькі мы ловім яго ў кружок промня. А нам доўга яшчэ здаецца, што чуваць ціхае лопанне яго крылаў. Усё, што мы бачылі сотню разоў, цяпер паўстае перад намі быццам упершыню, ажывае ў незвычайных формах. Кружок святла, вырываючы прадметы з цем-

ры, вяртае іх ачышчанымі і пазалочанымі. Мы размаўляем шэптам, нібы ў нас ёсць нейкая таямніца, усміхаемся, яе вочы пабліскваюць у святле ліхтара. Раптам яна кажа:

— Цяпер мы зусім не такія, як удзень... Пасвяці ў неба, Ніка!

Я стаўлю запалены ліхтар на слупе, прамень узносіцца, шырэючы ўверсе — быццам перавернутая калона. Угары Млечны Шлях, угары зоры, яны зацьмяваюць наш малы праменьчык. Знікаюць межы. Мы зноў збліжаем галовы, каб прасачыць за промнем. І зноў дапытваемся шчокамі. Марыя глядзіць угару і адчувае на сваім твары мае губы. Яна хоча адхіліцца, але не можа — я паклаў руку ёй на плячо і прыціскаю да плота. Мы стаім так імгненне, два, потым дзяўчына ўпіраецца рукамі ў плот, павольна адступае, моўчкі паварочваецца і адразу ідзе дахаты. Святла ў сваім пакоі яна не запальвае. Сядае да акна і хавае твар у далоні. У садзе цёмна. Але нечакана прарываецца вузенькая палоска святла, ляціць на сцяну дома на тым баку вуліцы і пачынае там круціцца, выпісваць нейкія знаёмыя крывулі. Марыя ўглядаецца, думае і нарэшце разумее. Яна мацней прыціскае халодныя далоні да разгарачанага твару і, здаецца, вось-вось заплача. А я кручу ліхтар, прамень рухаецца і, напісаўшы, адразу сцірае літары яе імя.

Марыя! Быццам здалёк яе паклікалі. Яна прачынаецца, ускоквае, погляд яшчэ нейкі час неўсвядомлены. Потым бяжыць да мяне і кладзе руку на лоб. Лоб не вельмі халодны і не вельмі гарачы. Я расплюшчваю вочы і пытаюся:

— Марыя, ты?

— Я.

Марыя сядае на краёчак пасцелі і глядзіць на мяне.

— Цвыркун, — шапчу я.

— Ага,— кажа яна,— не трэба думаць пра яго.

— Цвыркун,— паўтараю я,— Цвыркун цябе... кахаў. Перад тым, як гэта здарылася, ён перадаў табе прывітанне.

— Добра, добра,— спыняе мяне Марыя.— Супакойся.

Я не гляджу на яе. Гляджу на столь, дзе водбліскі ад начніка ўтварылі нешта падобнае на карту, і гавару:

— Цвыркун цябе кахаў. Цвыркун заслужыў бы, каб ты яго таксама... Цвыркуна больш няма... Цвыркун...

Марыя заўважае ў маіх вачах слёзы.

— Супакойся,— просіць яна,— супакойся, калі ласка, супакойся!

— Лепш, каб я застаўся і даў яму ўцячы.

— Супакойся,— зноў кажа Марыя і гладзіць мяне па галаве.

— Я спакойны,— адказваю і гляджу на яе,— цяпер я зусім спакойны. У Цвыркуна быў толькі бацька, маткі ў яго не было. Як і ў цябе. Толькі бацька. Цвыркун быў сапраўды адзінокі. Яму нельга было ісці са мною па горадзе. Яго шукалі. Тыгр з Мефістофелем казалі, што больш няма каму ісці. Мне яны не давяралі. А Цвыркун прадчуваў: нешта павінна здарыцца.

Марыя гладзіць мяне па галаве і гаворыць:

— Хопіць пра гэта, Ніка. Не варта цяпер пра гэта гаварыць. Мы потым пагаворым. Супакойся, прашу цябе, супакойся!

— Марыя,— крычу я,— Марыя!

— Ну што, што, Ніка?

— Цвыркун быў такі адзінокі! Ты ведаеш, што гэта такое? І калі памёр, зноў застаўся зусім адзінокі. І раней, і потым, і заўсёды... Толькі ты магла...

— Калі ты не супакойся, я пайду,— рашуча спыняе мяне Марыя.— Ты мне ўсё-ўсё раскажаш, як паздаравеш. Я заўсёды буду з табою. А цяпер не хвалюйся, спі. Ужо раніца. Світае.

Я чакаю вясны, хоць і не ведаю, што яна мне прынясе. Чакаю, быццам бы вясна сама па сабе ўжо нешта такое, што вызваліць мяне ад сумненняў. Абуджаюцца сады. Вось-вось зазеленеюць бярозы. Зялёнымі стануць Галавец, Крым, Курэшчак, Святая Катарына, Шмарная гара і Грмада, Даламіты.

Газетчыкі каля паштамта крычаць:

— «Piccolo»!

— «Popolo d'Italia»!

— «Korriere della sera»!

Людзі чытаюць газеты, але толькі дзеля таго, каб даведацца, што робіцца на рускім фронце: італьянскія газеты не ўмеюць ілгаць так паслядоўна, як нашы. А пра тое, што адбываецца тут, не пішуць ні нашы, ні італьянскія. Гэта апісваецца інакш — у нелегальных лістках і лістоўках з гучнымі назвамі: «Воля або смерць», «Наперад, пад сцяг славы!», «Кароль Мацяж», «Зара», «Белы арол», «Голас народа», «Славенская акцыя», «Славенія і Еўропа», «Славенская варта», «Славенскія бунтары», «Абуджаная Славенія». І кожны з іх мае сваю рэдакцыйную калегію, сваю дзеючую групу, хоць часам гэтая група колькасна не большая за рэдкалегію. Адно прысягаюць трыадзінаму богу, другія — трыадзінаму трохколернаму сцягу або зноўтакі трыадзінаму народу і каралю, які ўдэк, трэція — аднаму-адзінаму богу і яго намесніку на зямлі. У кожнага свой бог, свая праграма, свае лозунгі. Разумны чалавек стараецца быць асцярожным, бо ўжо немагчыма разабрацца, за якім лозунгам хто хаваецца: прыхільнікі Натлачана ці Эрліха, Главача ці Блатніка, Прапротніка ці Першуха, Рожмана ці Дзіхура, Рупніка ці Новака. Ды і самі яны ўжо не памятаюць, хто з іх што надрукаваў, з чым звярнуўся да народа. Горад стаў сапраўдным палітычным Вавілонам, нібыта сам усемагутны адабраў узаемаразуменне. Ва ўсіх лістках пішуць: «Чакаць, чакаць, чакаць». Ва ўсіх крычаць:

«Дзейнічаць, дзейнічаць, дзейнічаць». Ва ўсіх паказваюць пальцамі: «Братазабойцы, братазабойцы, братазабойцы», а тым часам патаемна рыхтуюць ваеннай уладзе старанна складзеныя спісы прозвішчаў і адрасоў: падкрэслена адной рысай — у лагер, дзвюма — суд, трыма — расстрэл. Пазней суд рэвалюцыі пакарае смерцю Эмера, Прапротніка, Жупеца і Кікеля, Першуха, Эрліха, Натлачана. І тады лісткаў стане крыху меней.

Пахне грамадзянскай вайною.

Я чакаю вясны, хоць і не ведаю, што яна мне прынясе. Ведаю толькі, што мой розум школьніка не здольны разблытаць палітычных вузлоў і сетак, сплеченых вайною і палітычнымі групоўкамі, каб лавіць простых людзей.

Калі слухаеш, як Мефістофель расказвае, што робіцца, хочацца ўстаць з ложка і самому акінуць позіркам горад, лепш за ўсё з Бар'я. Адтуль найлепш відаць, як ён прытуліўся да падножжа крутых гор, а горы ў прыцемках нагадваюць кулісы з прыснёных відовішчаў. Яны ўкрытыя першай зелянінай. Кацячы хрыбет Градскай гары выгнуўся, быццам у чаканні. Гэты небаскроб можа заглянуць нават за мяжу сваёй краіны, у вялікі нямецкі рэйх, і таму быццам бы здзіўляецца. У мяне раптам з'явілася шалёнае жаданне — паглядзець адтуль на паштамт, а ад яго па Прэшарнавай да Трох мастоў і да Шэнтклаўжа ў той момант, калі вячэрняе сонца ўпрэцца сваімі промнямі ў зялёны купал кафедральнага сабора і ў белы камень мастоў. Я пытаюся ў Мефістофеля, ці дзейнічае фантаз Роба — пакуль не злёг, я ніколі не звяртаў на гэта ўвагі. А Мефістофель глядзіць на мяне здзіўлена — ён не люблянчанін.

Я чакаю вясны і думаю, што, мяркуючы па расказах, яна мне не прынясе нічога асаблівага. Адзіны лозунг, які не мяняецца з самага пачатку, не залежыць

ад становішча пад Тобрукам або Ленінградам, не залежыць ад нападу міжпартыйнай грызні ў нас, — барацьба. У гэтым ёсць нешта паслядоўнае, і яно падбадзёрвае, абнадзейвае. Граф Чыана¹ думае, што ў Любляне за кожным акном засада, гэта і праўда і няпраўда, бо ён не адрознівае засады ад засады, салдата ад салдата. Стары цынік загадзя пачуў крах.

Вясна ўвогуле нешта такое, чаго варта чакаць.

Мефістофель шырокімі крокамі ходзіць па пакоі — ад акна да дзвярэй, ад дзвярэй да акна. Нарэшце раптоўна спыняецца, паварочваецца і паведамляе, прыплюшчыўшы чорныя вочы:

— Дэмасфена схапілі. У Трновым. У нейкай адрыне.

Ён азіраецца на маю пасцель і закладае рукі за спіну. Рукі ў яго чорныя ад мазуту.

— Сакратара раённай арганізацыі арыштавалі перад самым сходам, калі ішоў туды. Усё наводзіць на думку, што данёс пляменнік — ён за «Стражу».

Я назіраю, як ён усхвалявана ходзіць ад дзвярэй да акна.

— А Люлек?

— Люлека злавлі з крэйдай у кішэні.

Мефістофель сядзе на краёк ложка і, паглядаючы ў акно, расказвае далей:

— Тыгр выходзіць з сябе. Дэмасфен падтрымліваў сувязь з нейкім афіцэрам каралеўскай арміі. Той паведамляў яму пра аблавы, прыносіў пісталеты, гранаты, патроны.

— Правакатар?

— Ніхто нічога не ведае.

— А як Ціхаход?

— Выскаляецца і друкуе лістоўкі.

— Ты думаеш, што Дэмасфен...

¹ Міністр унутраных спраў у фашысцкай Італіі.

Мефістофель трасе чорнавалосай галавой, быццам хоча прагнаць дакучлівую думку, потым паварочваецца і глядзіць на мяне. Яго погляд яшчэ больш пякучы, як звычайна.

— Бадай, грэх казаць што-небудзь дакладна...

— А Касіяпея?

— Касіяпея ў адчаі. У яе ж дзеці.

— Увесь час, што ляжу тут, амаль нічога не ведаю. Марыя не хоча расказваць усё, як ёсць.

— Чым менш ты ведаеш, тым лепш...

— Можа, і так,— кажу я ўсхвалявана,— аднак... аднак... як можа чалавек быць мужным, калі ён не ведае, што робіцца, не мае, на што абаперціся. Мы ж не старыя падпольшчыкі, якія шмат гадоў працуюць і да ўсяго прывыкаюць... а мы паасобку нічога не варыя. Як там у школе?

— Нічога. Ціхаход кажа, што з кожным днём усё менш народу. Католікі востраць кіпцюры. Адкрыта пагражаюць даносамі.

Мефістофель зноў устае і пачынае хадзіць тудысюды.

— Калі паздаравеш, мы пераправім цябе. Да партызан. Многія ўжо пайшлі да іх. Цяпер добра. Раней быў адліў з горада, а цяпер пачаўся прыліў у горад.

— А як твая жонка?

Мефістофель спыніўся, зірнуў на мяне і адварнуўся да акна.

— Яна ў Бягунях. А дзіця ў яе маткі, у Камніку.

Ён чамусьці доўга разглядаў вуліцу, сад, дамы. Перад домам стаіць паштальён з сумкай на плячы і размаўляе з маім бацькам.

— Слухай,— адзваецца Мефістофель праз нейкі час, каб перабіць свае думкі,— ты ведаеш, што забілі палюбоўніка тваёй сястры?

— Чуў.

— Тут, перад домам. Нехта раструшчыў яму гала-

ву. Літаральна. А раніцаю знайшлі. Я спрабаваў дазнацца, хто і навошта гэта зрабіў, але ніхто не ведае.

— Гэтага не змаглі ад мяне ўтаіць,— мармычу я.

Мефістофель не паварочваецца. Я гляджу на яго шырокую спіну і адчуваю: штосьці яшчэ ён мае сказаць, пакуль яшчэ не ўсё сказаў.

— У вас быў вобыск, знайшлі нейкія паперы. Ты не пакідаў дома ніякіх дакументаў? Арыштавалі твайго брата.

— А пра гэта я не ведаў,— адказваю,— але ўпэўнены, што ўсё знішчыў. Гэта, мабыць, Антонавы паперы. Ён прыносіў дадому чэтніцкія газеты.

Мефістофель павярнуўся і ледзь прыкметна ўсмінуўся.

— Добра было б, каб ты выбраўся адсюль.

Ага, вось у чым справа, падумаў я. Мефістофель перажывае.

— Куды?

— Куды? Каб я ведаў! Усе явачныя кватэры перапоўненыя. Я пакінуў легальную кватэру. Думаю, што табе трэба перабірацца адсюль не толькі з-за Карлы. Ты ж ведаеш, штодня ідуць вобыскі і аблавы. Усіх мужчын звозяць у казармы. І ўсіх падазроных не выпускаюць. Адпраўляюць у Італію.

— Пра гэта я амаль нічога не чуў,— кажу я, праглынуўшы сліну.

— Ведаю,— адказвае Мефістофель,— Марыя не хоча цябе хваляваць.

— Трэба было ўсё расказаць.

— У казармах праводзяць усіх паўз аконцы, за якімі сядзяць правакатары. Найбольш баяцца нейкага Розмана. Ён уцёк ад партызан і цяпер лютуе ў Любляне.

— Ты ўжо там быў?

— Двойчы. Адзін раз мяне схапілі каля будынка Маціцы, другі — каля Петрычка, там у мяне была су-

стрэча. Выкруціўся, бо ў Любляне мясцовыя мяне яшчэ не ведаюць. Ціхахода аднойчы ўзялі з гранатай. Ён спусціў яе ў калашыну — на шчасце, быў у шарава-рах, і не папаўся.

Мефістофель усміхнуўся:

— Цяпер, мой дарагі, пайшло сур'ёзнай. Але людзі трымаюцца, нягледзячы на тое, што здраднікі многа паскудзяць.

— А ліквідаваць іх нельга?

— Мы не можам учыніць разню. Трэба расправіцца з верхаводамі.

Мефістофель зноў падышоў да акна. Паштальён раз-вітваўся. Бацька стаяў каля веснічак. Ён высах, згор-біўся. Сярод вуліцы корпалася рабая курыца, якую бацька назваў Іванкай. Яна спрабавала выкупацца ў пыле, але пылу яшчэ мала.

— Вось так,— адзваецца праз нейкі час Мефістофель,— у цябе ёсць час падумаць. Я не хацеў цябе хва-ляваць, аднак лепш, каб ты ведаў, якія справы. Бур-жуазія пайшла на апошняе. Паміж сабою грызню спы-ніла. Становішча надзвычай складанае. Забараняюцца ўсе самавольныя дзеянні. Разумееш? Калі што, пры-шлю да цябе Ціхахода. Ён пакуль што не на падазрэнні.

Мефістофель накіроўваецца да дзвярэй. Я думаў, што ён ужо адыходзіць, але ён зноў вярнуўся да майго ложка і паглядзеў мне ў вочы:

— А як з той жанчынай, што жыве наверху?

— Ды ніяк,— адказаў я.— А што тут можа быць?

Ён паглядзеў на мяне строга, патрабуючы канкрэт-нага адказу, але я сапраўды не разумеў, што яму трэба.

— Калі хаваўся там, ты спаў з ёй?

Я пачырванеў і прыўстаў. Вось д'ябал, падумалася, што ж сказаць?

— Не,— сказаў я,— ніколі. Я хаваўся ў пакоі таго самага паручніка, ён тады быў на пабыўцы.

— Праўда?

— Праўда. Хоць і не ведаю, як гэта даказаць.

Мефістофель паціскае плячыма і кажа:

— Чортава баба! Паслаў я неяк да яе Леопарда, не было дзе схавацца на адну ноч. Яна пусціла ў хату, але зацягнула ў пасцель.

— Ну? — спытаўся я нецярпліва.

— Нічога, — сур'ёзна адказаў Мефістофель. — Нічога. Яна не павінна была гэтага рабіць. Хлопец цяпер ходзіць зусім шалёны.

Гэта было як праклён. Я вымушаны быў вярнуцца да Ганны. Яна стаяла каля акна і глядзела ў сад. Там бацька важдася з яблынямі. Ён доўга стаяў пад кожнай і аглядаў з усіх бакоў, быццам збіраўся назаўсёды запомніць яе ўсю, да дробязі. Потым узяў скрабалку і пачаў чысціць ствол, памалу, пядзю за пядзям, не глыбока, але і не абы-як. Абчысціўшы, прынёс драбіны і пілу. Драбіны прыставіў да дрэва, праверыў нагою, ці добра стаяць, пераставіў і зноў праверыў, пакуль не ўпэўніўся, што смела можна залазіць. Залез і адпілаваў некалькі сухіх галін. Потым злез на зямлю, адышоў на некалькі крокаў і яшчэ раз уважліва агледзеў усё дрэва. Так, мусіць, аглядае свой твор скульптар, падумала Ганна і ўсміхнулася. Смешныя гэтыя старыя. Да ўсяго ставяцца сур'ёзна. Калі ўжо бяруцца за якую справу, лічаць, што ўвесь свет звязаны з тым, што яны робяць. Усё астатняе знікае, нямае, траціць усялякі сэнс. Вось і цяпер, бацьку з усяго на свеце важныя толькі гэтыя дзве яблыні, якія трэба абчысціць і абрэзаць. Часам даводзіцца назіраць, як ён ловіць курыцу, глядзіць ёй у вочы, расчাপляе дзюбу, падымае пер'е, абмацвае ногі — усё па парадку, пакуль нарэшце не пускае на зямлю. Якая-небудзь сялянка на яго месцы проста кіне курыцу ў паветра, і тая, лопаючы крыламі, сама сядзе. А ён не. Ён апускае курыцу так

асцярожна, быццам гэта яйка. І потым абедзвюма рукамі абтрасае штаны.

— Бедны Кайфеж, — прашаптала Ганна. — Цікава, які ён быў у маладыя гады? Такі самы мямля, як цяпер, гэтак жа хадзіў кругамі, як поп вакол алтара? Няўжо і каля жанчын гэтак хадзіў? — Яна засмяялася і прыкрыла рот рукою. Яшчэ заўважыць, што яна смяецца. І так яму «пашанцавала», калі на веснічках напісалі «бардзель»! Тады, як ён зайшоў дахаты, чулася сварка. Стары крычаў: «Што праўда — тое праўда. Няхай і будзе напісана! Ці ж такое паскудства пра мяне напісалі?» Ганна дзівілася з нас, дзяцей: нібы не родныя паміж сабою. У кожнага свой твар, свая постаць, свой характар. Антон быў каржакаваты, грубы, пануры, не падобны ні на мяне, ні на Феламену, так як і я на яе не падобны. А Феламена была найбольш падобная на маці ў маладыя гады, і Ганна разумела, чаму хлопцы неяк абыходзяць яе. Яна не брыдка, але ў вачах у яе ёсць нешта незразумелае, прагнае — нібыта яна распранае чалавека. Чорт ведае што. Уласна, Ганна шкадавала дзяўчыну: у яе ж добрае сэрца. Небарака, казала яна сама сабе, у ёй нешта першабытнае, а яшчэ гэтыя медныя валасы. Яна ніколі не была па-сапраўднаму юнай, таму і выглядае заўсёды як маладая і старая адначасова. Усміхаючыся, Ганна цягнула свае думкі, быццам размотвала клубок нітак. А Ніка зусім другі, вечна выдумляе штосьці. Вось і Паклукар такі быў. Ён ушаноўваў нейкія асаблівыя законы жыцця.

Па яго, усё магло быць добра і ў той жа час дрэнна. Сядзеў з атласам на каленях і так падарожнічаў. Яна таксама не раз падарожнічала з ім. Ніколі не бачыла мора, аднак ведае яго вельмі добра. Няблага было б і цяпер куды-небудзь паехаць — прэч з гэтага люблянскага гнязда, дзе салдатаў сабралася больш, чым на якім фронце. Ніка, напэўна, не забываецца пра тыя

падарожжы. Ён яшчэ будзе падарожнічаць, абавязкова. Яго моцна зачাপіла.

Ганна думала пра мяне, таму што я зноў у гэтым доме. Ляжаў пад яе пакоем, там, дзе спала Марыя. З майго пакоя пераехаў у Марыін, падумала яна. Увогуле, яна нічога не ведала, пакуль аднойчы не зайшла да Марыі і адкрыта не спыталася. Яна звярталася да Марыі «паненка», а тая называла яе «пані». Смешна. Марыя доўга глядзела на яе, і Ганна ўжо падумала, што дзяўчына вось-вось заплача, але пачула ў адказ: «Ага, ён у нас. Ён ранены». Яны глядзелі адна на адну, кожная са сваёй патаемнай думкай.

— Паненка, а што будзе, калі зробіць аблаву і зойдуць сюды?

— Можна будзе сказаць, што яму зрабілі аперацыю на апендыцыт. Вось як. А дакументаў няма. Яго ж дакументы не варта паказваць. Гэта ўжо само па сабе небяспечна...

— Не-не, паненка! Так нельга. Трэба штосьці прыдумаць.

— Але што, пані?

«Добрая дзяўчынка»,— падумала Ганна, а ўголос сказала:

— А што, калі схаваць яго дзе-небудзь у садзе?

— Не, сад могуць абшукаць.

— Тады ў іхняй кватэры?

— Не-не! Яны незразумелыя людзі. Лепш, каб зусім нічога не ведалі. Вобыск у іх ужо рабілі.

— А на гарышчы? На даху? У падвале?

— Тата ў адчай, пані.

І зноў яны моўчкі паглядзелі адна на адну.

Некаторыя раёны горада працэсвалі ўжо другі раз. Кожны дзень лютуюць: сёння на Вічы, заўтра — у Шышку, паслязаўтра — у Мастах. Калі яго знойдуць, сказала яна сабе, адразу расстраляюць. Але цяпер, як

кажа Марыя, яму лепей, ён ужо устае. Значыць, можа абараняцца.

На сад спускаўся веснавы змрок. Бацька рухаўся нібы сіні цень на фоне мякка-пунсовага неба. Вось так паглядзіш, думала Ганна, і здаецца, што ўсё гэта нерэальнае. І паверыць цяжка. Веснавое сонца быццам ачысціла ўсё наўкола. Зіма мінула. Усё пачынае расці і зелянець. Хутка зацвіце Кайфежаў бэз. І ранкамі і вечарамі на ім будзе спяваць дрозд. Але што гэта там — Кайфеж ці толькі рухомы цень, які нагадвае нешта даўняе, згубленае, забытае? Няўжо сапраўды цэлы год цягнецца гэты кашмар? Ганна пачынае разумець, што жыццё яе пустое, растрэчанае, недарэчнае. Яна хацела кахаць, абдорваць, магла ахвяраваць, пакутаваць, абы толькі ведаць, за што. Аднак усё так проста, бязглузда і незразумела...

На вуліцы загрузкаталі машыны. Пачулася рыпенне тармазоў. З грузавікоў скакалі салдаты і, гулка тупаючы, разбягаліся па вуліцы. Бацька стаяў, нібы скамянелы.

— Аблава... — прашаптала Ганна. Не зачыняючы акна, збегла па лесвіцы і зазваніла.

— Паненка, хутчэй, хутчэй! Паручніка няма дома. Я схавваю яго ў паручнікавым пакоі!

Я сядзеў у шафе, заткнуўшы пісталет за пояс. Ганна замкнула мяне і пайшла. Ну вось, трывожна і са злосцю сказаў я сабе, цяпер ты зачынены. Пахаваны ў Паклукаравай шафе. Можна ўявіць, што ты на караблі, які плыве ў вечнасць. Шанцы — пяцьдзесят на пяцьдзесят. Яны могуць з павагай аднесціся да кватэры, дзе жыве іхні афіцэр, а могуць і не звярнуць на гэта ўвагі. Калі мяне заўважаць, я выскачу, заб'ю аднаго, другога, трэцяга, збягу па лесвіцы, выскачу ў сад, адтуль да бацькі, а потым... Толькі ці змагу я ўвогуле бегчы? У шафе пахне нафталінам. Не ведаю, ці гэта ад нафталінавага смуроду так спацеў, ці ад страху. Му-

сіць, і сам яшчэ не разумею, у якую пастку трапіў. Ужо чуваць, як грукаюць салдацкія боты па лесвіцы — вось яны спыніліся перад дзвярыма Тртнікавых. Марыя, пэўна, хвалюецца. Бедная Марыя. Колькі клопату я ёй прынёс. Ага, яны раздзяліліся — адны засталіся на першым паверсе, другія падымаюцца сюды. Стукаюць. Ганна падыходзіць да дзвярэй. Як яна будзе сябе паводзіць? Чуваць, як пытаецца: «Што вам трэба?» Нафталінавы смурод зусім нясцерпны. Вось Ганна іх пускае ў кватэру. Заходзяць. Іх трое. Праходзяць у кухню. Ганна злуе, мусіць, нешта перакулілі. Размаўляюць. Цяпер ідуць у першы пакой, у яе спальню. Гоман. Раптам прыгадваюцца сцэны з «Грахоў прынца Сарадзіна» Чэсцертана. У пакоі нешта пераварочваюць — можа, збіраюцца распорваць матрацы. Ды Ганна сумее іх уціхамірыць. Я пачынаю злавацца, што залезу ад яе паводзін. Нехта ідзе сюды. Успамінаю, што ў той Чэсцертанавай аповесці адзін хітрун умеў хадзіць так, што ў суседнім пакоі здавалася, быццам ходзяць некалькі чалавек. Адчыніліся дзверы — нехта зазірнуў у пакой. Ганна за ім. Зараз растлумачыць, што тут жыве італьянскі афіцэр. Малайчына, павысіла яго ў палкоўнікі. Няшчасны Пішытэла, як неспадзявана ён пайшоў угару. Але Ганна не ўлічыла, што на крэсле вісіць мундзір паручніка з усімі знакамі і нашыўкамі.

— Палкоўнік? — перапытвае насмешлівы голас. — Не, сеньёра — усяго толькі паручнік.

— А якая розніца, — не разгубілася Ганна, — усе аднолькавыя дурні.

Я выціраю рукавом пот, які збіраецца пад валасамі, над бровамі і па скронях сцякае на твар. Салдат шнырыць па кутках. Адчыняе пісьмовы стол, высоўвае шуфлядкі, разглядае паперы з факсімільным адбіткам паручнікавага прозвішча. Затым падбівае нагой чамадан, які стаіць каля сцяны, правярае пасцель. Ганна

сочыць за ім, потым ідзе да дзвярэй паглядзець, што робяць астатнія. Салдат, які застаўся ў пакой, сядзе. Я чую, як пад ім рыпіць крэсла. Ён бярэ паперу і чытае:

— Carissima Giulietta... Сучая дачка. Напэўна, ужо скруцілася.— А потым, заўважыўшы на начным століку кнігу, пытаецца: — А гэта што?

— Кніга,— чуецца Ганнін голас.

— Сучы сын,— кажа салдат,— Дантэ чытае.

Я чую, як ён гартае кнігу і мармыча:

— Пекла... Так... *Lasciate ogni speranza...*¹

Тут ён успамінае, што хоча піць, і патрабуе вады. У мяне ў роце збіраецца поўна сліны. Праглынуўшы, уздыхаю. Ганна не разумее салдата. Ён паказвае жэстамі. Ганна ўсміхаецца і прыносіць шклянку вады. Салдат залпам яе выпівае і дзякуе. Пасля гэтага кладзе кнігу і пачынае тлумачыць Ганне, як яму хацелася піць і якая яна сімпатычная чорная кошачка, а ён — якое супадзенне! — вельмі любіць якраз такіх. *O mia bella!*² Ганна ўсё разумее, бо кажа «прыдурак» — напэўна, ён спрабаваў пасадзіць яе сабе на калені ці задзерці спадніцу.

— Не хочаш салдата? Мі добар салдат. Добар сэрца. Вялік любоў... Доўга быў салдат. Дзесяць гадоў.

У гэты момант з'яўляюцца астатнія двое. Адзін заходзіць у пакой, другі застаецца каля дзвярэй. Той, што застаўся, пазяхае і ад парога пытаецца:

— Усё праверыў?

— Да валасінкі,— адказвае той, што за сталом.

— Сеньёра, дзе ёсць ваш муж?

Ганна ўсміхаецца:

— Не маю мужа. Удава.

— О! — дзівіцца той, што стаіць каля парога, і рап-

¹ Пакінь усялякую надзею... (*італ.*)

² О, мая прыгажуня! (*італ.*)

там пачынае крычаць на свайго таварыша: — Чаго рассеўся, падла лянiвае! Усё агледзеў?

— Ды ўсё, як належыць, — адказвае той, каля стала, і неахвотна ўстае. А потым дадае: — Гэтая ўдава няблага выглядае — сiмпатычная чорная кошачка. Шкада толькі, што тут жыве нейкі паручнік. Сабака паршывы. Я яму на магілу...

— Заткніся, боўдзіла, — адзваеца трэці, які дагэтуль маўчаў. — Ён на тваю магілу хутчэй. Ён будзе ведаць, калі адсюль трэба змывацца, а ты не. Так і будзеш да смерці мілавацца з вінтоўкай.

— А ты што мелеш, сабачы сын? — пагрозліва крычыць той, што каля парога. — Замнога на сябе бярэш! Я, каб быў паручнікам, загадаў бы цябе застрэліць.

— Годзе, трапло! — агрызаецца той, што сядзеў. — Страляй, страляй, пакуль самога не прыстрэляць.

— Выходзь! — істэрычна верашчыць той, што каля парога.

Я чую, як яны адыходзяць. Выціраю пот з лоба і адчуваю, што ўвесь мокры. На першым паверсе салдаты сустракаюцца з тымі, што былі ў Тртнікавых. Я стаўлю пісталет на засцерагальнік і знямогла прыхіляю галаву да сценкі шафы. Ганна замкнула дзверы за салдатамі і вярнулася ў пакой.

— Пасядзі яшчэ крыху, — кажа яна, — няхай зусім ад'едуць. Цяпер у садзе. Я так і думала, што пойдуць туды. Зайду ў кухню, адтуль пагляджу, што робяць. Табе кепска?

— Не, — адказваю, — кепска будзе, калі ўбачу цябе.

— Чаго? — дзівіцца Ганна.

— З-за Леапарда. Што ты з ім зрабіла?

Я спрабую вылезці з шафы, але яна не выпускае.

— Ногі падкошваюцца, калі цябе бачу, — шэпча яна і паспешна выходзіць.

А я спрабую дакладна ўспомніць аповесць Чэсцерт-

на і не магу. Адно прыгадваю, што там дэтэктывам быў нейкі манах. Дурань, дакараю сам сябе, нашто было чытаць ёй прапаведзь?! Якраз у гэты момант чую, што рыпяць уваходныя дзверы. Напэўна, Марыя. Не, крокі мужчынскія. А ў настаўніка не рыпяць чаравікі. Ганна выбягае. Чую, як яна крычыць: «Buona sera, signor tenente!»¹ Д'ябал! Здымаю засцерагальнік і стараюся не дыхаць. Паручнік заходзіць, кідае шапку на пасцель. Чую, як ён расшпільвае рамяні, здымае плашч і вешае ўсё гэта каля дзвярэй. Потым ідзе да акна, завешвае яго, вяртаецца і запальвае святло. Рыпіць крэсла. Гэта ён сеў за стол. Адкінуў кнігу Дантэ на ложка і выцягнуў шуфлядку стала. Зараз пачне пісаць. «Carissima Giulietta». Нехта пастукаў. Гэта Ганна. Яна пачынае расказваць, што ў кватэры былі салдаты, усё перавярнулі, што некуды знік ключ ад шафы і што адзін салдат украў яе гадзіннік. А ці не хоча ён кавы? Можна зварыць. Натуральнай, бразільскай, якой ён, напэўна, даўно ўжо не піў. Калі хоча, няхай зойдзе на кухню. Усё гэта Ганна выпальвае так, што паручнік не паспявае сказаць ні «ага», ні «не». Але гэта наўмысна, каб не прыйшлося несці каву сюды.

Паручнік піша. Я чую, як скрабе пяро па паперы. У мяне такое адчуванне, што ён піша на маёй спацелай спіне. На вуліцы загудзелі машыны. Зноў хтосьці стукае ў дзверы. Марыя. Шэпчуцца з Ганнай. І, быццам уздыхнуўшы, дзверы зачыняюцца. Ганна вяртаецца на кухню, а паручнік усё піша і піша. Можа, выскачыць з шафы? Але што будзе з Ганнай? Халера яе бяры. Больш не магу. Зусім няма чым дыхаць, не паспяваю выціраць пот, які залівае вочы. А паручнік усё піша. На мяне находзіць шалёная злосць, што ён піша, а я не бачу і думаю, што апісвае Люблянду, каб тая Джульета ведала, дзе застануцца яго гаротныя косці. І ўвогуле

¹ «Добры вечар, пан паручнік!» (італ.)

мне здаецца недарэчным, што гэты афіцэр закаханы, што яго можа кахаць Джульета. Ён устае і пачынае хадзіць па пакой. Мусіць, абдумвае пісьмо. Кашляе. Потым зноў садзіцца і піша далей. У мяне мокрая ад поту рукі. Калі гэтак пасяджу яшчэ, магу страціць прытомнасць. Хочацца стрэліць адсюль, з шафы. Магу папасці, бо добра ведаю пакой, ведаю, дзе стаіць крэсла. Мне то горача, то холадна.

Ага, Ганна адазвалася — значыць, каву зварыла. Кліча яго на кухню, каб не перадумаў. Паручнік устае, рыпяць яго боты. Ганна адчыняе дзверы ў кухню. Праз хвіліну яна ўб'ягае, адмыкае шафу і выпускае мяне. Нарэшце, пракляцце! Уваходныя дзверы прачыненыя. Добра, значыць, не трэба нават дзякаваць. Не спыняючыся, азіраюся на яе і бачу, што вочы ў яе перапалоханыя, няшчасныя, просяць літасці.

На лесвіцы міжвольна кідаюся да акна і гляджу ў сад. На сцезцы ў белым пяску выцягнуўся Фердынанд. Хутчэй за ўсё, яго забіў нагою нехта з салдатаў. Бацька стаіць над ім так, як стаяў бы над уласнай магілай.

Я ніколі не разумеў і не паважаў бацькавага стаўлення да жывёлы. І, магчыма, яго празмернае захапленне нараджала ўва мне адваротнае. Мне агідныя былі ўсе яго жывёліны, я не мог цярпець смуроду ад трусоў. З Фердынандам мы таксама ніколі не сябравалі — ён падлізваўся да бацькі, а мяне меў за чужога. Крыху лепшыя былі адносіны з Эмануэлем, хоць і яго зялёныя вочы свяціліся больш варожасцю, чым прыязнасцю, у іх было больш насцярожанасці, як даверу. І тут нешта неўтаймаванае, сваё. Раўнадушныя людзі вучылі нас, што любіць жывёлу — гэта цудоўна, гэта нешта важнае, высакароднае. А я ніколі ім не верыў. За гады, што пражыў побач з бацькавымі гадаванцамі, адчуваючы, што бацька любіць іх больш за нас, дзяцей, я пера-

канаўся, што празмерная любасць да жывёлы — ненармальнасць, якая з'яўляецца вынікам свядомай ці вымушанай самотнасці чалавека і прыкметай яго абыякавасці або нават нянавісці да людзей. Кожны раз, калі пры мне ўсхвалялі такую любасць, я бялеў. І гэта не праходзіла, хоць я ніколі і не апускаўся да таго, каб здзекавацца з жывёлы, біць яе ці мучыць. Я хадзіў каля яе і не заўважаў. Аднак у той жа час я, здаецца, спакойна мог бы застрэліць якое-небудзь люблянскае пудзіла жаночага роду, што цягаецца з сабакам па вуліцы. Мяне ванітавала, калі бацька гладзіў трусой. Прыклад, як трэба ставіцца да жывёлы, я бачыў толькі ў сялян. Для іх гэта частка жыцця, таму і няма гэткай хваравітай перабольшанасці, усё натуральна.

Фердынанд быў ужо стары, ненамнага маладзейшы за мяне, сівы, амаль што бяззубы — увасабленне нашага ўбоства. Таму першае пачуццё, якое апаліла мяне, калі ўбачыў яго труп, была нейкая палёгка — упала яшчэ адна апора гэтага праклятага свету. Але бацька... Калі падумаю пра яго, робіцца няёмка. Сам не ведаю чаму, але мяне неадступна мучыць пачуццё віны.

«Цяпер я зусім адзін. Хаджу па пакоі, разглядаю розныя рэчы і думаю: гэта належала Давіду. Гэта — яго маці. Гэта — другой маці. Яна таксама любіла хлопчыка як роднага. Давід ведаў гэта. І яе любіў таксама. Калі памерла, плакаў. Хаджу вось так, гляджу, і пачынае здавацца, што я таксама ўжо не жыву. Усе вакол мяне памерлі, ува мне ўсё памерла таксама: жонка, другая жонка, адзіны сын, рэчы. Ніхто не адзваецца, не пачуеш ні крокаў, акрамя сваіх, ні голасу, акрамя сваіх уздыхаў. Толькі глядзяць на мяне, глядзяць з партрэтаў, з фатаграфій, з усіх рэчаў, што былі іхнімі. Так і памірае чалавек яшчэ да сваёй смерці».

Калі я зайшоў, ён сядзеў нерухома. Перад ім ляжала рахунковая кніга, а побач, на крайку стала — Ста-

ры запавет у дарагім скураным пераплёце. Убачыўшы мяне, ён не выказаў ні здзіўлення, ні недаверу. А я міжвольна падумаў, што гэты чалавек, напэўна, даўно адышоў ад усіх спраў.

— Сядайце, — запрасіў ён. — Мы тут адны.

У памяшканні, куды я прыйшоў, быў невялікі склад — на ўсю сцяну паліцы са скрынкамі. Пасярэдзіне стол, а побач з ім — старое скуранае крэсла.

Ён сядзеў, і я сеў таксама, хоць, шчыра кажучы, і не ведаў, чаго сюды прыйшоў.

— Мы з Цвыркуном вучыліся ў адным класе, сябравалі.

Штэйнер адкінуўся назад і глядзеў на мяне спакойна, сумна, патухлымі вачыма. Калі ён скардзіўся на адзіноту, я ўвесь час думаў, што гэтакі ж адзінокі быў і Цвыркун.

— Цяжка, — сказаў я, бо не ведаў, што яму можна сказаць яшчэ. — Я быў разам з ім, калі гэта здарылася.

— Праўда? Значыць, ён быў не адзін?

— Але, — пацвердзіў я, — мы былі разам. Мы неслі дакументы, ад якіх залежала жыццё многіх людзей. Мы павінны былі іх выратаваць. Я нёс партфель, а Цвыркун прыкрыў мяне і даў магчымасць адысці.

Штэйнер расхваляваўся. Яго твар сутаргава скрывіўся.

— Вось як? Божа, значыць, яго забілі не выпадкова? Божа мой, калі мне паведамілі, ён ужо быў пахаваны. Мне казалі, што ён загінуў выпадкова, так сказаць, няшчасны выпадак.

— Не, — сказаў я, — гэта было так, як я раскажыў. Я павінен быў прыйсці раней, але мяне паранілі.

— Дык ён ведаў, што яго чакае?

— Ён трымаўся як герой, — выціснуў я з сябе. — Стрымліваў іх, пакуль я, паранены, не схаваўся ў надзейнае месца.

Слёзы заблішчалі ў вачах у старога, а потым нака-

ціліся па шчоках. Толькі тады ён выцерся рукавом і ўстаў. Яму хацелася пахадзіць, але не было месца. Зноў сеў, абапёрся локцямі на стол.

— Я... я... я сам не ведаю, што рабіць... — плакаў ён, усхліпваючы, а твар зноў скрывіла сутарга.— Ці магу я чым-небудзь памагчы вам? Можа, вам трэба грошы? Ці яшчэ што?

— Не,— сказаў я,— усё, што трэба, я маю. А грошы, калі ў вас ёсць, дайце на народную армію. Яны вельмі патрэбныя.

— З радасцю.

— Я прышлю да вас чалавека, які можа іх прыняць. Ён скажа, што ад Брадача. А я не ўпаўнаважаны прымаць грошы.

— Прысылайце.

Ён сядзеў задуменны, апусціўшы галаву на рукі, і быццам забыўся пра мяне. Я ўжо хацеў устаць і ціха пайсці, як Штэйнер падняў галаву:

— Скажыце, калі ласка, а ў яго была дзяўчына?

Я здзіўлена заморгаў.

— Была,— насілу вымавіў потым.— Ён кахаў адну дзяўчыну, але пра гэта ёй ніколі не казаў.

— О,— усклікнуў ён,— я адчуваў гэта, заўважаў, бо і сам такі быў. Я быў такі самы!

Я не ведаў, што сказаць. Чалавек у чорным. Увесь у чорным. І так будзе ўжо да смерці. Нешта сціснула мне горла. Я адвёў вочы і без непасрэднай сувязі падумаў пра свайго бацьку.

Калі паздаравеў, я вырашыў, што найперш мне трэба зайсці да Цвыркуновага бацькі. Увогуле, я не ведаў, чаго ісці і што казаць, але адчуваў, што перш за ўсё трэба пайсці менавіта да яго, што мяне гэта мучыць і я не змагу супакоіцца, пакуль не схаджу. У гэтым было нейкае пакутлівае суцяшэнне, неабходнае дапаў-

ненне да ўсяго, што сабралася ўва мне пасля смерці Цвыркуна. Вяртаючыся, я здзіўлена азіраўся вакол сябе, быццам ішоў не па Любляне. Я адчуваў у сабе нейкія змены, быццам нешта зрушылася, аддалілася. Нібыта ўсё аднесла кудысьці веснавая паводка, але яно засталася некранутае ў маёй памяці. Бурнае захапленне, якога я раней так баяўся, нервовая нецярплівасць, трывога, што справа, за якую бяруся, не па мне, балючая рэўнасць да Марыінай стойкасці і адданасці — усё знікла. Назаўсёды. Ложак у Марыіным пакоі быў як карабель, які хутка — я нават сам не заўважыў калі — пераправіў мяне на другі бераг, супрацьлеглы да майго ранейшага жыцця. Цяпер я ведаў, асабліва пасля сустрэчы з Штэйнерам, што незвычайная ўнутраная стойкасць Марыі перайшла да мяне. Разам з хваравітым захапленнем, якое можна лічыць нястрыманасцю, зніклі і няўпэўненасць, і патаемны страх, што мае погляды, думкі і надзеі памылковыя. Набыты спакой адначасова быў і гатоўнасцю, адданасцю дужага, упэўненага ў сабе чалавека. Пры сустрэчы з Штэйнерам я адчуў, якая прорва паміж маёй і яго адданасцю. У яго гэта маска, якая прыкрывае ціхі, няўцешны адчай.

Ад Штэйнера я пайшоў да Мефістофеля даведацца, што новага і што мне рабіць. Мефістофель цяпер жыў на Рымскай вуліцы ў нейкага адстаўнога жандара, які бясконца калупаў свае рэдкія жоўтыя зубы. Гэты кашчавы дзед меў учэпісты практычны розум і не любіў доўга разважаць. У Мефістофеля я застаў Ціхахода, яны гулялі ў шахматы. Я прысеў і пачаў разглядаць таварышаў, быццам збіраўся зноў пазнаёміцца: з Мефістофелем, які заўсёды паглыблены ў свае думкі, і з Ціхаходам — вечна заспаным, добрым, вонкава лёгкадумным, што звычайна давала падставы няправільна думаць пра яго. Каля іх сядзеў стары жандар — у яго было прозвішча Падказёлчык, і мяне гэта вельмі

смяшыла — калупаў зубы, курыў і расказваў старыя жандарскія байкі. А пры гэтым заплюшчваў вочы і смяўся.

— Так, так,— казаў ён,— свінства гэта, а не служба, скажу я вам, хлопцы. Быць сумленным на такой службе немагчыма, скажу я вам — замнога вы патрабуеце ад беднага чалавека. У кожнага, скажу я вам, кроў пад скурай, кожны недзе сумлены, недзе несумлены, і кожнага можна засудзіць за круцельства, калі не за вялікае, дык за малое. Толькі аднаму шанцуе, і яго выпускаюць, а другіх саджаюць незалежна ад таго, вінаватыя яны ці не.

Мефістофель яго зусім не слухаў, бо на памяць ведаў прыгоды гаспадара і яго жандарскую філасофію, а Ціхахад рагатаў і час ад часу задаваў нечаканыя пытанні. Найхутчэй ён бачыў старога першы раз, аднак пытаўся:

— Ці праўду кажуць, што вы адбілі жонку ў свайго начальніка?

Стары захіхікаў і прыплюшчыў вочы, быццам збіраўся сказаць: а што, я не падобны на хітрага? Потым ён лягнуў сябе па каленях і пачаў:

— Была адна справа калісьці. Баба была, скажу я вам, ого-го! Такая, што правільней будзе сказаць, яна мяне спакусіла, а не я яе. Чалавек заўсёды мае нейкую мараль, нейкую пашану да начальства, так што спакуса павінна быць сапраўды д'ябальская, каб ёй паддацца.

Мефістофель незадаволена зыркнуў на гаспадара і сказаў, не адрываючыся ад шахмат:

— Досыць, стары. Табе пара. У нас тут свае размовы, мужчынскія, а хлопцы яшчэ сарамлівыя...

Стары засмяўся — так, як хлюпае вада ў старым карыце,— і пайшоў. Мефістофель паглядзеў на гадзіннік.

— Можаш у мяне пераначаваць. Будзе аблава —

зматаемся цераз двор. Заўтра да мяне прыйдзе Тыгр, трэба пагаварыць...

Ён устаў, выглянуў за дзверы, замкнуўся і лёг на ложак, засланы старой зялёнай коўдрай. Ціхаход пачаў спяваць «Навострым косы...». У пакоі стала цяплей і ўтульней. Пачалася размова. Я больш слухаў, як гаварыў, і зноў думаў пра тое, што я не такі, як раней. Мы амаль не гаварылі пра вайну, пра палітыку, пра заданні. Мефістофель расказваў пра жонку, пра дзіця, пра тое, як яны жылі да вайны — ён ажаниўся за год да вайны, — як хадзіў кожную нядзелю са сваёй жонкаю да Святога Ёшта, на Шмарную гару, на Строжыч, на Трыглаў, на Голицу, на Камніцкі перавал.

Лямпа мякка асвятляла нашы твары, і стары Падказёлчык падазрона глядзеў на нас са старой фатаграфіі сур'ёзнымі шэрымі вачыма з-пад нізка насунутай жандарскай шапкі. У Ціхахода твар сонны. Толькі зрэдку па ім, як прамень ранішняга сонца па рацэ, прабягае нейкае святло. Раскудлачаныя валасы спадалі на лоб, ён адкідаў іх назад, але яны зноў ссоўваліся на вочы. Мефістофелеў выразны твар быў у цені, адны толькі чорныя вочы блішчалі адтуль цьмяным бляскам і прыцягвалі маю ўвагу. Я падумаў: у яго, як і ў мяне, нешта ўжо прайшло, але кожны дзень наступны здаецца лепшым, як папярэдні. У гэтага сур'ёзнага, маўклівага чалавека шчодрое сэрца. Потым Ціхаход расказваў, як ён пазнаёміўся са Звездай. Як дзячына яго падманула — цяпер ён ужо дакладна ведаў, што ніякага Мілана няма і не было, што ў яе зусім няма хлопца — выдумала пра кавалера, каб ён не чапляўся. Ціхаход скроб за вухам і рагатаў, і мы з Мефістофелем смяяліся, бо ён дасціпна расказаў, што збіраўся ўчыніць і што памагло яму разабрацца.

Калі Ціхаход пачаў развітвацца, я таксама сабраўся ісці. Падумаў, што Марыя будзе хвалявацца, калі

не прыйду, а мне хацелася, каб яна была спакойная. Мы дамовіліся сустрэцца раніцаю, калі прыйдзе Тыгр. Па дарозе Ціхаход сказаў:

— Я ведаю, у чым справа. У нас забяруць пісталеты. Ім трэба дзесяць штук. Пяць ужо маюць, тры ў нас — восем, а два трэба знайсці не пазней як пасля-заўтра. Акрамя таго, трэба будзе шукаць нешта і сабе самому. Д'ябал, я здаю ўжо трэці. А ты?

— А,— адказаў я без шкадавання,— гэта пяты, калі не лічыць таго, што ў школе ўзяў.

У доме цішыня. І я таксама стараўся не шумець, прабіраючыся ў пакойчык для прыслугі побач з кухняй. Я пасяліўся ў ім таму, што акно з яго выходзіла ў сад. З-пад дзвярэй кухні прабівалася тоненькая нітачка святла, і я заглянуў туды. Там сядзела Марыя.

— Гэта ты? — спакойна сказала яна.— Няўжо так позна? Я, здаецца, крыху задрамала.

Падманвае, падумаў я, пэўна падманвае. Я сеў з другога боку стала і дастаў з кішэні зборнік Бора «Пераможам буру», які мне даў Мефістофель.

— Паслухай, ты такога яшчэ не чула.

Мы сядзелі за кухонным сталом, засланым цыратай у клетку, адно насупраць аднаго. Я чытаў, а Марыя ўважліва слухала. І зусім не відаць было, што яна сонная.

Я чытаў:

Рабуйце, пустошце, уладары,
па ўсёй зямлі
стаўце шыбеніцы!
Тысячагоддзі разгаралася наша кроў,
уздымай галаву, паўстанне!
Калі ў лесе раве віхура,
дрэвы спадзяюцца на моц свайго карэння —
так вось,
калі нас цяпер вырываеце з зямлі, варвары,
наша карэнне да пекла дацягнецца.
Тыя, каго яшчэ ўчора вы маглі асляпіць,

сёння страляюць вам у спіну і ў твар.
Дзякуй,
вы навучылі нас ненавідзець,
пачуць крыві і душы загад!¹

Чытаў я з гадзіну. І калі скончыў, абое мы доўга маўчалі. Марыя слухала, нават не маргнуўшы, але па яе вачах я зразумеў, што ў думках яна зайшла кудысьці далёка. «Куды?» — падумаў я міжвольна, а яна, злавіўшы мой погляд, сказала:

— Трэба было б заўтра бацьку паказаць.

— Добра,— згадзіўся я.— Ён спіць?

— Спіць,— уздыхнула Марыя,— але і праз сон чуе кожны крок на вуліцы, кожны гук у доме, кожную птушку ў садзе.

Я зірнуў на гадзіннік і ўстаў.

— Ён баіцца?

— Не,— адказала Марыя і задуменна матнула галавой,— я нават не ведаю, як гэта назваць. Гэта не страх, нешта іншае. А вось што, не ведаю.

— Позна ўжо.

— Позна,— шэптам паўтарыла яна, але не ўстала. Я абышоў стол і абедзвюма рукамі пагладзіў яе па галаве.

— А ты таксама чуеш кожны крок на вуліцы?

Яна не адказала. Апусціла галаву на стол і закрыла твар рукамі. Схаваўшы вершы ў кішэню, я нахіліўся, шапнуў «дабранач» і адчыніў дзверы. Яна падняла галаву і ўсміхнулася мне, здалёк, праз заслону чагосьці невядомага, адсутная і нерухома.

У сваім пакойчыку я запаліў лямпу на начным століку і стаў каля акна, думаючы, куды схаваць вершы. Паклаў іх у столік, сеў на разасланы ложкак і задумаўся. Лямпа кідала на падлогу жаўтаваты круг святла, а вакол яго была цемра. І з цемры выходзілі людзі,

¹ Верш даецца ў літаральным перакладзе.

знаёмыя і незнаёмыя, жывыя і мёртвыя. Яны былі як успамін, як заклік і як папрок.

На сцяне ледзь відаць напісаная алеем карціна «Перад навальніцай». Я патушыў лямпку, устаў, адхінуў штору і адчыніў акно. На дварэ было вельмі цёмна, і спачатку я падумаў, што не адвесіў шторы. Паглядзеў на неба: яно было набраклае, як цела тапельца. Добра прыгледзеўшыся, па краях аблокаў я заўважыў водбліскі далёкіх маланак. Вярнуўся да ложка, сеў на краёк, зняў чаравікі і падумаў, што зусім не разумею Марыі. Не ведаю, што з ёй здарылася... Я сабраўся ўстаць, каб раздзецца, калі ціха расчыніліся дзверы, увайшла яна сама — у цёмнаце я заўважыў, што на руцэ ў яе перакінута нешта белае. Падышла яна непрывычна шпарка, знямогла апусцілася на дыванок каля ложка і схіліла галаву на мае калені. Здзіўлены, я нахіліўся да яе. Думаў, яна хоча нешта сказаць. І сапраўды пачуў, што яна ціха, ледзь разабраць, паўтарае адно і тое слова, быццам усе астатнія на гэты момант забылася.

Навальніца ляцела па горадзе, як коннік на ашалелым з перапуду племянным жарабцы. Хмары каціліся агромністымі валамі ў некалькі пластоў, ніжнія чапляліся за дахі дамоў, раз за разам чуўся гром — гучны, цяжкі, раскацісты, маланкі вырывалі з цемры шэрыя званіцы і зялёныя купалы сабораў, чарапічныя дахі дамоў, пустыя вуліцы і пахіленыя дрэвы. Дождж барабаніў сваімі бліскучымі, пазалочанымі маланкай пальцамі ў шыбы, і шыбы звінелі, як быццам дзяўчаты адказвалі нецярплівым начным гасцям, але дождж не пераставаў стукаць, паддаўшыся ветру, парывіста, нястрымана — то сутаргава, рэзка, настойліва, то цішэй, прывабліва, ласкава, быццам вышэнтваючы патаемныя думкі або просячы бог ведае чаго. Ноч зазірала ў незавешаныя вокны дамоў, распаленая навальніцай,

цікаўная і бессаромная, размахвала сваімі бліскучымі крыламі з агністым пер'ем, і людзі заплюшчвалі вочы, трывожна прыслухоўваліся — як прыслухоўваюцца да ўласнага сэрца, якое б'ецца гулка і патрабавальна, быццам яму не хапае месца ў грудзях.

Вартавыя перад казармамі пахаваліся ў будкі, апранаюць плашчы і праклінаюць непагадзь, якая не зважае на загады, не спагадае — усё робіць па-свойму, безаглядна і неўтаймавана. Вымытыя вуліцы пустыя, быццам у люблянчан нейкае сваё дэманстратыўнае свята. Сцены дамоў мокрыя, смешна і наіўна тырчаць вадасцёкавыя латакі, рашоткі каналізацыі прагна і шумна ўцягваюць ваду, але не спраўляюцца. Калі навальніца перашалела і сціхла, з поўначы рэзка дзьмухнуў вецер і прагнаў абрыўкі хмары з астылага неба — зорнага, чыстага, глыбокага. Супакоіліся дрэвы, стомленыя і мокрыя, сціхлі трубы і вадасцёкі, салдаты вылазяць з будак і асцярожна пераступаюць лужыны, у якіх, як і на небасхіле, разгараецца світанне.

Навальніца не дала ёй нават вачэй заплюшчыць. Яна прыслухоўвалася да грывотаў, якія каціліся здалёк, бог ведае адкуль, і, як наўмысна, над самым домам спыняліся з аглушальным выбухам. Звінелі кепска прымацаваныя шыбы і наводзілі сум. Дождж барабаніў па аканіцах і абуджаў успаміны — невыразныя, бязладныя, але тыя, што сціскаюць горла. Яна азірлася на акно — бляск маланак прабіваўся праз шчыліны ў аканіцах і на момант асвятляў сцяну, той кавалак над ложкам, дзе вісеў абраз дзевы Марыі, якой анёл, стоячы на каленях, абвяшчаў бязгрэшнае зачацце. Халоднае сляпучае святло трывожыла. Навальніца была прадвесніцай вясны і лета, а вясна падмешвала ў яе кроў пякучую атруту. Гэты яд, успаміны, туга і думкі зліваліся ў нянавісьць, неадольную і цяжкую тым болей што яна хавала ў сабе распаленыя пачуцці.

Цела яе трымцела ад прагі кахання. Яна круцілася ў бяссонні, задыхалася ад пякучых слёз.

Як толькі навальніца праляцела, яна ўстала і расчыніла акно. У пакой лінула свежае ранішняе паветра. Дрэвы ў садзе прыкметна ўздрыгвалі, быццам не маглі ніяк супакоіцца пасля таго, што здарылася, а ў вокнах насупраць заблішчалі першыя ружовыя промні. Спаць болей не хацелася. Яна падсунула да акна крэсла і села.

Над дамамі зіхацеў кавалак абмытага пералівіста-зялёнага неба, і пад ім нават нязграбны чорны коміні пякарні, здавалася, пастрайнеў і заблішчаў. Па вуліцы шпарка крочыў мужчына ў форме чыгуначніка. На плячы ў яго матлялася кандуктарская сумка, а на поясе чорны ліхтар. Кожны яго крок гучна і злосна паўтарала рэха пустой вуліцы.

Вось каб яшчэ Карла быў. Але яго няма. З таго часу, як яго не стала, жыццё Феламены з легкадумнага, але вялікага наталення любоўнай прагі ператварылася ў вялую абыякавасць. Бацька пасмейваўся з яе, але не казаў нічога. Антон толькі аднойчы працадзіў скрозь зубы: «Ты звязалася з італьянцамі, Ніка — з камуністамі». Маці ставіцца да яе гора неяк дзіўна — хоць і не смяецца, але і не спачувае — напэўна, лічыць, што так і павінна быць. Дарэчы, усё гэта праходзіць міма яе так, як пралятае міма акна, дзе яна цяпер сядзіць, птушка — не крануўшы. Яна сама па сабе прыгнечаная, абняслаўленая, прыніжаная і самотная. Калі трэба некуды выйсці, выходзіць толькі ўвечары, калі цёмна. Не хоча сустракацца з людзьмі. А зачыніўшыся ў сваім пакоі са швейнай машынай, слухае, як кіпіць у грудзях зайздрасць, злараднасць, народжаная нянавісцю. Ёй не могуць дараваць той кроплі радасці, што яна зведала. Вось і добра, што ў бацькі ўсё навыварат, што забілі яго сабаку і ката, што пакралі трусоў і курэй. Яна радуецца — радуецца так,

што не можа гэтага ўтаіць, хоць падчас гэта небяспечна. Аднак і такое суцяшэнне абрыдла, як абрыдла ўсё ў доме пасля таго, як засталася адна. Калі пасяліўся новы кватарант, таксама унтэр-афіцэр, была надзея, што ён зразумее яе пакуты. Цяга да Карла непрыкметна ператварылася ў цягу да хоць каго. Новы кватарант быў высокі і бледны, як сухотнік, з халоднымі, пагардлівымі вачыма, якія заўсёды глядзелі ўбок. На ўсіх у доме ён толькі зыркаў, а звяртаўся да іх, калі была крайняя патрэба. Ужо ў першы дзень правёў мяжу паміж імі і сабою:

— Не спадзявайцеся, што мяне заб'юць. Я ведаю, з чым гэта звязана. Без асаблівай патрэбы да мяне не падыходзьце.

Адыходзіць і вяртаецца ён заўсёды моўчкі, адзінае, што яны чуюць — яго скрыпка. «Звар'яецца можна», — скардзіцца маці. І сапраўды, нясцерпна чуць у мёртвым доме чыстыя, пранізлівыя гукі скрыпкі. Нібыта паяўляецца нешта здрадлівае, выкрывальнае і пераварочвае ўсё ў доме і ў табе самім. Бацька проста шалеў спачатку, а потым схадзіў да аднаго знаёмага і прынёс барабан. Як толькі наверху зайграе скрыпка, стары пачынае барабаніць так моцна, так злосна і бязладна, што спыняюцца людзі на вуліцы і дзівуюцца, што гэта за музыка. Тады скрыпка замаўкае. Віторыо Марці спускаецца па лесвіцы бляднейшы, як звычайна, і плюецца белай пенай. Бацька спакойна запіхвае барабан у шафу і глядзіць у акно, гатовы нават на смерць. Маці тлумачыць італьянцу, што стары калісьці іграў на барабане ў аркестры чыгуначнікаў, вось і цяпер часам бярэ інструмент у рукі — чалавек стары, з розуму выжыў, а так цешыцца, тугу па маладосці вылівае. Марці зыркае сваімі белымі вачыма і вяртаецца ў свой пакой. Але зноў, як толькі наверху зайграе скрыпка, унізе пачынае грукаць барабан і перастае пасля таго, як змоўкне скрыпка, а Марці пачне хадзіць

па пакоі — твар сухотніка, а вочы павінны б гарэць нянавісцю, каб не былі гэтакія вадзяністыя. Між тым, у ім нешта невымоўна сумнае. Магчыма, ён сапраўды цяжка хворы, а можа, у хвіліну азарэння зразумеў, у чым сэнс чалавечага жыцця. Усміхнуўся ён, здаецца, толькі аднойчы, калі забілі Фердынанда і заплакала нават маці, якая сабаку любіла больш за мужа.

У горадзе няцяжка схавацца ад італьянцаў, бо яны быццам сляпыя. Хіба што знойдуць мясцовых здраднікаў ці шпікоў. Вось ад гэтых ужо не схаваешся, і не толькі ў цэнтры горада днём ці адвячоркам, калі там найбольш людзей, але і раніцай, і позна ўначы, калі на вуліцах, можна сказаць, няма нікога. Нават і тады нельга прайсці, каб цябе не заўважылі. Магчыма, гэта таму, што ў Любляне здаўна такая завядзёнка: чалавека паважаюць больш тады, калі яго менш ведаюць. І тое, што мяне раніцай, калі я выскачыў з Тртнікавага дома, заўважылі сама меней дзве пары вачэй — не проста супадзенне. Мяне мог убачыць хто хочаш, не толькі Феламена і Антон, хоць гэта, прызнацца, і не ўсё роўна, аднак не меней заканамерна. Калі ўпэўненасць, што ў такі час мяне ніхто не заўважыць, — найўнасць, дык вера, што акрамя некалькіх таварышаў, ніхто не ведае, дзе я знаходжуся, — ужо легкадумнасць. Гэта ведалі, безумоўна, амаль усе суседзі, хоць гэта было і не так небяспечна, як раней ці пазней, бо вайна з яе жорсткімі паборамі нават люблянчан навучыла маўчаць і захоўваць тайны. Феламена пазнала мяне, нягледзячы на чужую вопратку, якой яна ніколі на мне не бачыла, і на акуляры ў чарапахавай аправе. А калі яшчэ каля варот заўважыла і Антона, вырашыла, што ўсё гэта нездарма. Антон вяртаўся з турмы. Каля варот ён спыніўся, азірнуўся на мяне і заспяшаўся ў дом. А заўважыўшы ў акне Феламену, плюнуў і сказаў:

— Бачыла яго, а? Гэта на яго сумленні твой гэты...

У пяць гадзін разам са сваімі мы мелі толькі восем пісталетаў. Дзесятым павінен быў стаць пісталет Пішытэла, якога мы вечарам сабраліся падпільнаваць, а па дзевяты ішлі на паляванне наўздагад, бо другога выйсця не было. Недзе ў поўдзень мы раззброілі карабінера каля моста св. Якава. Перапалоханы, што заб'ём, ён увесь час паўтараў, што ў яго пяцёра дзяцей. Меў ён барабанны рэвальвер, да якога ў нас не было патронаў, і вінтоўку. Вінтоўку мы закінулі ў Любляніцу. Ён нам дзякаваў, дзякаваў, а калі крыху адышлі, па чаў клікаць падмогу.

Пазней, праходзячы па мосце каля Трыесцінскай царквы, мы ўбачылі высокага паліцэйскага ў чорнай палярыне. Я азірнуўся і падумаў: «Гэтага!» Як па камандзе мы пайшлі хутчэй і якраз сустрэлі яго на рагу. Мефістофель загадаў: «In alto le mani!»¹, мы ўсе трое акружылі яго і выхапілі пісталеты. Паліцэйскі аслупянеў і здзіўлена замармытаў нешта, не рухаючыся з месца. Ён толькі адчайна торгаў рукою пад палярынай. Мусіць, спрабаваў выцягнуць пісталет. Дурань. Я прыцэліўся ў грудзі і стрэліў. Амаль адначасова стрэлілі Мефістофель і Ціхаход. Паліцэйскі хіснуўся, ступіў крок назад і асеў каля царкоўнай сцяны. «Хутчэй! Ціхаход, сачы!» Дрыготкімі рукамі я адхінуў палярыну, каб пашукаць зброю. Гэта быў зусім яшчэ малады хлопец, прыгожы, з чорнай кучаравай чупрынай і чорнымі вусікамі. Ён глядзеў на мяне бясколернымі вачыма, і я не мог зразумець, страціў ён прытомнасць ці не. У мяне да яго не было ніякай нянавісці, наадварот, нейкі жаль. «Гэта за Цвыркуна», — сказаў я сабе. Калі знайшоў пісталет і перадаваў яго Мефістофелю, заўважыў, што рукі мае ў крыві. Сяк-так выцер іх палярынай паліцэйскага. Ужо праз мінуту мы беглі назад цераз мост. На мосце я азірнуўся. Паліцэйскі ля-

¹ «Руки ўгору!» (італ.)

жаў на тым самым месцы, толькі галава, раней нахіленая на плячо, цяпер звисала на грудзі. Ён быў чорнай плямай на шэрай царкоўнай сцяне. Перад царквой нейкі дзядок стараўся хутчэй адцягнуць хлопчыка ад гэтага месца, а малы ўсё азіраўся і спатыкаўся. Недзе з трэскам зачынілася акно. Мефістофель, збялелы, вымавіў:

— Усе тры — у грудзі. Не дзіва, з сямі крокаў.

Я зноў падумаў, што гэта за Цвыркуна. У гэты час насустрач нам выйшлі тры карабінеры. Мы, як на камандзе, засунулі рукі ў кішэні, падрыхтаваліся да бою. Заўважыўшы гэта, карабінеры перайшлі на другі бок і прайшлі міма, быццам нас не бачылі. Ціхход павярнуўся за імі і наўздагон крыкнуў:

— Сеньёры! Паглядзіце там, каля царквы! Атэнтат!

Яны здзіўлена спыніліся, знялі вінтоўкі і пабеглі да моста. Але цераз мост пераходзіць, мусіць, пабаяліся і падаліся праз Градашыцу да Кракаўскага насыпу. Ціхход засмяяўся нейкім хрыплым смехам.

— Трэба нам разысціся, — сказаў Мефістофель. — На! — перадаў ён мне пісталет паліцэйскага. — Ідзі да Касіяпеі, няхай схавае. І сам пабудзь там да сямі. У сем дзесяць каля кіёска.

Разышліся мы моўчкі.

— Мойца, можна гэта пакінуць у цябе?

Яна паглядзела на мяне сваімі выразнымі шэрымі вачыма і ўсміхнулася:

— А чаму ты пытаешся?

Яна выйшла і хутка вярнулася. А я сеў і адразу адчуў, што стаміўся. Касіяпея — так празваў яе Тыгр, бо ў яе было чацвёрта прыгожых дзетак, цэлае сусор’е — завіхалася ў маленькай куханьцы з зялёнымі сценамі. Самага большага сына не было дома, другі сядзеў каля дзвярэй і забіваў цвікі ў падлогу. Дзяўчын-

ка, ёй было гады тры, не болей, сядзела каля пліты і складала дровы ў падпечак. Самы малодшы, месяцаў восем, ляжаў у драўлянай калысцы і смактаў соску. Муж Мойцы, рабочы-будаўнік, ад восені сядзеў у падвале Бельгійскай турмы і не ведаў, што з ім будзе. А яна снавала па кухні туды-сюды, расчырванеўшыся ад агню, і яе адкрыты твар, маладыя, але поўныя жа-ноцкасці рухі супакойвалі мяне. Усміхнуўшыся, яна паказала з-пад пухлых вуснаў прыгожыя белыя зубы, аднак шэрыя вочы засталіся сур'ёзныя. Вось як жы-вуць пралетарыі, падумаў я. Туляцца ў двух малю-сенькіх пакойчыках, і павярнуцца няма дзе. Хлопчык, які забіваў цвікі, часам пападаў па пальцах — тады клаў іх у рот і глядзеў спачатку на матку, а потым на мяне. І, падумаўшы, не плакаў. Дзяўчынка была вы-літая маці — светлыя, крыху кучаравыя валасы, вялі-кія шэрыя вочы. На мяне яна пазірала сур'ёзна і з ці-кавасцю.

— Я звару табе кавы,— прапанавала Мойца,— але, выбачай, эрзацнай. Натуральнай няма. А чаму ты спытаўся, ці можна пакінуць? Табе што-небудзь ска-зали? Мо Блажа ведаеш? Не? І табе не казалі, як я з ім пасварылася? Разумееш, такі дакучлівы стары, за сваю шкуру дрыжыць, а да мяне ўсё цягне: пера-дай гэта, перадай тое, ды хутчэй. Неяк паслаў мяне далёка, каб перадала паперы, рэвальверы і яшчэ не-шта. Паклала я ўсё гэта ў каляску, навеў маленька-га, і павезла. Іду і ўвесь час думаю, што памру. Яшчэ й паловы не прайшла, а вырашыла: усё. Ногі падгінаюцца, потам абліваюся, азіраюся так, што ўсе могуць звярнуць увагу. А тут яшчэ Грэгек пачаў кры-чаць, быццам скуру з яго здзіраюць. Не, кажу сабе, больш так рабіць не буду. Адна пайду, а з малым — ні-колі. Каб Грэга дома быў, ён ніколі не пусціў бы з сы-нам. Не магу я, і ўсё. А калі гэты Блаж прыйшоў з та-кой самай справай яшчэ раз, я прагнала яго з хаты.

Сама потым усю поч вачэй не заплюшчыла. Не, такога ад мяне патрабаваць нельга. Хай як сабе хочучь, а я не магу згадзіцца. Тым больш мець справы з тым, хто сам такі асцярожны. Ён потым мяне абгаворваў дзе толькі мог, я ведаю, няхай сабе... Абы не лез болей з такімі справамі. Вось каб Грэга быў дома...

Яна адварнулася, перастаўляючы нешта на пліце. Я паглядзеў на малога ў калысцы — ён цмокаў соскай і шукаў вочкамі маму. Хлопчык быў дробненькі, з ямачкай на бародцы і кудзельнымі валосікамі над ілбом. Мойца села і склала рукі на каленях.

— А што ты скажаш? Як бы ты зрабіў у такім выпадку? На мяне вельмі пакрыўдзяцца?

Я глядзеў на Мойцу і бачыў, што гэта даўно яе турбуе. А што можна сказаць? Яна, канешне, баіцца мужа — не ведае, як муж паставіўся б да гэтага.

— Грэга не дазволіў бы, — сказаў я. — Не думаю, што не было іншых магчымасцей.

— Я тады ледзь дасунулася да месца, верыш ці не. Баялася, што ўпаду, страчу прытомнасць, і тады людзі заглянуць у каляску. Увогуле я не баязлівая, праўда, але з малым — божа літасцівы, страшна ўспомніць!

Тым часам хлопчык з малатком так стукнуў па пальчыку, што пырснула кроў. Малы заплакаў і падбег да маткі. Мойца ўзяла яго на калені і прытуліла да грудзей:

— Не плач, небарачка мой, ну не плач!

Закіпела кава. Мойца пасадзіла малога мне на калені і зняла накрыўку з каструлькі. Хлапчына сціх, пачаў разглядаць свой пальчык, а потым сказаў Мойцы:

— Мама, а ў дзядзі таксама клоў!

— І праўда, — збянтэжыўся я. — Дай вады, я ўмыюся.

Мойца прынесла таз і, паліваючы на рукі, глядзе-

ла неяк жаласліва. Яна разумела, што гэта не мая кроў. Потым села, узяла на рукі хлопчыка і сказала яму:

— Дзядзя таксама прыбіў сабе рукі, аднак не плача. Хлопцы не плачуць з-за дробязі. А нават калі й моцна стукнешся, не варта плакаць. Гэта дзяўчаткі плачуць.

Мойца пагайдала малога на каленях, выцерла яму нос, і хлопчык рашуча вярнуўся да малатка і цвікоў. А мне яна падала каву і хлеб з мармеладам.

— З чаго ты жывеш? — спытаўся я.

— З паветра, — адказала Мойца, усміхнуўшыся. — Трэба было б працаваць пайсці, але куды дзяцей падзець. Старэйшы каля свекрыві ў Мастах. Ён мне памагаў, як мог. А я то прыбярэ ў каго, то пашыю што, дзе што прадам. Хочацца Грэгу што-небудзь перадаць, ды няма нічога. Я ведаю, ён там галадае. Дзе-што прысылае яго сястра, яна замужам у Доленскай.

— Хутка будзе лепш, — заявіў я. — Гэта доўга не зацягнецца. Будзе лепш.

— Хоць ты ўжо не кармі мяне казкамi, — горка вымавіла Мойца. — Калі гэта будзе лепш? Усё толькі пачынаецца.

— Потым, — збянтэжыўся я, — потым, калі скончыцца вайна. Думаеш, не будзе тады лепш?

— Што ж, — адказала Мойца, — магчыма, будзе крыху лепш. Блажу з яго мордай напэўна лепш. А нам — не надта.

Я не ведаў, што ёй сказаць. Усе словы, здавалася, сталі пустыя, павіслі ў беспаветранай прасторы. Мойца, безумоўна, была не з тых жанчын, якія лёгка кідаюцца ў распач, і яе словы мяне трывожылі — яны разыходзіліся з тым, чаму вучыў нас Тыгр.

— Тыя, якія ўжо цяпер падрахоўваюць, што будуць мець пасля вайны, жывуць з разлікам, — тлумачыла Мойца далей. — Блаж цяпер ужо ведае, што бу-

дзе мець нейкую пасаду — начальніка таможні ці што-небудзь падобнае і што паселіцца ў доме, дзе цяпер жывуць нейкія нямецкія прыслужнікі.

— Ды не слухай ты Блажа, — раззлаваўся я, — ніколі не слухай!

— А ты яго ведаеш?

— Не, — адказаў я, бо і праўда не ведаў. — А чаму ты не скажаш Мефістофелю, каб даў табе на сувязь каго іншага?

— Ды мяне звязалі ўжо з другім чалавекам. Але Блаж прыходзіў усё роўна да мяне. І не хацеў, каб я несла адна. Не-не, кажа, з дзіцём лепш. І заўсёды ў яго страшна важнае, страшна патрэбнае, страшна канспіратыўнае... А вось мой Грэгек не меў ніякага значэння.

Яна ўзяла малага на рукі. Той адразу заўсміхаўся, выплюнуў соску і пачаў тузаць матку за валасы. Мойца паказытала яму бародку, і малы засмяўся ўголос.

Я паглядзеў на гадзіннік. Ужо больш як гадзіна з таго часу, калі я... Успомніў бясколерныя вочы паліцэйскага і зажмурыўся. Якая ўсюды бязлітаснасць. Безумоўна, мы не анёлы, але чаму некаторыя проста звяры... Магчыма, і гэты паліцэйскі быў неблагі хлопец, так, як і Карла. А чаму... Каб прагнаць назойлівыя думкі, я пачаў думаць пра Цвыркуна. І вярнуўся да Мойцы. Цяпер ужо старэйшыя хлопчык з дзяўчынкай падышлі да Грэгеца і пачалі казытаць яго. Яны сапраўды нагадваюць сузор'е, падумаў я. Гэта Тыгр нядрэнна прыдумаў.

Сустрэча з Пішытэла прайшла ўдала. Ён без ваганняў аддаў нам свой пісталет. У мяне нават склалася ўражанне, што ён хоча нам нешта параіць. Але Ціхакход перабіў яго, спытаўся, хто ён па прафесіі. Фармацэўт, адказаў італьянец. Нішто сабе дабрадзеі, заўважыў Ціхакход. Замест таго, каб памагаць людзям жыць,

ён памагае іх забіваць. Пішытэла адказаў, што ён не забівае. Ціхаход раззлаваўся. Ён параіў італьянцу дабыць яшчэ адзін пісталет, бо хутка нам патрэбна будзе многа зброі і многа боепрыпасаў. Таму няхай но-сіць з сабою запасныя абоймы. Пішытэла неяк сумна ўсміхнуўся і няспешна пайшоў. Відаць, не баяўся, што можа стрэліць у спіну, бо не азірнуўся ні разу.

Потым мы адзін за адным пайшлі да Мефістофеля, куды прыйшоў па пісталеты сувязны. Той, што я пакі-даў у Касіяпеі, ён ужо забраў па дарозе. Калі я вяр-таўся дадому, было ўжо даволі позна.

Толькі па дарозе я ўспомніў ранішняю сустрэчу з Антонам. Я не любіў яго з дзяцінства. Я быў яшчэ ба-саногім хлапчуком, калі ён вучыўся ў унтэр-афіцэр-скай школе. Па яго асобе ў мяне складвалася ўяўлен-не пра унтэр-афіцэрства ўвогуле, і я не памыляўся. Калі ёсць людзі, здольныя — свядома ці несвядома — слухацца, падпарадкоўвацца, выконваць усе загады слепа і бездакорна, дык Антон належаў да гэтай катэ-горыі, аднак пры гэтым яму патрэбен быў нехта, каму можа загадваць ён сам. Гэта быў не толькі вынік вы-хавання ў вайсковай школе, а штосьці большае, улас-цівае яго натуры, усёй яго істоце — незвычайная моц-ная патрэба падпарадкоўвацца і падпарадкоўваць ін-шых, не зважаючы пры гэтым на меру і розум. Мяне гэта палохала. Я баяўся, што магу быць нечым падоб-ны на яго. Праўда, суцяшала тое, што суседзі гавары-лі, быццам мы браты толькі па матцы. Маці яго не любіла, не любіў ніхто ў сям'і, і ён таксама не любіў нікога. Бацька разабраўся ў характары Антона і, па-слаўшы ў унтэр-афіцэрскую школу, проста адчапіўся ад яго. Такім чынам Антон, можна сказаць, знік з дому. Ён прыязджаў толькі на тыдзень-другі летам і дакучаў сваімі салдацкімі жартамі, унтэр-афіцэрскім хамствам ды жаргонам, які мовай назваць нельга —

гэтая тарабаршчына была далёкая як ад славенскай, так і ад сербскай — але ён называў, прычым «мовай дзяржаўнай», з фанабэрыстасцю чалавека ў вайсковай форме, які цвёрда перакананы: бог даў людзям розум у адпаведнасці з іх чынам, асабліва унтэр-афіцэрскім. Калі пачалася вайна і прыйшлося працаваць на чыгунцы, Антон пакутаваў. Трэба было выконваць загады, а камандаваць не было кім. Усё гэта, а таксама яго сімпатыі да чэткаў, насцярожвалі мяне.

Я пралез у суседаў сад, а праз яго — да Тртнікаў. Пастукаў у завешанае акно кухні. Марыя была вельмі асцярожная — спачатку патушыла святло, толькі тады адчыніла. У дом заходзіць не хацелася. Я сказаў, што буду спаць у садзе, у альтанцы. Марыя здзівілася і сказала, каб пачакаў, яна прынясе коўдру. Я асцярожна прабраўся ў альтанку, саставіў два плечыня крэслы і лёг. І толькі тады зразумеў, што стаміўся, адчуў, што спустошаны, устрывожаны. Каб хутчэй прыйшла Марыя. Ёй змагу выказаць любую сваю думку, любую самую патаемную трывогу. Каму ж яшчэ, калі не ёй? Самотнасць заўсёды адбірала ў мяне ўпэўненасць. І я падумаў, што гэта выяўляецца няўстойлівая прырода класа, які нарадзіў мяне.

Ноч была цёмная, зоры вялікія. Чарада белых хмарак цягнулася праз Млечны Шлях на поўдзень. Знізу павяваў лагодны паўднёвы ветрык. Недзе на дрэве, сярод зялёнага галля, прачнулася птушка — страпанулася і зноў заціхла. Мабыць, ёй прыснілася нешта страшнае, такое, як зараз прысніцца, напэўна, мне... Зноў прымоіліся белыя вочы паліцэйскага, якія глядзелі ці то на мяне, ці то кудысьці ўбок. Закралася думка, што мы яго, можа, не забілі. Я страсянуўся ад жаху, калі ўспомніў, як па-зверску спакойна страляў у яго. Гэта ўсё ж такі за Цвыркуна. І няма чаго дурыцца — за Цвыркуна дзесяцёх такіх трэба забіць. У бацькавым

хлеўчыку трус брыкнуў нагамі па бляшаным насціле. На вуліцы пад смяротнай небяспекай блукаў п'яны. Тупалі і спатыкаліся яго непаслухмяныя ногі, хрыпла гучаў голас, калі ён спрабаваў зацягнуць песню «Што нам можа быць...». Рэха яго крокаў нагадвала гул парожняй бочкі.

Нябожчык Цвыркун сядзеў са мною побач і глядзеў сваімі сумнымі вачыма. Цвыркун, сёння я зрабіў адзін з сямі стрэлаў, якія павінен быў зрабіць тады. Трэба сказаць пра гэта Марыі. Тады, напэўна, самому лягчэй будзе. Трэба сказаць, бо толькі з ёй магу падзяліцца ўсім тым, пра што мог гаварыць з табою. Яна зразумее. Я павінен ёй растлумачыць, чаго хадзіў да твайго бацькі. Мушу таксама сказаць, у якім я адчаі быў, калі ляжаў ў Пішытэлавым пакоі і ніводная жывая душа не ўспомніла пра мяне. Трэба... На сцэжцы ў бацькавым садзе зарыпеў пясок. Ішоў Віторыю Марці. Мне здалося, што Цвыркун уздрыгнуў. Не бойся, сказаў я яму. Гэта скрыпач Віторыю Марці. Мы падпільнуем яго калі-небудзь увечары. Заб'ём і гэтага. Успомніўся Пішытэла. Не ведаю, глядзеў я на вокны другога павёрха ці не, ведаю толькі, што прыкмет жыцця ў іх не было. З цемры наплівала прыемнае — дзіцячы смех, цурчанне вады, спевы птушак, шалясценне Марыінай сукенкі, мяккія ўсплёскі ракі, калі ранішнія зоркі, выкупаўшыся, з ціхім званам плывуць над кучаравымі дрэвамі па небасхіле ўдалячынь. Гэта ўсё ўсхвалявала мяне — я задрыжаў, здаецца, нават заплакаў і пачаў мацаць вакол сябе рукою, шукаць Цвыркуна і шаптаць, каб ён мяне выслухаў. Спевы і звон наплівалі хвалямі, ад якіх калыхалася паветра, а потым — потым раскалолася неба: са страшным грукатам, нібыта разарваўся нябесны купал, і зоры, грукочучы, пасыпаліся на бляшаны дах бацькавага трысятніка.

Я прагнуўся, перавярнуўся на другі бок і заткнуў

вушы. Не хацелася нічога ні чуць, ні бачыць, ні ведаць, ні адчуваць. Так і ляжаў, намагаючыся паба-роць роспач, якая ахапіла мяне ўсяго. Усё маё жыццё — мізэрнае, нязначнае, як у бяскрылых насякомых, што поўзаюць па зямлі. Успомніў таварышаў, якія перажывалі горшае. І прыйшоў да думкі, што ў кожным з іх збіралася нешта горкае, неадольнае, незабыўнае. Куды ж падзець усё гэта, калі яго набралася да краёў?

Бацькаў барабан змоўк адразу пасля скрыпкі. Зоркі вярнуліся на неба, з якога сышлі рэшткі хмары.

Марыя нешта шаптала і перабірала рукою мае валасы. Яна прынесла коўдру і вячэру, але есці я не мог. Расказваць нічога ёй не буду. Нечакана прыйшла думка, што кожнае слова пра свае клопаты — чысты эгаізм. Нашто яшчэ і ёй мае горкія турботы? Марыя прымасцілася на крэсле так, што нашы калені датыкаліся. Я не зусім яшчэ прачнуўся. Думкі мае луналі там, куды яна дацягнуцца не магла. І гаварыць я пачаў зусім не пра тое, што звязана з маімі думкамі ці ўражанніямі гэтай ночы. Тым болей — з яе думкамі. Успомнілася мінулая ноч, я ўзяў яе рукі ў свае і пацалаваў. А сам падумаў, што змагу ёй усё расказаць толькі тады, калі буду зусім у адчаі. Пакуль што не трэба. Нашто? Усё ад таго, што я ўражлівы, нерашучы, неспрактыкаваны, ад таго, што не падыходжу да жыцця, якое прапанаваў нам час. Марыя была маўклівая, стрыманая, сарамлівая, здалося, што яна чакае ад мяне высокіх слоў пра наша каханне, але я ў гэты момант быў знясілены, ледзь варушыў губамі і, калі вымаўляў што-небудзь, адчуваў, што кружыцца галава. Прыйшла нечаканая думка, што мы, нягледзячы ні на што, чужыя, што кожнага з нас нясе ў сваім напрамку па прасторы, якая называецца жыццём, што нас аддзяляюць гады, якія не падлічыш па календары. Стала страшна. Зноў

цягне да самотнасці, ад якой быццам бы вызваліўся. Ведаю, што гэта будучь уцёкі ад сябе самога.

Яна спыталася, чаму я не пайшоў у дом. Я раска- заў ёй пра сустрэчу з Антонам. А Марыя думала, што з-за яе бацькі. Яна пачала ціха расказваць, што апош- нім часам бацька ўсё больш і больш яе насцярожвае. Яна добра ведае яго і адчувае гэта лепш за мяне. Я не адразу зразумеў, што яна хоча сказаць. Выходзіць, яна баіцца, што ў бацькі памуціўся розум. Я спытаўся, ці не ад страху гэта, ці не праз мяне. Не, адказала Ма- рыя, тут усё разам: і я, і яна сама, і вайна, і заложні- кі... Устаўшы, бацька адразу ідзе па ранішняю газету і шукае спісы асуджаных. Яна ведае, што такія спісы не друкуюцца, але ён сцвярджае, што гэта наўмыс- на — утойваюць ад яго, а прозвішчы ў некралагічнай рубрыцы — гэта і ёсць спісы заложнікаў... Ён схуднеў, есці не хоча, адно курыць, забываецца, што ў іх няма ні гроша, размаўляе сам з сабою так, быццам з кімсьці спрачаецца, а часам раззлаваны прыходзіць да яе і пытаецца, чаму яна не паведаміла, што арыштавалі таго ці таго. Потым бярэ атлас, ставіць нейкія крымзо- лі і пачынае мармытаць, крычаць, плакаць. Вечарамі ўключае радыё, круціць яго, але слухаць не можа, бо ўсюды гавораць пра вайну і смерць. Выключае і хо- дзіць па кватэры. Ходзіць і ходзіць. Часам заглядае ў яе пакой і пытаецца, што яна думае пра рускі фронт: ці адступленне рускіх — сапраўды стратэгічны ма- неўр? А яшчэ дапытваецца, што яна збіраецца рабіць, ці не згвалцілі зноў якой дзяўчыны ў турме... І пры гэтым глядзіць на яе неяк збоку, дапытліва, падазро- на, як ніколі не глядзеў, быццам бы перакананы, што яна хлусіць. З дому амаль не выходзіць, рэдка ўдаецца выцягнуць яго ў сад, на свежае паветра, ды і то на хвілінку, бо ён адразу ж вяртаецца і скардзіцца, што сад запушчаны, як ягоная душа. І плача.

Я забыўся пра сябе, забыўся пра Цвыркуна, пра

белыя вочы паліцэйскага. Дробязі гэта, незадаволена думаў я спачатку, хоць і добра ведаў, што гэта не так,— няма чаго рабіць, вось і паддаўся страху. На-стаўнік не сутыкаўся са смяротнай небяспекай і, на-пэўна, ніколі не трымаў у руках зброі, ніколі не ведаў, як разбураць тое, што лічаць вечным і непарушным. Марыя гаварыла спакойна, і не таму, што мяне шкада-вала, а каб я зразумеў, што з яе бацькам, і параіў, што рабіць. Неабходна было параіцца — а з кім, як не са мною? Гэта яе боль, яе клопат, падумаў я і спытаўся:

— А чаму ты раней нічога не казалася?

Яна паглядзела ў другі бок. Усё навокал спала. У Трнавым гадзіннік прабіў адзінаццаць. Пахаладне-ла. Я загледзеўся на зорку, якая здалася знаёмай, і падумаў, што гэта адна з тых зор, якія вось ужо міль-ёны гадоў аддаляюцца ад нас — няспынна і з шалёнай хуткасцю. Я пазайздросціў ёй, калі мільганула думка, што яна можа панесці з сабою ў невядомасць хоць часцінку нашага вар'яцкага свету, залітага крывёю і слязьмі.

— Тады і ты пакінуў бы мяне. Я засталася б ад-на. Ці зноў перасяліўся б да Ганны.

Гэта мяне кранула, бо сапраўды прыйдзеца ісці — не цяпер, дык потым — і пакінуць яе адну. Але не хопіла духу сказаць пра гэта. Не ведаю, калі яна пай-шла. Помню, крыху супакоілася, я таксама, і мы моўч-кі ляжалі, прытуліўшыся. Было цёпла і прыемна. Пай-шла Марыя ціха, моўчкі, напэўна, думала, што я за-снуў. А найхутчэй, перажывала за бацьку. Я ляжаў нерухома і глядзеў ёй услед. Потым захутаўся ў коў-дру і лёг тварам да веснічак і да неба, быццам і адтуль мне пагражала небяспека. Я насцярожана прыслухоў-ваўся да ўсіх гукаў — гайданулася галіна на дрэве, зашаласцела трава, бо прабег нейкі звярок, на вуліцы загрузкалі салдацкія боты — ноч і небяспека абвастры-лі мой слых, адкрылі багаты свет разнастайных гукаў,

якія заўважаеш толькі тады, калі здаецца, што ўсюды цішыня. Я чуў, што недзе капае вада, кроплі падаюць нячаста, з роўнымі інтэрваламі, у нейкі гліняны посуд, найхутчэй, у падстаўку вазонніцы. Гэтае капанне было непрыемнае, нагадвала невыразныя, аддаленыя ўдары па клавшы раяля — увесь час па адным, тым самым, і той самай, стрыманай і далікатнай, рукою. Калі расплюшчыў вочы, я ўбачыў, што ўсё неба абсеяна бліскучымі зорамі. Сузор'яў я не ведаў, але ўспомнілася Касіяпея і яе хлопчык, які сказаў: «Мама, а ў дзядзі таксама клоў».

Зямля набрыняла ад вільгаці і сонца, як грудзі ў дзяўчыны, калі надыходзіць пара каханьня. Вясна памалу вяртае нармальны выгляд майму бледнаму твару, а сэрцу — светлыя мары, якіх не дастаць ні рукамі, ні розумам. Я разглядаю дрэвы, траву, зямлю, зоры як старых знаёмых. Часам самому здаецца, што я падобны на селяніна, які вярнуўся здалёк, каб прыслухацца да зямлі. Увесь час у нас адбірае ліхаманкавая, напружаная і асцярожная падрыхтоўка да Першага мая. Я пакуль што не трапляў у аблаву, ні разу ў мяне не правяралі дакументаў, не абшуквалі. Не злавілі нават тады, калі акружылі ўвесь раён, спрабуючы блакадай намацаць «мозг рэвалюцыі». Усё ў мяне выходзіць непрывычна добра. Але за чуткамі, што Дэмасфен усё раскажаў, паўзуць чуткі, што ён назваў нашы імёны. Кажуць нават, што ён у італьянскай форме ўдзельнічае ў аблавах, ходзіць па кватэрах. У нас такі першы выпадак, таму не хочацца верыць. Але звычайна кожная плётка мае нешта ад праўды, і гэтыя чуткі нас папярэдзілі, перасцераглі. Мы спрабавалі дазнацца пра гэта больш канкрэтна, але не змаглі. Казармы перапоўненыя людзьмі, і тысячы зняволеных так ці інакш перадаюць пісьмы, даручэнні, просьбы памагчы, словы адчаю ці развітання. Усё гэта кру-

жыць па горадзе, праўдзівае і перабольшанае, перайначанае або дапоўненае, і цяжка вызначыць, дзе праўда, а дзе не. «Канспірацыя, канспірацыя, канспірацыя!» Вечная песня пра канспірацыю. І ўва мне зноў пасяляецца недаверлівасць: чым больш я ўпэўнены ў сабе, тым менш давяраю іншым. Меркаванне, што небяспека робіць людзей самаадданымі, здаецца мне двухсэнсавым. Дзе каго небяспека вядзе да крайняга эгаізму, страшнейшага за любую зброю. Сярод чутак пра здрады, смерці, злоўжыванні, як ружы сярод атрутнага пустазелля, з'яўляліся весткі пра ўсё больш смелыя дзеянні нашых людзей у горадзе і асабліва за горадам. Таямнічая рамантыка падпольнага жыцця раптам траціць усю сваю прывабнасць. Хочацца ў лясы, якія толькі што зазеленелі. Мефістофель заклапочаны. Ён яшчэ больш схуднеў, яшчэ мацней гараць яго чорныя вочы. Мы часта чуем ад яго, што абавязкова пойдзем у партызаны, але нічога пэўнага ён ні разу яшчэ не сказаў. На наш погляд, гэта няцяжка, хоць горад і акружаны дротам, бункерамі і пастамі. Чаканне — гэта ўжо амаль што развітанне, а развітанне — заўсёды сумнае. З надыходам вясны сама прырода цягне нас з гарадскіх сцен, прычым з такой сілай, што ёй немагчыма працівіцца.

Я зноў іду да Цвыркуновага бацькі, і гэта развітанне. Ён такі самы, як і быў. Вясна не можа яму памагчы. Не можа сцерці ўспамінаў, не можа прагнаць тугі. Спрабую знайсці Алеша, але нічога не выходзіць. Ад бабулі, у якой ён жыў апошнія два тыдні, я даведаўся толькі, што ён знік нечакана і невядома куды. Зайшоў я і да Люлекавых, каб спытацца, што з хлопцам. Але таксама нічога не даведаўся. Бацька паставіўся да мяне недаверліва. Што ж, ён не вінаваты. Людзі цяпер маюць аж занадта прычын не давяраць таму, каго мала ведаюць.

Калі выпадае вольная хвіліна, мы з Ціхаходам вы-

біраемся за Градашчыну, залазім у кусты і ляжым на траве, Я расказваю яму пра Марыю, пра каханне, пра Цвыркуна, пра тысячу іншых рэчаў, якія прыгадваюцца самі па сабе, разам са словамі. Ціхаход слухае, і вочы ў яго зусім не заспанія, і няма ў іх зайздрасці, якую я, невядома чаму, чакаў, — адна дзіцячая радасць, што ёсць на свеце такія дзіўныя, таямнічыя, амаль неверагодныя рэчы. І ўсё гэта разам з сонцам і ластаўкамі, якія толькі што прыляцелі, ён успрымае як паэзію, я ўжо пачынаю баяцца, што ён яшчэ і вершы піша. Калі пытаюся пра адносіны са Звездай, ён чырванее. Кажа, што яна занадта ўважлівая, занадта многа смяецца ад яго жартаў і баек, каб сапраўды кахаць. Я дзялюся тым, што сам перажыў, даю сотні дробных парад, хоць і разумею, што гэта без карысці. Ціхаход па натуры добры, жартаўнік, карацей кажучы, — выдатны хлопец, але дзяўчатам, мусіць, здаецца, што ў ім мала мужчынскіх якасцей.

Зямля вільготная, набрынялая, млее ад сонечнай ласкі. Гэта перадаецца і нам, мы ўстаём з зямлі адурманеныя вільгаццю і цяплом, захопленыя думкамі, якія абудзіла веснавое сонца. Рэчка, што цячэ непадалёку, мутная і поўная, сваімі замаруджанымі рухамі яна нагадвае цела сталай жанчыны, калі вясна абуджае яго пасля зімовага здранцвення.

Гэтая праходка да Любляніцы — таксама развітанне. Я лічу, што туды нам трэба схадзіць абавязкова, бо часта бывалі раней, калі адна такая праходка мне была даражэйшая за месяц жыцця. Гэта той куток старой Любляны, які я любіў заўсёды. У дзяцінстве мне даводзілася забрыдаць сюды ўвечары, я блукаў тут са сваімі ўзнёслымі марамі, упэўнены, што рака мяне чую і разумее. Яна была для мяне разумнай істотай, я давяраў ёй тое, чаго не мог сказаць каму іншаму. Праўда, тут было крыху сумнавата, а каб не Град, можна

было б сказаць, што нават пустэльна. Але гэта толькі апоўдні ўлетку, калі сонца вогнішчам палае пасярэдзіне неба, а дождж здаецца далёкім успамінам. Іншым часам, вясна гэта ці лета, восень ці зіма, тут дзіўны спакой, ахінуты навіслымі кронамі дрэў і выгаралымі сценамі старадаўніх будынкаў. Мне заўсёды хацелася ўявіць, як тут было ў тыя часы, калі вада стаяла высока і па горадзе хадзілі чаўны. Мне, малому, здавалася, што гэта надта цікава — праехацца па горадзе на чоўне. Асабліва тады, калі вада спадзе і з чоўна здаецца, што ты плывеш па глыбокай цясніне, паміж высокіх гор, а камяны — гэта незвычайнай формы вяршыні, узнесеныя да неба. Такія фантазіі прыходзілі да мяне часта. Напэўна, і масты знізу выглядаюць зусім інакш, а людзі на іх зайздросцілі б мне, убачыўшы човен,— як прыемна, што зайздросцяць! — але не адважыліся б спусціцца так глыбока. Дзіцячыя мары, быццам цень, ходзяць за чалавекам нават тады, калі няма сонца. І цяпер я з радасцю так пакатаўся б. Не ведаю толькі, ці ўсё будзе так, як я ўяўляў сабе калісьці. Добра было б ажыццявіць сваю дзіцячую мару ўвечары, калі па сценах дамоў яшчэ поўзаюць водбліскі сонца, або ўначы, калі па вадзе разліваецца святло месяца. Цікава, усе дамы будуць нахіленыя, як неба-скробы, калі на іх глядзець знізу? А ці камяны будуць гайдацца, быццам вось-вось адарвуцца ад дамоў і палывуць за хмары? Нават Прэшарн, напэўна, адхіліцца, спалохаўшыся вады. Трамвай, які грукае па Трохмосці, знізу быў бы падобны на смешную бразгатлівую цацку, якая ні формай, ні колерам ніяк не пасуе да белага каменю мастоў. А вось змеі на Змеевым мосце, як заўсёды, будуць прыгожыя ў сваёй зялёнай лусце і гатовыя ў любы момант падацца невядома куды, знікнуць.

Сёння мы ідзем па адным з мастоў у горад. Над вадою снуецца ледзь прыкметнае павуцінне змроку.

Цені паміж дамамі расталі, з захадам сонца зніклі рэзкія абрысы купалоў і каміноў. Я сабраўся ўсё расказаць Марыі. Павінен расказаць. Не хачу развітвацца з ёю так, як гэта робяць тыя, хто можа вярнуцца праз дзень-другі. Так можна з кім-небудзь іншым, але не з Марыяй. Не дае мне спакою думка, што развітваемся назаўсёды. Я стараюся прагнаць яе як мага далей, бо такая думка сціскае чалавеку горла і сэрца. Хоць маё ўяўленне пра жыццё там, на свабоднай тэрыторыі, ідылічнае, я не забываюся, што час цяпер складаны, і ён кіруе намі, вызначае наша жыццё. Але гэта не можа пераадолець маёй шкалярскай легкадумнасці.

Марыя вясёлая, як ніколі, лапоча пра нейкую незнаёмую мне сяброўку; яна кропля ў кроплю такая, як тады, калі мы хадзілі купацца на Люблянцу: у светлай шаўковай сукенцы ў блакітныя кветкі. І я, як тады, прыслухоўваюся да прыемнага шамацення шаўковай тканіны, аднак перажытае за апошні час заслання прыемныя ўспаміны, і я адчуваю горыч. Горыч разлукі. Я сам узвальваю на сябе цяжар, каб быць гаспадаром свайго жыцця. Дакранаюся губамі да яе валоў. Адчуваю, як яна прыхіляецца да мяне. І радуся. Яна мне давярае. Цяжка бачыць яе сумнай, не ведаю, што рабіць, баюся, што яна пачне адгаворваць. Я не маю сумненняў наконт яе адносін да мяне і да справы, якой мы сябе прысвячаем, аднак... Тым не меней, я спакойны. Вырасшы ў беспаваротна.

— А са сваімі ты развітаўся?

Адкуль гэты клопат пра маіх? Не выпадкова яе добры настрой мяне насцярожваў.

Я не ведаю, што ёй сказаць.

— Ты ж адыходзіш з горада?

— Ну, адыходжу.

— Няўжо ты зусім не любіш бацьку?

— Якога бацьку?

— Не майго ж.

Мы моўчкі ідзём далей. Я раптам адчуваю, што вельмі стаміўся. Увесь мой план, складзены ўчора, разбіты. Якое я дзіця! Мы гаворым як два школьнікі пра сур'ёзную справу, самой справы не ведаючы.

— Нядобра, што ты не любіш бацьку. Яшчэ горш, што не любіш матку. Бацькі — гэта бацькі. Тут лепш саступіць, як быць несправядлівым, ці ж не?

Я сціскаю Марыіну руку і кажу:

— Не. Адзіны чалавек, з якім я павінен развітацца,— гэта ты. Яшчэ з Цвыркуном, але з ім не прыйшлося б — мы разам пайшлі б. Цвыркун...

— Вось ты які. Але нас вучылі заўсёды думаць пра іншых.

Гэта так. Так. Так. Ды што я ім скажу? Ну, напрыклад: шаноўныя бацькі, дарагі брат, любая сястра, я адыходжу. Магчыма, назаўсёды аднясуць мяне чэрці. Вас гэта вельмі ўзрадуе. Дом падзеляць паміж сабою Феламена і Антон. Мёртваму дом не патрэбен. Але Антон нягоднік, і яму не варта было б даваць. Аддайце дом увесь Феламене. Яна няшчасная. Нават калі чэрці мяне не забяруць, не хвалюйцеся. Я сюды ўсё роўна не вярнуся. Чаго мне сюды вяртацца? Каб памагаць вам гадаваць трусоў? Хадзіць на лекцыі пра пародзістых галубоў? Ці, можа, каб разам арганізаваць запарк? Антон будзе ўтаймоўваць ільвоў, Феламена — прадаваць уваходныя білеты, а вы, татачка з мамачкай,— сачыць за парадкам... Во, Марыя, які я!

Абдымаю яе і прытуляю да сябе. Я гэткі, і нічога не зробіш. Каго я магу кахаць так, як цябе? Маладосць атруціла мае адносіны да сям'і, дык нашто цяпер развітвацца? Каго я ведаю, акрамя некалькіх таварышаў, акрамя Ганны, акрамя Цвыркуна? Вось каб Цвыркун... Тут я раптам успомніў, што збіраўся ёй сказаць: каб берагла сябе, каб без патрэбы не выходзіла ў горад, каб не паяўлялася на сходах, бо цяпер гэта вельмі небяспечна, каб дзеля ўсяго святога асцерагалася, калі ўжо

нельга інакш... Ад думкі, што сказаў ёй менавіта тое, што баяўся пачуць ад яе, чырванею. Супакойвае толькі тое, што яна побач. Адчуваю яе тут, у абручы сваіх рук — гэта так цудоўна, такое шчасце, і таму вечар, які тэ над намі і вакол нас свае сінія цені, такі прыемны. Я занадта чуллiвы і пры гэтым вельмі грубы, нібыта паміж чуллiвасцю і грубасцю нічога няма.

Мы ідзём далей. Перад намі два карабінеры. Іхнія постаці з напалеонаўскімі капелюшамі нагадваюць герояў гістарычных фільмаў. Мы праходзім міма, не звяртаючы на іх увагі. Крокі ў іх лянівыя, але па-вайсковаму ўрачыстыя, а твары нудныя, застылыя. Мы спыняемся, абапіраемся на парапет і глядзім у ваду.

— Колькі часу мы не будзем бачыцца?

— Год, не болей,— адказваю я.— Але гэта многа, я буду сумаваць без цябе.

Марыя ўсміхаецца. Яна паказвае на пальцах:

— Тры гады, Ніка.

— Ну што ты! — не згаджаюся я.— Дзе твой розум? За тры гады мы ногі павыцягваем з голаду.

— Што ж,— кажа Марыя,— усё можа быць.— Яна пачынае мне тлумачыць, якое становішча на рускім фронце. Там, па сутнасці, толькі спынілі наступленне немцаў. Сама меней год спатрэбіцца нават у тым выпадку, калі назад іх гнаць з такой самай хуткасцю, як яны наступалі. У яе словах адчуваліся меркаванні настаўніка. І я быццам убачыў яго, нахіленага над атласам, з алоўкам у руцэ, калі з адчаем у вачах выводзіць ён крывую лінію фронту.

— Ну няхай тры,— згаджаюся я.— Але ці ж гэта тэрмін, каб чалавеку не думаць, як жыць потым?

Потым мы ідзём і пра будучае гаворым, як пра нешта блізкае і пэўнае. Вада ў рацэ плыве паціху за намі. У цемры здаецца, што яна бліскучая і чыстая. Перад Трохмосцем мы разыходзімся, каб сустрэцца дома.

Я цалую яе і кажу:

— Добра, я зайду і развітаюся, як належыць.

— Ну вось, — з палёгкай уздыхае Марыя, — часам і цябе можна пераканаць. Я перажывала б, каб ты не зрабіў гэтага.

Вяртаўся я шчаслівы, дужы, проста магутны. Плячыма рассоўваў дамы, якія трапляліся на дарозе, адпіхаў рукамі слупы і здзіўлена глядзеў на дамы, дзе жывуць людзі і не ведаюць ні пра мае пакуты, ні пра маё шчасце. Пэўна, маюць свае пакуты і сваё шчасце. Інакш можна было падумаць, што жыццё памылкова надзяліла мяне чымсьці такім, чаго іншыя не маюць. Засунуўшы рукі глыбока ў кішэні, я пачаў напяваць песеньку, але не пераставаў бачыць і мітуслівых, бедных людзей, якія спяшаліся па сваіх справах, нават не спыняліся нідзе, і салдатаў, якія шнараць вачыма ў пошуках дзяўчат і падпольшчыкаў, а таксама і вітрын, на якіх кожны раз знаходзіў адбітак сваёй вясёлай фізіяноміі. Часам падымаю вочы ўгару, вышэй ад блізкага і дасягальнага, і гляджу паўзверх дамоў у цёмную далячынь, туды, дзе лясы і горы. Тады я жмуруся, быццам мяне асляпляюць уласныя прывіды, і думаю, што надышоў канец нелегальнаму становішчу, канец штодзённай небяспецы, адчуванне якой заўсёды вострае, таму што ты адзін. Але мае вочы заслабляю, каб разгледзець тое, што гэтак далёка.

Нашы думкі абганяюць час, а пачуцці вымушаюць гнацца за думкамі. Нам патрэбны хлеб і каханне. Мы прагнем хараства. Марым пра новага чалавека і ў сябе на вачах мяняемса самі — ачысціліся ад эгаізму, атрэсліся ад сквапнасці, аддаліся марам пра будучыню без прыгнёту, без страшэннай галечы і без пыхлівага багацця, без бруднай юрлівасці... Наша жыццё складаецца толькі з мінулага і будучага. Мы не марым пра гарады ў аблоках, не чакаем жыцця без працы і без цяжкасцей, не думаем, што будучыня — гэта палаты і вілы з паркамі і цюльпанавымі клумбамі ва-

кол іх. Мы не рвемся да ўлады, да панавання, не імкнемся толькі кіраваць, камандаваць — гэта была б толькі замена ранейшага панавання. Мы найўныя і простыя. Жыццё вучыць нас быць сціплымі, цярплівымі і самаадданымі. Блаж, які марыць толькі аб тым, каб стаць начальнікам таможні, атручаны прагай багацця і ўлады, а чалавек для яго — толькі слова. Мары пра новага чалавека не могуць заставацца толькі марамі. Гэта паказвае кожны новы дзень, бо амаль штодзённа мы пераконваемся, што не варта цешыцца, быццам у кожным гарыць чыстае полымя барацьбіта за справядлівасць. Пра многае мы забываемся, і не таму, не, не таму, што не здольныя розумам ахапіць усё тое, што падказвае сэрца.

Я зноў адчуваю нешта незвычайнае, зноў адсоўваю дамы, калі трапляюцца на дарозе, абганяю людзей з перакрыўленымі ад страху тварамі і ўглядаюся ўдалячынь — там ужо ноч павесіла свае каралі.

Голуб і галубка. Ён пушысты, з бліскучым цёмным пер'ем і гарачымі чырвонымі вачыма. Яна больш падобная да горліцы — светла-сівая, аксамітная, з цёмнай трохкутнай плямай на хвасце. Яны сядзелі пад акном і дзяўблі крошкі, якія ім заўсёды насыпала Марыя. Таўклі ружовымі дзюбкамі па белай бляшанцы на карнізе і зазіралі ў кухню. А потым, стаўшы побач, пяшчотна гладзілі пёркі адно ў аднаго і цалаваліся.

Настаўнік глядзеў на іх спачатку адсутным позірам, быццам не ведаў, што гэта такое. Потым устаў і падышоў да акна. Уважліва глядзеў на птушак і паціраў лоб. У галаве круцілася думка, але выразна не магла ніяк аформіцца. Ён прайшоўся туды-сюды па кухні. Зірнуў на бульбу, якую Марыя пакінула на сталe, адарваў ад календара лісток, які паказваў учарашнюю дату, пераставіў будзільнік на кухоннай шафе і зноў вярнуўся да акна. На вуліцы двое хлапчукоў га-

нялі кіямі бляшанку ад кансерваў. Пыл курэў з-пад іхніх босых ног, а самі яны гаманілі і смяяліся тым галасней, чым мацней ляскала бляшанка. Галубы не звярталі ўвагі ні на гоман з вуліцы, ні на чалавека за шклом. Тртнік паглядзеў на будзільнік зноў, бо забыўся, колькі ён паказваў хвіліну назад.

— Без чвэрці шэсць,— прамармытаў ён.— Марыя! — Думка выслізнула, як гадзюка з цёплага гнязда, і ўджаліла яго ў сэрца.

— Марыя! — закрычаў ён, не помнячы сябе. У яго ўжо вылецела з галавы, што дачка сказала, адыходзячы, не мог ён прыпомніць, і куды яна пайшла. Стары збалеў і ў адчай схопіўся за галаву, забігаў па кватэры. Дзверы ляскалі гулка, нібыта ў пустым доме, з якога толькі што вынеслі нябожчыка. Скінуўшы халат, стары пабег у сад. На нейкі момант ён спыніўся ля кветніка, на якім пустазелле перарасло кветкі, і падумаў, што ён запушчаны гэтаксама, як яго душа. Затым пабег да альтанкі, шпурнуў нагою крэсла, што стаяла каля ўвахода, і павярнуўся. У акне другога паверха ён убачыў Ганну. Яна вытрасала дыван і глядзела ў яго бок.

— Марыя! — паклікаў настаўнік.— Дзе ты?

Ганна кінула дыван і нахілілася ўніз:

— Пан настаўнік, Марыя пайшла ў горад. Не хвалюйцеся, яна дзяўчына разумная. Вы забыліся...

— Забыўся? — паўтарыў стары і сціснуў кулак. Пагразіў ім суседцы і пабег назад у дом.

«Нешта нядобрае з ім»,— падумала Ганна і, пакінуўшы дыван, спусцілася на першы паверх. Дзверы ў кватэру Тртнікаў былі расчыненыя на ўсю сцежу. Настаўнік у калідоры, каля вешалкі, дрыготкімі рукамі спрабаваў завязаць гальштук.

— Няма чаго хвалявацца, пан настаўнік,— лагодна пачала Ганна.— Супакойцеся. Марыя зараз прыйдзе. Напэўна, у магазін пайшла.

Настаўнік нават не павярнуўся. Ён сяк-так завязаў гальштук і надзеў капялюш.

— Хочаце, я пашукаю Марыю,— прапанавала Ганна, перапалоханая выглядам суседа.

— Прэч, прэч! — нецярпліва ськкнуў настаўнік.— Прэч, я сам пайду. Я павінен сам. Божа!.. Што гэта?

— Не крычыце,— нечакана рашуча асекла яго Ганна і загарадзіла дзверы. За сваёй спіной яна выцягнула ключ і паклала сабе ў кішэню.— Нікуды вы не пойдзеце... гэтак можаце наклікаць бяду і на сябе, і на дачку, і яшчэ на каго. Супакойцеся...

Узяўшы старога за руку, Ганна лагодна дадала:

— Нічога страшнага, пан настаўнік, не турбуйцеся, калі ласка. Марыя прыйдзе сама, праз пятнаццаць мінут будзе дома,— уціхамірвала Ганна суседа і, абняўшы за плечы, павяла яго да дзвярэй на кухню. Ганна ўсміхалася, паляпвала настаўніка, быццам даўняга прыяцеля, па плячы, а па дарозе непрыкметна зняла з яго галавы капялюш і кінула на вешалку. Капялюш адразу пачапіўся, але пагайдаўся і ўпаў на падлогу. Ганна адчыніла кухонныя дзверы і, шырока ўсміхаючыся, падала настаўніку крэсла. Заблішчалі яе белыя зубы. Потым яна ўзяла крэсла сабе, сцягнула з галавы хустку і паправіла свае чорныя валасы.

— Вось вы і супакоіліся. Пан настаўнік, не трэба так баяцца... Ідзе вайна, і калі ўсяго баяцца, што ж тады будзе. Малая я вельмі баялася кажаноў... Ды гэта проста дурны страх. Чагосьці баішся, а чаго — і сам не ведаеш. Можа, чаю вып'еце?

Настаўнік ківаў галавою і глядзеў на Ганну, быццам на штосьці далёкае і забытае. А яна, заглянуўшы старому ў вочы, яшчэ больш спалохалася. Паклала сваю руку яму на калена з той жаночай непасрэднасцю, якая падчас намнога больш дзейная за самую прыгажосць.

— Вы падумайце, ці ж можа дзяўчына ўвесь час

сядзец з вамі. Чым яна накорміць вас, калі не сходыць у магазін, у мялчарню, на рынак?.. А з карткамі нялёгка... Ніколі не возьмеш таго, што трэба...

— Якія карткі? — замармытаў настаўнік.

— Харчовыя карткі. Цяпер усё даюць на карткі.

— Я не ведаў пра гэта, — здзіўлена замаргаў стары.

— Вось я і расказваю, каб ведалі... Кожную дробязь выдаюць асобна, у вызначаны час. Ногі саб'еш і галаву страціш ад гэтага, скажу я вам. Мой начальнік, адвакат, у якога я працую, пускае мяне зранку, каб здабыла што-небудзь. Ём я два разы на дзень — у абед і крышку ўвечары... Ды не бойцеся вы!

Галубы пад акном, як і раней, мілаваліся. Паглядзеўшы на іх, Ганна адчула зайздасць і прыкусіла губу. А ў настаўнікавых вачах бліснула нянавісьць:

— Вашы прыгожыя вочы — ілжывыя, — суха сказаў ён.

Ганна збянтэжылася і ўстала.

— Пачакайце, я звару чай.

Яна замкнула дзверы і пайшла да сябе.

Хлапчукі перад домам усё яшчэ забаўляліся грымучай бляшанкай. Меншы адшпурнуў яе і застыў ад здзіўлення. У акне Тртнікавай кухні ён убачыў чалавека. Малы войкнуў і падбег бліжэй. Большы кінуўся за ім. Хлапчукі сталі пад акном і пачалі глядзець, як стары дрыжачымі рукамі абмацвае сцяну, каб злезці.

— Глядзі-глядзі, настаўнік звар'яцеў!

— Заб'ецца, — сказаў старэйшы, кірпаты, з папялістымі валасамі.

— Няхай сабе, — засмяўся малодшы. Але старэйшы падбег да самага акна і замахнуўся кіем.

— Заб'ешся! — крыкнуў ён Тртніку. — Толькі скоч, я табе дам!

— Пусці ты яго, дурня!

— Глядзі, заробіш! — пагразіў старэйшы і адпіхнуў малодшага.

Тртнік глядзеў на хлапчукоў непрытомнымі вачыма і мыляў губамі.

— Зараз жа лезь назад! — крычаў старэйшы хлопчык, пачырванеўшы ад хвалявання.— Чуеш? Назад, бо дастанеш! Чуеш?

Малодшы хрыпла смяяўся і маргаў кплівымі зялёнымі вачыма.

— Вар'ят гэты настаўнік. Я ведаю яго.

— Толькі паспрабуй скочыць,— усё пагражаў старэйшы хлапчук, размахваючы кіем, які даставаў да падаконніка. Але ў гэты момант заўважыў каля веснічак майго бацьку.

— Дзядзька,— закрычаў ён,— настаўнік збіраецца выскачыць праз акно!

Бацька на момант прыпыніўся, а потым шпарка пайшоў да акна.

— Прэч адсюль, смаркач! — прагнаў ён хлапчука і звярнуўся да суседа: — Што гэта, пан настаўнік? Ці не пажар?

Настаўнік, які да гэтага трымаўся за зялёныя аканіцы, вытрашчыў вочы і, зрабіўшы крок назад, упаў у кухню. Бацька, ускінуўшы рукі, пабег да дзвярэй. Хлапчукі кінуліся за ім. Ля дзвярэй усе спыніліся. Малодшы прыціснуў кнопку званка і спрытна прыставаў нейкую трэску. Званок дзынкаў бесперапынна, тоненька і натужліва, быццам скардзіўся. Старэйшы мімаходам адчыніў паштовую скрынку і запхнуў туды бляшанку, якой яны да гэтага забаўляліся. Ганна пачула званок і выглянула ў акно. На дварэ нікога не было, яна пабегла па лесвіцы і каля Тртнікавых дзвярэй наляцела на бацьку.

— Хацеў выскачыць праз акно,— суха паведаміў бацька.

— Ох,— уздыхнула Ганна,— гэта я зачыніла яго,

бо ён збіраўся ў горад. Нядобра ў яго з галавою стала, я даўно ўжо заўважаю.

— Хутчэй,— падагнаў бацька і штурхнуў дзверы.

Настаўнік, калі яны зайшлі, уставаў з падлогі. Яны памаглі, пасадзілі на крэсла. Бацька сказаў:

— Усё добра, не хвалюйцеся, настаўнік...

— Я прынясу чай,— сказала Ганна і, заглушыўшы званок, пабегла.

— Нельга праз акно, пан настаўнік,— ушчуваў суседа бацька.— Не тыя гады, каб скакаць. Маглі ж стукнуцца. Але ўсё добра.

Настаўнік не падымаў вачэй, саромеўся і засяроджа на абмацваў нагу, якой стукнуўся аб крэсла.

— Дзе Марыя?

— Прыйдзе,— няўпэўнена адказаў бацька.— Хутка прыйдзе, не хвалюйцеся.

Ганна прынесла чай і паставіла на стол.

— Піце, пакуль гарачы,— прапанавала яна і дастала з шуфлядкі лыжачку.

— Дзе Марыя? — паўтарыў настаўнік, адварочваючыся ад чаю.

— У магазін пайшла,— адказала Ганна і паглядзела на бацьку.— Вось пан Кайфеж пацвердзіць можа...

Бацька прыхіліўся да кухоннай шафы і сказаў:

— Вы ідзіце, пані, я сам яго хутчэй супакою.

Ганна паціснула плячыма і пайшла. Праходзячы, уткнула ключ у дзверы. «Якая ж я дурная,— уздыхнула яна і заплакала.— Нікому не патрэбная. І гэты яшчэ стары дурань...» Выцерла слёзы рукавом і пайшла вытрасаць дыван.

Галубы тым часам пераляцелі на яе падаконнік.

— Кш-ш-ш! — злосна прагнала іх Ганна. Птушкі ўспырхнулі і селі на вільчак дома насупраць.

Калі ўспамінаем тых, каго ўжо няма, здаецца, што самі мы ў жыцці зведалі ўсё, акрамя смерці. Думаючы

пра Цвыркуна, я адчуваю віну. Адзін з нас павінен быў загінуць, але хто? Чаму, уласна, ён, а не я? Ніколі, бадай, не разабрацца, што сталася. Тады, здаецца, я не баяўся небяспекі, а вось цяпер нават думка пра яе выклікае страх. Магчыма, гэта легкадумнасць, а мы называем яе мужнасцю, рашучасцю, патрэбай, адвагай. Гэтаксама мы блытаем звычайны страх і боязь адказнасці за чужое невядомое жыццё, якое чамусьці даверылі нам. Мусіць, гэта таму, што многія становяцца суддзямі і катамі. Часам, калі застаюся адзін, я спяваю. Смешна, але так. Магчыма, я спяваю, каб не думаць пра сябе і пра іншых. Цяпер я разумею, чаму ад салдатаў патрабуюць, каб яны не раздумвалі. Я наляцеў на чалавека, а ён аблаяў мяне, назваў бандытам. Што ж, няхай цяжар абразы баязліўца ляжыць на маіх плячах. Час зможа адрозніць праўду ад крыўды. Цяжар — гэта нешта іншае. Памяць можа стаць цяжарам. Людзі чырванеюць, успомніўшы, што ў дзяцінстве здэкаваліся з жывёлы. Думаеш, лёгка забыцца пра паліцейскага, якога я памагаў забіваць? Не зусім. Ведаеш, што ён чужы, а больш нічога. Розум падказвае, што рабіць, калі няма часу ўзвэжваць крыўду на грамы, асабліва калі яна вялікая. Гэта не наша крыўда. Але памяць абцяжарваецца і тым, што не павінна быць цяжарам для памяці звычайнага чалавека. Ты не разумееш гэтага, не ведаю, нашто і расказваю табе...

Ганна сядзела, склаўшы рукі на каленях. У чорных вачах сум. Такую я бачу яе бадай што ўпершыню. Яна слухала, але не глядзела на мяне. Думала пра сваё, але гэта нам не перашкаджала.

— Нікому я не трэба, — вымавіла яна праз нейкі час. — Увесь час адна ды адна. Ніколі яшчэ не была такая адзінокая. Ніхто нават слова не скажа. І што рабіць? Каб хоць праца вартая была. У канцылярыі няма чаго рабіць. Людзі перасталі звяртацца ў суд. Чытаць, як раней, не магу. Лічу, што гэта глупства. Хачу жыць.

Але што ні зраблю — бескарыснае, што ні скажу — недарэчнае, што ні падумаю — бязглуздае. Тртнік памяшаўся, дык гэта ад страху за дачку. А я нават за сябе не баюся. За каго ж мне баяцца? Усё страціла сэнс. Сабаку купіць, каб было пра каго клапаціцца, ці што? Шкада, што дзяцей няма. Вы, мужчыны, занадта асцярожныя. Гэты, апошні, таксама не забыўся. Сумна мне. А гэта страшна. Галубам лепш, пакуль іх не пераб'юць, як перабілі вавёрак.

— Аднаго з нашых, — сказаў я, — мы празвалі Люлек. Ружовашчокі хлапчук з вачыма цікаўнай дзяўчынкай. Хоць ён і ведаў, нашто існуюць жанчыны. Бывала, крыўдзіўся, яму здавалася, што мы з ім гаворым не так, як паміж сабою. А цяпер вось сядзіць у турме, і даўно ўжо. А мы не ведаем, што з ім. Калі-небудзь і яго завязуць у Грамозны яр. Невядома, чаму ён пайшоў з намі, але ж пайшоў. Хацеў застрэліць генерала. Генералаў, казаў ён, генералаў трэба перастраляць. Каго будзе праклінаць яго бацька, калі сына заб'юць? Ці не нас, як ты думаеш?

— Не, — адказала Ганна, — галубам усё роўна лепш, бо яны не ведаюць, што іх могуць перастраляць. І мы не ведаем, усіх нас перастраляюць ці не, аднак мусім пра гэта думаць. Не так, як галубы. Харчы даюць па картках, так што можна не хвалявацца. Ідзеш, адрываеш кавалачак паперы і атрымліваеш хлеба колькі належыць. Божа літасцівы, куды мы зайшлі! Некалі здавалася, што кепска з Паклукарам, бо ён намнога старэйшы за мяне. Здавалася, гэта няправільна, хоць і сама так захацела. Пры ім я магла рабіць, што хацела, што ўзбрыдзе ў галаву. А цяпер, калі сню яго жывога, мне сорамна. Не ведаю, чаго, але сорамна перад ім і перад сабою таксама. Ён ведаў, як сябе паводзіць, а я не ведаю. Калі была малая, я думала, што жыццё, як вуліца ў нядзелю: гуляюць, ідуць у рэстаран усе — мужчыны і жанчыны, хлопцы і дзяўчаты, старыя і дзе-

ці. Усім хапае сонца і кветак. Не магу паверыць, што ўсё так змянілася. Я не баюся, але і не думаю, што ж змянілася. Не ведаю...

— Леопарду нельга ісці дадому, — сказаў я. — Бацька з маткай праклялі яго. Адноўчы, калі сын вярнуўся, яны пацягнулі яго да акна паглядзець, ці змыў пралітую кроў з рук. З той пары Леопард і не паказваецца дома. А ён добры хлопец, выдатны рысавальшчык. Смелы нават больш як трэба. Як ты думаеш, смешна будзе, калі ён цяпер ажэніцца, напрыклад?

— Часам мне сніцца, — гаварыла Ганна, не зварухнуўшыся і не звяртаючы ўвагі на тое, што я сказаў пра Леопарда, — што ўсё гэта няпраўда. Я радуюся, а потым думаю: а што тады праўда? Нават у сне я адчуваю, што ўсё мінула. Маладосць прайшла непрыкметна. Што цяпер? Стаць актывісткай? Запісацца ў міласэрныя сёстры? Павесіцца на тоненькую нітачку надзеі, што ўсё будзе не так, інакш?

Я паглядзеў на гадзіннік і ўстаў.

— Трэба дадому. Марыі яшчэ няма.

— Яна вось-вось павінна прыйсці. Не застанецца ж у бальніцы?

— Потым зайду да яе. Бывай, Ганна!

Яна паціснула плячыма і ўстала. Машынальна правіла спадніцу на каленях і адказала:

— Бывай.

— Калі будзеш сумаваць, хутка пастарэеш, — паспрабаваў я жартаваць. — Прыходзь да нас санітаркай.

— А ты куды, дадому? Туды?

— Ага, дадому.

— Не ідзі, барані божа, не ідзі! — Яна з жахам паглядзела на мяне.

— Ты што, баішся за мяне?

— Баюся, — задыхана вымавіла яна. — Нікому не хачу бяды. Паслухай мяне, не ідзі туды!

— Значыць, пайсці і не развітацца?

— Ну ідзі!

Ганна правяла мяне да дзвярэй. Я моўчкі падаў руку, каб нічога не гаварыць. Яна хацела ўсё ж такі адгаварыць, каб я не заходзіў дадому, але выгляд у мяне, відаць, быў такі, што не змагла. У Тртнікавых было ціха і цёмна. Спачатку я хацеў напісаць запіску, але потым перадумаў. Вярнуся ад сваіх і пачакаю Марыю ў садзе. Азірнуўшыся на Ганніна акно, я ўбачыў, што ў кухні яна патушыла святло і адсунула фіранку. Пашкадаваў, што не сказаў, каб за мною не глядзела. Ёй цяпер блага, з кожным бывае. Але гэта хутка пройдзе. Я зайшоў у сад і з тайніка забраў пісталет з гранатай, прыхаваныя яшчэ ў час капітуляцыі Югаславіі. Схаваў зброю ў кішэні і азірнуўся на родны дом. Так, напэўна, воіны глядзяць на крэпасць перад штурмам.

З домам нас звязваюць незлічоныя і невядомыя нам самім ніці. Перад дзвярыма я прыпыніўся, бо адчуў, як моцна забілася сэрца. Удыхнуў знаёмыя пахі з кухні і пазнаў, што вараць макарону. У калідоры было цёмна, як заўсёды, святло прабівалася толькі з кухні праз прачыненыя дзверы. Я прыслухаўся і пачуў матчыны голас:

— Абы-што гэта, а не макарона. Раней у нас была белая...

Пад нагою рыпнула падгнилая маснічына. Дзверы адчыніліся і ў калідор выглянула Феламена.

— Хто там?

— Чаму ты не замыкаеш дзвярэй? — спытаўся бацька.

Я зрабіў крок наперад. Феламена спалохана адхіснулася.

— Гэта я, — адазваўся я і выйшаў на святло.

Феламена адышла да акна, дзе яны з Антонам перабіралі боб. Бацька сядзеў каля печы і чытаў «Рані-

цу». Ён зняў акуляры і тупа, без здзіўлення паглядзеў на мяне. Маці стаяла побач з ім і памешвала макаруну. На вышыўцы за яе спіною былі тыя самыя бякла-чырвоныя словы: «Муж ахвотна застаецца дома, калі жонка добра гатуе». Антон на мяне толькі зыркнуў, не перастаючы даўбціся з бобам. Я зачыніў дзверы і прысеў адразу каля парога.

— Ты яшчэ жывы? — хрыпла спытаўся бацька.— А мы ўжо думалі, што загінуў праз сваю шалапутнасць.

— Крапіва так лёгка не вымярзае,— не азіраючыся, злосна буркнуў Антон.

— Мусіць, прынёс нам грошай,— сказала маці.— Трэба ўжо, каб памагаў. Мы ж вучылі цябе, каб нас пад старасць...

Феламена дрыготкімі пальцамі корпалася ў бобе і пільна ўглядалася ў мяне.

— Вучылі... — перабіла яна матку.— Мусіць, у гімназіі яго навучылі забіваць...

— Дробны туды! Чуеш! — гукнуў Антон на Феламену.

Маці не адводзіла вачэй ад гаршка, а я глядзеў то на аднаго, то на другога, то на ўсіх разам. І раптам зразумеў, што памыліўся. Тут я не дома, падумалася. Гэта нейкае непаразумеце. Тут я ніколі не быў дома. На матцы быў чорны фартух, у якім яна выглядала таўсцейшай, як звычайна. Са здзіўленнем я падумаў, што не адчуваю да яе ні любові, ні нянавісці. Нічога... Але да бацькі...

— Чаго ты прыйшоў? — спытаўся бацька.— Хіба не ведаеш, што можаш нас загубіць.

— Найперш сябе,— заўважыў Антон.

— Зайшоў развітацца з вамі,— праз сілу выціснуў я.— Не сварыцца.

— Хацелася б паглядзець,— павярнуўся Антон,— як ты выйдзеш з горада.

— Не хвалюйся.

— Ідзі,— вымавіў бацька.— Забудзься пра нас, быццам нас зусім няма. Так будзе лепш і табе і нам.

— А мы пра цябе не забудзем,— з'едліва кінула Феламена. Яна была бледная, усхваляваная, і я нават баяўся, што пачне крычаць.

— Сапраўды,— адказаў я.— Ніхто нікому нічога не вінаваты.

— Не?.. А за Карлу? Звяруга!

— Што ж,— спакойна сказаў я,— Карла быў анёл. І мы паслалі яго да анёлаў, як належыць.

— Ціха,— адазваўся бацька.— Ну ідзі. Не ўнось нянавісці ў дом. Яе і без таго хапае.

Маці абаперлася рукамі аб пліту і ціха дала:

— Ідзі-ідзі. Табе тут, здаецца, не месца.

— Такі хлопчык,— насмешліва сказаў Антон.— Бравы салдат будзе. У першы ж дзень накладзеш у штаны. А страляць можна і ў спіну, ззаду, з-за вугла... Ну-ну... убачыш...

— Ты сапраўды наклаў у штаны першага дня,— спакойна адказаў я яму.— Нават не пачалося тады як след, а ты ўжо прыбег дадому, за печ.

Антон успыхнуў:

— Смаркач, ты мяне яшчэ папракаць будзеш!

— А чаму не? Такія смаркачы, як я, павінны былі ўзяцца за зброю, калі такія ваякі, як ты, наклалі ў штаны.

Ён грывнуў кулаком па сталю і раз'юшана ўскочыў:

— Ты!.. Смаркач!..

Бацька таксама ўсхапіўся і растапырыў дрыготкія пальцы:

— Богам прашу... ціха... пачуе... наверсе... Марці...

Я ўстаў, а правую руку засунуў у кішэню.

— Няхай чуе,— адказаў я бацьку,— а мне што! Чаго гэты неачэсаны дурань, гэты баязлівец абзываецца... Я прыйшоў развітацца...

Ад хвалявання я не мог гаварыць. Павярнуўся і

выйшаў у калідор. Феламена ўскрыкнула. Я гримнуў знадворнымі дзвярыма і ўжо ў садзе, адчуўшы, што ўвесь дрыжу, стаў, каб супакоіцца. А ў гэты момант пачуліся гулкія крокі па калідоры. Я адышоў у цень і дастаў гранату. Дзверы расчыніліся, і на парозе паказаўся Антон. У руках ён трымаў нешта прадаўгаватае — можа, сякеру, а можа, палена — і крыкнуў:

— Дзе ты, сукін сын?

Сам не помню, як я кінуў гранату. Яна ўпала на прыступку. Антон адскочыў за дзверы, а сам я схаваўся за вугал. Калі гримнула, на версе з трэскам расчынілася акно, і пабітае шкло са звонам пасыпалася на балкон. Я прыклаў руку да губ, толькі цяпер зразумеўшы, што нарабіў. Зусім не было сілы. Ледзь дапоўз да суседавага плота — у Тртнікаў сад ісці не хацеў. Нехта голасна закрычаў. Я перакульнуўся цераз плот і падумаў, што гэта крычыць не паранены. У Ганніным акне з'явілася цёмная постаць і хутка знікла. Я ляжаў на траве, не зважаючы на небяспеку, і плакаў. Мяне душыў сорам, я разумеў, што так нельга было рабіць. Бегалі і крычалі салдаты. Гэта іх паклікаў са свайго акна Віторыю Марці. Пад'ехала таксама машына. Салдаты пачалі шнырыць па садзе — на шчасце, без ліхтароў. Некалькі разоў яны падыходзілі да плота, а мне і ў галаву не прыйшло, што трэба адпаўзці. Праўда, я хацеў прыўстаць і глянуць цераз плот, але не змог. Неўзабаве з нашага дома пачуўся крык, тупат і хрыплы голас Віторыю Марці. У вокнах загаралася і тухла святло. Я, абапіраючыся на локці, адпоўз ад плота і залёг так, каб бачыць вуліцу. Прайшла цэлая вечнасць, пакуль гвалт у доме прыціх. Я бачыў, як маіх гналі да машыны — першы ішоў бацька, за ім Феламена з маткай, а ззаду Антон.

Мне стала крыху лягчэй. Я падняўся, прыхіліўся да дрэва і абняў яго, як чалавека. У гэты час выйшаў Віторыю Марці, зачыніў веснічкі і з пісталетам у руцэ

варнуўся ў дом. Загарэліся фары машыны, на вуліцу ўпалі белыя снапы святла. Было чутна, як Марці грукае ў доме — тушыць святло, замыкае дзверы. Я кусаў сабе губы, думаючы пра строгія акулеры Тыгра. Потым па дрэве апусціўся на зямлю і прыціснуўся да ствала.

Так, падумалася, Кайфежаў свет разбураецца. Дом — пусты, цёмны, нямы — глядзеў на мяне з цемры, быццам пачварны дакор. Не ведаю, пра што я думаў тады яшчэ. Выціраў слёзы, якія ліліся па шчоках, а з галавы не выходзіла думка, што ж будзе заўтра. Як увогуле паказацца на вочы людзям? А ў гэты час хтосьці ціха клікаў мяне: «Ніка! Ніка!» Я пачуў, але прытаіўся. Гэта былі Ганна і Марыя. Яны хадзілі каля плота і напаўголоса гукалі ў цемру: «Ніка!» Я чакаў, каб яны хутчэй пайшлі. У сабе я адчуваў толькі пустату. Магчыма, гэта быў голад. Я перапоўз у Тртнікаў сад і залез на плечэнае крэсла ў альтанцы. Не думаў ні пра Марыю, ні пра Ганну, ні пра тое, што яны хвалюцца за мяне. Не цікавіў мяне і дом па той бок плота. Ад слёз пякло вочы, я моцна заплюшчыў іх і чакаў, каб хутчэй прыйшоў сон. Калі заснуў, не ведаю, мабыць, пад раніцу, бо недзе ў суседзяў заплакала дзіця.

Пакой быў вялікі, пусты, незвычайны, нейкі нерэальны. На канцы стала ў шапцы і з кілішкам віна перад сабою сядзеў Ёсіп і гладзіў свае жоўтыя вусы. Поруч з ім, з правага боку, сядзеў Алеш, а з левага — Пэпі. Далей, з абодвух бакоў — Тыгр, Касіяпея, Марыя, Тртнік, Мефістофель, Звезда, Леопард, Люлек, Ціхахад, Цвыркун, Дэмасфен і многа іншых людзей, знаёмых і такіх, што я ніколі не бачыў. Нас было многа, і ўсе мы, быццам школьнікі, трымалі рукі на сталё перад сабою. Пакой быў цёмны — ні вокнаў, ні лямпы, толькі ў самым канцы, далёка ад нас, расчыненыя дзверы. Перад тымі дзвярыма — чорная паласа цемры, нібы прадон-

не, а за ёй — ярка асветленае памяшканне, якое нагадвае танцавальную залу. Усюды цёмна, і гэта не змярканне, не ноч. На мяжы святла і цемры стаяў дзіўны слуп — гарбаты каштанавы ствол на дзвюх ножках, а на ім правады, не так, як звычайна, але ўгару і ўніз. Я глядзеў на Ёсіпа, а ён нешта гаварыў, пагладжваючы свае вусы. Усё прыпомніць не магу, але помню, што ён выбіраў словы без «р» і што я разумеў яго не вельмі добра. Цвыркун задуменна глядзеў на стол перад сабою, валасы ў яго кучаравіліся больш, як звычайна. Ёсіп гаварыў няспешна, рабіў вялікія паўзы. Складвалася ўражанне, што словы ён вырывае з сябе цяжка, пакутліва, і гэта адбываецца на яго твары. То мне здавалася, што ідзе дождж, то — што свеціць сонца, хоць я і не мог нічога бачыць і чуць. Люлек глядзеў на Ёсіпа. Не ведаю чаго, але вочы ў яго былі нейкія зусім фіялетаваыя. Касіяпея гладзіла аднаго свайго малога — усе чацвёрэ высунулі свае кудлатыя галоўкі з-пад стала. Тут я заўважыў, што побач з ёю сядзіць Грэга, і на ўвесь твар у яго — глыбокая крывавае рана. Быццам нехта хацеў рассекчы яго напалам. Але яму, мусіць, не балела. Ён не зводзіў вачэй з жонкі. Побач сядзеў Тыгр і насоўкай выціраў акуляры. За дзвярыма не было нікога. Святло там гарэла па-ранейшаму асляпляльна ярка. Я падумаў, што адбываецца нешта важнае, але не разумеў. І пачаў углядацца, што ж гэта.

Ёсіп гаварыў і гаварыў. Павольна, манатонна, часта рабіў паўзы, нібы паказваючы, што яму няма куды спяшацца. Я таксама нікуды не спяшаўся, але мяне мучыла цікаўнасць — праўда, без трывогі, без нецярпліваці, быццам ува мне штосьці застыла ў гэты момант. Я спрабаваў засяродзіцца і ўслухацца ў Ёсіпавы словы. Зразумеў, што ён гаворыць нешта падобнае да таго, што казаў бацьку, калі яны спявалі «Мы ў Кане галілейскай...». Ён гаварыў пра сябе, пра іншых, пра сваіх дзяцей, пра памінкі — памінкі не толькі па тых, каго

Ўжо няма, але і па тых, хто яшчэ жывы, ды хутка не будзе жыць. Я не мог разабраць усіх слоў, толькі здагадваўся, што яны значаць. Гэта было развітанне, невядома толькі з чым. Ніводнае крэсла не рыпнула, ніхто нават не ўздыхнуў, не кашлянуў. Хрыплыя Ёсіпавы словы падалі ў поўную цішыню. Мне здавалася, што ён вось-вось махне рукою, хітра ўсміхнецца і возьмецца за кілішак. Аднак ён гаварыў не спыняючыся, і яго словы падалі на мяне, як дождж у летнюю навальніцу, калі ўжо не ведаеш, холадна табе ці гораचा. Я паглядзеў на Марыю, якая сядзела насупраць. Злавіць яе погляд не ўдавалася.

Поруч з ёй сядзеў Тртнік у акулерах і няўцямна глядзеў перад сабою. Ёсіп гаварыў так, быццам збіраўся ў далёкую дарогу і клікаў, каб ішлі разам з ім. Словы яго гучалі суха, важка, спакойна, і я чуў у іх нешта суцяшальнае. Быццам бы гэта дзед расказваў дзецям страшную казку, якая мела іншы — важны, патрэбны і велічны — сэнс.

Нерухомасць твараў наводзіла на мяне жах. Здавалася, што мы саромеемся адзін аднаго і саромеемся без прычыны. Я адчуў, як у горле стаў камяк. Хацеў быў сказаць што-небудзь, засмяяцца ці крыкнуць, але не мог выціснуць слова з горла. У Ёсіпавых вачах, мусіць, быў нейкі напамін, што не варта марна траціць каштоўнага часу. Трэба выслухаць да канца і спакойна разыходзіцца. І сапраўды, неўзабаве ён змоўк, устаў, узяў кілішак і залпам выпіў. Ніхто не адзваўся. Усе сядзелі нерухома, як і да таго. Ёсіп паклаў рукі на плечы сыноў, потым ссунуў на патыліцу сваю шапку з бляшаным нумарам 77 і пайшоў ад стала да дзвярэй. Усе, як па камандзе, павярнулі за ім галовы. Ён, грузны і стары, ішоў памалу, павольным, але цвёрдым крокам старога салдата. Да дзвярэй ён ішоў доўга, няскерпна доўга. А там азірнуўся на нас, усміхнуўся, падбадзёр-

ваючы, і ў знак прывітання падняў рукі. Потым насунуў шапку на вочы, нібы засланяючыся ад яркага святла, і пераступіў парог. Цемра праглынула яго ў момант. Мы чакалі, што ён выйдзе на святло, але дарэмна. Усе адварнуліся ад дзвярэй і пераглянуліся. Не ведаю, што было ў нашых вачах — здзіўлення, пэўна, не было.

Пасля Ёсіпа ўстаў Пэпі. Ён ішоў шпарчэй за бацьку, можна было падумаць, што сыноўская трывога падганяе яго. Пэпі, не азіраючыся, ступіў цераз парог і знік. За ім устаў Цвыркун. Ён, хударлявы і невысокі, як звычайна, трымаў рукі ў кішэнях і спакойна накіроўваўся да дзвярэй. Ужо на парозе ён павярнуў галаву ў наш бок — хто ведае, каго ў гэты момант шукалі хлопцавы вочы — і таксама ступіў у цемру, як ступаюць у бездань. Нешта падказвала мне, што не трэба чакаць, калі ён з'явіцца ў сляпучым святле. Міма прайшоў Дэмасфен, высокі, крыху сутулаваты, з кучаравай каштанавай чупрынай — прайшоў рашуча і нават задзірліва. Аднак перад дзвярыма ён спыніўся, уцягнуў галаву ў плечы і ўвесь згорбіўся. Нашы погляды, упертыя ў яго ненатуральна сагнутую спіну, не маглі памагчы. Ён павагаўся і, не азіраючыся на нас, зрабіў крок за парог. Я напружана чакаў, што ўбачу Дэмасфена ў яркім святле. Ён сапраўды з'явіўся — поўз, нібы яшчарка, і прыціскаў галаву да зямлі, быццам яго асляпляў і не даваў падняцца яркі прамень. Хтосьці цяжка ўздыхнуў. Усе павярнулі галовы, калі праходзіў Грэга са сваёй страшнай ранай. Ён кінуўся ў цемру рашуча, і ўжо праз імгненне мы ўбачылі, што ён вялікімі скачкамі перасякае асветленую прастору. Адразу за Грэгам пайшоў Люлек. Перад дзвярыма хлапчук спалохаўся і выставіў уперад рукі, як гэта робяць дзеці, абараняючыся ад чаго-небудзь страшнага. Люлек прапаў у цемры, толькі мы яго і бачылі. Леопард устаў павольна, у задуменні, нібыта загадзя ведаў, што трэба рабіць. Ён ішоў

спакойна, як па бульвары ў нядзелю, гэтак увайшоў у дзверы, і гэтак з'явіўся ў асветленай прасторы.

Я толькі паводзіў вачыма, галавой не круціў. Было адчуванне, што ў галаве няма ніводнай думкі. Разабрацца, што ж адбываецца, я не мог. Толькі недзе далёка мігцела думка-здагадка пра няўмольны закон, які вызначаў жыццё кожнага з нас пасля таго, як мы ўвайшлі ў гэтае нерэальна вялікае памяшканне. Людзі ўставалі і адыходзілі адзін за адным, кожны пасвойму: са злосцю ці са страхам, смела ці вагаючыся — як выходзіла, — і многіх мы больш не бачылі. Рашуча ўстаў і прайшоў Алеш, у сваім плашчы, у кепцы, насунутай на вочы, быццам сабраўся на адну з сваіх начных праходак. Пасля яго ўстала Касіяпея. Ішла яна няўпэўнена. Перад дзвярыма спынілася, азірнулася на дзяцей — яны ўсе чацвёрта, не маргаючы, сачылі за маткай. Потым падняла рукі, нібыта сабралася закрычаць, і рашуча ступіла ў цёмную бездань. Я адварнуўся. Не хацелася чакаць, з'явіцца яна ў светлай прасторы ці не. Дзеці стаялі нерухома і не зводзілі вачэй з дзвярэй. Між тым, Тыгр скончыў выціраць акуляры. Праходзячы міма нас, ён углядаўся кожнаму ў твар, нешта шукаючы. Каля дзвярэй ён спыніўся, прыхіліўся да вушака, нібы стаўшы ў засаду, каб даведацца, што яго чакае. Потым, як злодзей, прашмыгнуў каля вушака ў цемру. Неўзабаве мы ўжо бачылі, як ён, не азіраючыся, крочыць па светлай зале. Следам за Тыграм, як па загаду, пайшоў Мефістофель — прама, спакойна, рашуча, салдацкім крокам. І знік у цемры бяследна. Ціхаход ішоў так, як ходзяць людзі, што выраслі на кані — крыху пагойдваючыся на крывых нагах. Можна было падумаць, што гэты хлопец ідзе з канюшні, дзе толькі што прывязаў свайго каня. Не паспеў ён пераступіць парог, як з'явіўся ў снопе святла. У яго фігуры і паходцы было штосьці вельмі смешнае. Звезда здзіўлена сачыла за ім і ўстала яшчэ да

таго, як ён пераступіў парог. Яна паспешна, дробным дзясвочым крокам, прайшла каля нас, страсянуўшы доўгімі чорнымі валасамі. Проста з парога дзяўчына ўляцела, быццам з коўзалкі, у цемру і адтуль не паказвалася. Тады ўстаў Тртнік, зняў акуляры і паклаў іх у нагрудную кішэню. Па зале ён прайшоў, нібы сляпы, а на парозе спатыкнуўся і амаль што ўпаў у цемру. Я заплюшчыў вочы, але гэта не памагала. Я бачыў праз павекі і ведаў, што ад такога відовішча немагчыма пазбавіць ні вочы, ні сэрца. Нейкі час стаяла цішыня. Мы глядзелі адзін на аднаго з дакорам і трывогай. Напружанае чаканне парушыў незнаёмы стары — барадаты, шыракаплечы, падобны на біблейскага Майсея мужчына, — ён хутка знік за дзвярыма, быццам усё жыццё толькі і чакаў гэтага. Следам за ім пабег хударлявы хлапчук гадоў чатырнаццаці, не болей. Здавалася, ён хацеў дагнаць старога.

Надышла і мая чарга. Як спазнанне, як выбраны лёс, як загад, які нельга не выканаць ужо таму, што сам хочаш яму падпарадкоўвацца. Я ўстаў і паглядзеў на Марыю — цяпер і яна глядзела на мяне — і накіраваўся да дзвярэй. Каля парога прыпыніўся і азірнуўся. Цяпер няцяжка было палічыць, колькі нас засталася. Калі будзе палова, надзіва ясна падумаў я, гэтага дастаткова, калі нават і яшчэ палова загіне, нас усё роўна будзе многа. Пасля гэтага я імкліва павярнуўся і заплюшчыў вочы. Святло асляпіла мяне. Я нічога не бачыў, але пераступіў парог і пачаў падаць.

Падаў я бясконца доўга, і ўвесь час мяне не пакідала думка, што я падаю і буду падаць яшчэ вельмі доўга, аднак канец гэтаму будзе.

Прачнуўся я ў цесным памяшканні, ад выгляду якога мне стала страшна. На бруднай сцяне я ўбачыў цёні кратаў. У дзвярах стаяў салдат з парожнім вядром у руках. Мяне калаціла ад холаду. Лежаў я на нейкай

смярдзючай поспілцы і не мог варухнуцца. Салдат з вядром выйшаў і замкнуў дзверы. Было чутна, як ён двойчы павярнуў ключ. Мусіць, была раніца, бо промні сонца падалі амаль гарызантальна. Я агледзеўся і ўбачыў, што побач сядзіць нейкі чалавек і глядзіць на мяне сваімі светлымі вачыма. Я таксама ўважліва прыгледзеўся да яго. Цяжка вызначыць, колькі яму гадоў. Можна было сказаць, што ён малады, і адначасова, што стары, таму што брудны, кудлаты, няголены. З яго я перавёў погляд на сцяну і ўбачыў, што яна ўся спярэшчана надпісамі алоўкам, крэйдай, фарбай, здрапанамі цвікамі, відэльцамі. Калі я зноў паглядзеў на чалавека, ён усміхнуўся і сказаў:

— Я тут вершы напісаў. Спрыяльныя ўмовы. Можна, і ты пачнеш пісаць. Разам будзем. А тыя, што прыйдуць пасля нас, прачытаюць.

Я падняў руку і дакрануўся да сваёй галавы.

— Стукнулі цябе крыху, — заўважыў мой сусед па камеры. — Нічога страшнага. Я намачыў сваю анучу і прыклаў. А салдат, якога ты бачыў, — Цэзар. Добры хлопец, можна сказаць.

Ні з таго ні з сяго мне прымроіўся комін пякарні. Выплыла таксама некалькі твараў, сярод якіх адзін быў знаёмы — быццам бы Антонаў. Я стараўся ўспомніць, як выйшаў з Тртнікавай альтанкі, але ў памяці быў првал. Падумалася, што трызню. Я зноў памацаў галаву, абкручаную мокрай анучай, і паглядзеў на таварыша па камеры.

— Ты ў пастку папаў? — спытаўся ён.

Даверу да гэтага чалавека не было.

— Не, — адказаў я, — не ведаю. Я нічога не ведаю. Дзе тут у вас прыбіральня?

Ён паглядзеў на мяне насмешліва і прапанаваў:

— Калі па-лёгкаму, памачыся на замочную шчыліну. Мача выдатна раз'ядае жалеза. Такім чынам мы аднойчы спакойна адчынім дзверы і выйдзем.

Нейкі час мы абодва маўчалі, потым ён дадаў:

— У прыбіральню нас выпускаюць адзін раз. Ямо таксама адзін раз. Ды ты не бойся. І таго, і другога будзе досыць.

— Пастка... — падумаў я.— Найхутчэй, мяне сапраўды злавілі. Мабыць, я раненька ўстаў, выйшаў і... Такім чынам, з комінам няма нічога дзіўнага...

— Хочаш, я табе пачытаю вершы? — спытаўся ў мяне сусед.

— Давай,— прамармытаў я.

Тым часам у калідоры пачуліся спешныя крокі, мітусня, крык, але хутка ўсё сціхла. На імгненне прачынілася слухавое акенца ў нашых дзвярах і зачынілася зноў.

— Мадона,— уздыхнуў мой сусед,— не магу чытаць. Усё ў вачах скача. Нават прыдаецца нешта ад голаду.

— А ты даўно тут?

— Ох,— усклікнуў ён, збянтэжана ўсміхаючыся,— недзе з канца лютага.

— А сёння ў нас што?

— Не ведаю,— адказаў ён.— Цяпер усё адно. З часам гэта траціць сэнс.

Гэта мяне раззлавала.

— Нічога не ўсё роўна! Запомні гэта!

Я хацеў устаць, але боль працяў маё цела ўжо пры першым руху. Незнаёмец устаў сам — я заўважыў, што ён высокі і дужы,— а потым памог мне. Падцягнуў мяне да сцяны і прысланіў да яе плячыма. Я падзякаваў, а ён зноў сеў і спытаўся:

— А ты калі-небудзь пісаў вершы?

— Пісаў,— адказаў я,— але даўно.

— І я таксама,— замармытаў ён.— Глупства.

А мяне не пакідала думка пра комін пякарні, які быў так незвычайна нахілены. Я спрабаваў аднавіць у памяці падзеі ўчарашняга дня і мінулай ночы па па-

радку — усё, як было. Адно ўспаміналася выразна, другое — цымяна, а нешта знікла зусім.

— А дзе мы знаходзімся? — папытаўся я.

— Дык ты і гэтага не ведаеш? У Бельгійскай казарме. У склепе. Гэта камера нумар пяць. Думаю, няблага запомніцца яна табе.

Падумалася, што недзе блізка Люлек, а можа, і Дэмасфен ці яшчэ хто-небудзь знаёмы. Трэба было б паведаміць Марыі, што са мною. У думках я пачаў складаць пісьмо, хоць і не ведаў, як адсюль яго можна паслаць. Памяць усё ж такі падказвала, што схапілі мяне не ў альтанцы, а недзе на вуліцы. Прыдумаў я нешта накшталт: «Дарагая Марыя, я жывы і здаровы. Не хвалюйся, са мною нічога не здарылася. Усё будзе добра, хоць і цяпер я думаю пра цябе як пра штосьці недасягальнае. Перадай прывітанне сябрам і не думай пра мяне кепска. Прывітанне бацьку. Жадаю яму хутчэй паздаравець, а табе не адчайвацца. Твой Ніка».

— Чаго задумаўся? — пачуўся суседаў голас.

— Так, — адказаў я. — Нічога. Вечна прыходзіць у галаву дурное. За ўсё жыццё нічога разумнага не прыдумаў. Спадзяюся адквітаць гэта калі-небудзь потым.

Ён засмяўся і пацёр бараду ў белым шчаціні. Светлыя вочы яго павільгатнелі і засвяціліся.

— Так-так, — вымавіў ён. — Заўсёды так. Заўсёды здаецца, што заўтра паразумнеем, нават калі сёння дурныя. Заўсёды так. Але разумнымі, як хочацца, усё роўна не будзем ніколі. Мусіць, гэта немагчыма.

— Дурань, — абурыўся я, — што ты вярзеш!

А ён зноў, глухавата і шчыра, засмяўся. Я заплюшчыў вочы, каб гэты чалавек не перашкаджаў мне засяродзіцца, а ён тым часам дастаў з-пад бруднай поцілкі абломак алюмініевай лыжкі і пачаў тачыць яго аб каменную падлогу. Я мусіў паглядзець, што ён вырабляе, бо не мог трымаць скрогату металу аб камень. Сусед зірнуў на мяне спадылба і сказаў:

— Не звяртай увагі. Гэта я нож сабе раблю. Добры нож выйдзе. Не верыш? Змагу перарэзаць сабе вены ці зарэзаць каго, калі трэба будзе. Добра мець такую рэч пры сабе. Шкада толькі, што лыжка не сталёвая. Тады і галіцца можна было б. У цябе мо ёсць што-небудзь, каб на нож перарабіць?

Я палез у кішэні і высветліў, што іх ужо вытраслі; зніклі насоўка, шнуркі, рэмень і гальштук. Сусед насьмешліва сачыў за мною. Я не ведаў, як да яго звяртацца, і спытаўся, хто ён такі. Ён пасур'эзнеў і развёў рукамі, не пакідаючы кавалка алюмініевай лыжкі:

— Невядомы баец рэвалюцыі, таварыш. Сяджу тут толькі таму, што не адважыўся забіць таго, хто потым мяне загубіў.

Ліхтар не даваў разгледзець, якое было неба — яснае ці хмарнае. Гадзіннік паказваў палову трэцяй раніцы. Нас было шасцёра. На пероне пуста, толькі ў далёкім канцы, каля прыбіральных, праходжваліся два чыгуначныя паліцэйскія. За шклянымі дзвярыма канторкі стаяў, склаўшы рукі на грудзях, дзяжурны па станцыі і курыў. Праз шкло я заўважыў чырвоную шапку. У вагоне таксама пуста. Нас загналі па двое ў тры купэ. Мяне скавалі наручнікамі з шышанскім чыгуначнікам — яго за правую, а мяне за левую руку. Я заўважыў, што ён ледзь ходзіць. Карабінер з вінтоўкай на каленях сеў насупраць. Лямпачка гарэла вельмі цьмяна. Здавалася, яна вось-вось патухне і пакіне нас у цемры. Тады, можа, я засну. Хацелася есці, а яшчэ болей — спаць. Праз нейкі час карабінер дастаў торбу з сухім пайком і закінуў на верхнюю паліцу свой напалеонаўскі капялюш. Бліснула яго вялікая жоўтая лысіна. Шыба была даўно не мытая, у сажы. Ад гэтага перон здаваўся яшчэ бруднейшы, чым быў. Святло ліхтароў было таксама бруднае, няроўнае, і здавалася, што людзі, якія праходзілі міма акна, нехайныя, няўмы-

тыя. Карабінер то заплюшчваў, то расплюшчваў вочы, быццам стараўся добра нас разгледзець. Мой напарнік круціўся, як на асіным гняздзе. З калідора чуваць размова. Карабінеру гэта, відаць, не спадабалася, ён устаў і так грывнуў дзвярыма, што зазвінела шыба. Потым зноў сеў і пачаў маргаць сваімі вырачанымі вачыма, нібы жаба ў просе. Яму было гадоў сорок. Рукі ён увесь час трымаў на вінтоўцы з прымкнутым штыком. На безыменным пальцы ў яго быў пярсцёнак з падазроным бляскам, а ў кішэні, напэўна, фотаздымкі яго «mili bambini». Мой напарнік буркнуў, што мерзне. Я параіў яму зашпіліць кашулю і пінжак. У адказ ён ашчэрыў доўгія жоўтыя зубы, ды я так і не зразумеў, што гэта значыць. Тады я прапанаваў яму паспаць. У яго пад вачыма былі цёмныя кругі. А калі ён глянуў на карабінера, той уздрыгнуў і паглядзеў убок.

Ні з таго ні з сяго напарнік спытаўся, куды я еду, і я адказаў, што не ведаю, аднак не было чаго рабіць, і я пачаў расказваць пра сябе. Упершыню пасля многіх дзён і начэй у турме, дзе я звычайна маўчаў, можна было не баяцца размовы, і я адчуў палёжку.

Карабінер увесь час сачыў за намі. Па вачах я заўважыў, што ён нічога не разумее. Двойчы ён выходзіў даведацца, калі адыходзіць цягнік, і кожны раз вяртаўся вельмі хутка. Мне ўспомнілася раница ў Бельгіскай казарме, калі нас выпусцілі ў прыбіральню і я напкнуўся на Люлека. Я вельмі ўзрадаваўся, таму што даўно не бачыў нікога з таварышаў, і асабліва таму, што Люлек быў хлопец сардэчны. А ў гэты момант ён насцярожана ўглядаўся ў мяне сваімі блакітнымі вачыма і маўчаў. «Што з табою, Люлек?» — спытаўся я. «Ты таксама здраднік? — адказаў ён пытаннем на пытанне. — Дэмасфен — здраднік». Па твары ў яго папаўзлі дзве вялікія слязіны. Я сабраўся яму нешта сказаць, але не паспеў, бо ў гэты момант вартавыя закрычалі: «Форза, форза!»

Такі самы крык пачууся недзе блізка тут, Пяўна, афіцэр які-небудзь. Рабочы малатком пастукваў па калёсах нашага вагона. Ад чорнага паравоза ўздымалася белае воблака пары і цягнулася да цьмяных ліхтароў. Прагучаў сіпаты гудок.

— І што далей? — спытаўся мой напарнік.

— Далей? А што ўжо зробіш?

— Што ты збіраешся рабіць? — паўтарыў ён.

— Нічога,— адказаў я,— буду сядзець, пакуль усё гэта скончыцца.

Машыніст падаў сігнал. Паравоз часцей засоп, і цягнік рыўкамі рушыў з месца. Чырвоная шапка дзяжурнага, якая толькі што была перад акном, знікла. Як толькі мы праехалі станцыю, неба праяснела. Над горадам вісела шэрая заслона туману і захіляла ад холаду, які находзіў з вышыні.

— Рукі ў цябе, як у паненкі.

Я паціснуў плячыма і зірнуў на ягоня — смуглыя, валасатыя, дужыя, з цвёрдымі абламанымі пазногцямі, яны ляжалі на каленях, і пальцы ўздрыгвалі ў такт калёсам. З туману выплыў Град, нібыта густы цень на шэрай хмары. Прыгадаліся радкі Жупанчыча, якія ў школе вучылі на памяць: «Як хваля ўецца вакол скалы, так Любляна льецца вакол Града, аблітая ўся месячным святлом...»¹ Сціснула горла. Я падумаў пра былое, пра ўсё, што мінула, і пра тое, што не міне ніколі. Я сам сабе сказаў: калі за гэты год нешта змянілася, калі і ў наступныя адбудуцца дзе якія змены, значыць, свет да канца вайны сапраўды будзе іншы. Нічога страшнага, паўтараў я. Вярнуся абавязкова.

Магчыма, горыч развітання ў тым, што сціраюцца непрыемныя ўспаміны і адкрываецца характэрнае гэтага праклятага садоўніцкага прадмесця і жыцця, якое я памылкова ганіў. Адсюль некалькі мінут пехатою да

¹ Верш даецца ў літаральным перакладзе.

цэнтра. Усё ж такі горад для такога хлапчука, як я быў у свой час, — нешта незвычайнае і чужое.

Мы адчуваем сябе ў горадзе не зусім добра, бо там замнога спешкі, замнога мітусні, сэнсу якіх мы не разумеем, увечары замнога агнёў і заўсёды многа паліцэйскіх. На вуліцы нельга гуляць у «два агні», а тым болей у ножычкі ці трэніраваць руку і вока пры дапамозе рагаткі і вулічных ліхтароў. У горадзе няма лужкоў, няма зарослых травой куткоў, дзе можна паляжаць і адпачыць ад напружанага жыцця, якое ўлетку пачынаецца з усходам сонца і зацягваецца да позняй ночы. У горадзе таксама няма дзяўчынкі, якая можа падысці і сказаць: «Правядзі мяне да сяброўкі. Я нясу ёй дамашняе заданне, каб спісала. Яна, скажу табе, не вельмі кумекае». І дзяўчынку не бянтэжыць, што ты ў кароткіх штоніках і што ў цябе пааббіваныя калені. У гэты момант ты — рыцар з якога-небудзь папулярнага рамана і можаш да смерці біцца з тым, хто паспрабуе яе зачапіць. Ні ў яе, ні ў цябе няма ніякіх «задніх» думак, нягледзячы на тое, што абое вы ўжо ў тым узросце, калі хлопчыкі пачынаюць марыць пра дзяўчатак, а дзяўчаткі пра замужжа. Але ўсё гэта яшчэ далёка, і такая сустрэча займае сваё месца ў душы. Ты раскажаш ёй, дзе вучышся, і яна таксама, што і яе тата чыгуначнік, дарожны майстар, шафёр ці нешта падобнае. Пасля выяўляецца, што вы жывяце зусім побач, і тады няма ўжо чаго саромецца абдзёртых каленяў. Асабліва пасля таго, як яна раскажа, што ў іхнім садзе таксама дзве градкі і адно дрэва. Праз хвіліну ты ўспамінаеш, што ведаеш яе сям'ю, а яе самую не пазнаў толькі таму, што яшчэ летась яна была непрыкметнай малечай, а цяпер вось, за зіму, раптам выцягнулася, у яе пакруглелі ногі, схаваліся вострыя косткі на каленях, і яна ўжо не такая, і ўвогуле ўсё інакшае. Глядзіш, гаворыш і ўспамінаеш, як некалі скуб яе за косы і дражніўся: «Сапліўка-смаркачка, лепш нос па-

датры, а не румзай і не бегай скардзіцца на нас». Тым часам яна прызнаецца, што лічыла цябе грубіянам, разбойнікам, як усе астатнія хлапчукі, але ты змяніўся за гэты час і паводзіш сябе намнога лепш. А яна ж не водзіцца з хуліганамі, яна выхаваная дзяўчынка. Ты чырванееш і не ведаеш, што сказаць, бо ў хлопцаў усё наадварот: больш паважаюць тады, калі ты большы нягоднік. Нарэшце яна запрашае гуляць у пінг-понг да сябе на двор. Там, маўляў, вельмі добра. І развітваецца.

А ты ідзеш дадому ці на які-небудзь лужок, кладзешся на спіну, задзіраеш калені ў неба і назіраеш, як плывуць хмары і танцююць матылькі. Сам сабе ты здаешся вялікім, разумным, а таму велікадушна даруеш дзяўчынцы, што яна крыху шапяляе і што ў яе зусім яшчэ маленькія грудзі. Ты думаеш пра другую дзяўчынку, якая і гаворыць інакш, і грудзі мае большыя, аднак занадта ганарыстая, калыша бакамі, калі ходзіць, быццам дарослая, а ты ж ведаеш, што яна твая равесніца, і калі гляне на цябе сваімі бліскучымі вачыма, у іх не заўважаеш нічога, акрамя пагарды,— і ты адказваеш ціхай нянавісцю. Пакусваючы травінку, ты ўсміхаешся і думаеш, што калі-небудзь ажэнішся — усё роўна, час прыйдзе — з гэтай дзяўчынкай, якая так міла шапяляе і ў якой такія далікатныя грудзі.

Потым прыходзіць Леопард або Ціхаход, а то і або-два разам, і таксама кладуцца, задзёршы калені. Ты не можаш стрымацца, каб не расказаць пра сваю дзіўную сустрэчу, безумоўна, крыху перайначыўшы ў адпаведнасці са сваім недаспелым густам, каб сябры не здагадаліся, што да чаго. Хлопцы нягоднікі — ніколі не ведаеш, з якога боку ўткнуць. Хлопцы ўсе грубыя, затое жанчыны вераломныя... Але тут чамусьці робіцца няёмка, што вы між сабою называеце грудзі «млячарнай», ногі — «хадулямі», вусны — «рылам», «мордай» ці «дзюбай». Нечакана ў табе прачынаецца чулінасць і сарамлівасць, але ты не адважваешся прызнацца сяб-

рам. Ты ведаеш, што яны пачнуць рагатаць, калі даведаюцца, што робіцца ў тваёй галаве. Ды аднойчы ты заўважыш, што Ціхаход, Леопард ці нехта другі з тваіх сяброў таксама страціў ахвоту да грубых жартаў. Ён, безумоўна, страшна здзіўляецца, калі ты заўважаеш, што ён закахаўся, тым болей калі ўгадваеш, што аб'ект яго захаплення — якая-небудзь сінявокая дзяўчына з кірпатым носікам і вострымі зубкамі. Між іншым, твой сябар з ёю нават загаварыць баіцца, а калі адважыцца, гаворыць пра школу, пра кіно або пра футбол, быццам няма на свеце нічога, акрамя школы, кіно і футбола.

Некалькі дзён ты не можаш знайсці сабе месца і чакаеш сустрэчы, хоць і ведаеш, што не сустрэнеш яе, не можаш сустрэць. Яна паехала на канікулы да цёткі ў Роўты, аднак ты, нягледзячы на гэта, усё бадзяешся і адкрываеш дзіўныя рэчы: што ў пекара, якога ты шмат гадоў ведаеш, адна нага драўляная, што мяснік вечна сварыцца з жонкай, бо яна не ўмее замыкаць касы, што ў аднаго чыноўніка дзіця са служанкай, а што знаёмая дзяўчына атруцілася ад няшчаснага кахання. Нехта табе раскажа, што другая дзяўчына — тая ганарыстая — ляжала з хлопцам пад кустом на Галаўцы, а другі падпільнаваў іх і разнёс усюды, таму што сам хацеў бы памілавацца з ёй. Так дазналася маці, сказала бацьку, і той, дастаўшы рэмень (напэўна, схаваны як памяць пра сусветную вайну), выканаў свой бацькоўскі абавязак — збіў дачку на горкі яблык. Пасля гэтага здарэння дзяўчына яшчэ вышэй задзірае нос перад жаўтаротымі пеўнікамі, але, магчыма, ты сустрэнеш яе аднойчы пакрыўджаную, заплаканую, няшчасную. Ты шчыра спачуваеш ёй, хочаш падысці, пагладзіць па галаве, дараваць ёй легкадумнасць, колішнюю ганарыстасць і сказаць, каб не плакала, бедная. Не варта плакаць, бо нічога яшчэ не страчана, няма чаго ў такія гады адчайвацца. Аднак нічога такога ты не скажаш, бо не знойдзеш слоў, і не зможаш асушыць слёз,

якія самі па сабе ў гэтым садоўніцкім асяроддзі зразумелыя і звычайныя, быццам бы нават патрэбныя і абавязковыя. Кожнаму чалавеку бывае цяжка, цяжка і гэтым садоўнікам, аматарам гадоўлі дробнай жывёлы; яны не маюць вялікай мары, затое маюць шмат дробных жаданняў, падобных на цыркавых конікаў — яны жвава бегаюць, але нікуды не прыбягаюць, і паганяюць іх сумныя, прыгожыя дзяўчаты. Усім вядома, што цыркачкі няшчасныя, што яны ў сваіх вагончыках, падобных на чыгуначныя, цішком уздыхаюць і плачуць. Ты нічога не можаш парадзіць беднай ганарыстай дзяўчыне, аднак пасля гэтага нейкі час не можаш спаць.

Табе не застаецца нічога іншага, як перанесці чужы боль, нібы свой. Ты лічыш брыдкім тое, што пазней будзеш рабіць сам, несправядлівай крыўдай такую, якую ўчыніш і ты, ганьбуеш тое, што іншым разам будзеш апраўдваць. Ты адначасова жорсткі і міласэрны, мяккі і цвёрды, ты ненавідзіш і любіш — і ўсё гэта так, быццам інакш і быць не можа. Між тым, у цябе няма пераканання, што павінна быць менавіта так, і ты не ведаеш, ці будзе калі інакш. Пакрыху ты сучешышся і зноў усё вакол цябе будзе радавацца сонцу — небрукаваныя вуліцы, уккрытыя цёплым пылам, зялёныя, як жывыя, дрэвы. А ўвечары ты будзеш стаяць са сваімі сябрамі пад вулічным ліхтаром, выдумляць і расказваць або слушаць прыгоды болей непрыстойныя, як цікавыя, хоць і не гасне ў табе прага чагосьці светлага, і ты адчуваеш, што не хочаш быць ні грубым, ні нікчэмным, ні брыдкім, ні жорсткім, ні бяздушным. Ты разумееш, што без гэтага не абысціся, бо так зроблена жыццё — каб гартаваць сэрца чалавека ў дабры і ў зле. Тая дзяўчынка, што крыху шапяляе, за гэты час, магчыма, з'ехала куды-небудзь ці памерла, а магчыма, ходзіць з другім, у той час, як ты праводзіш яе толькі вачыма і думаеш пра яе. Ты пачынаеш пісаць сумныя вершы і хаваеш іх пад шафай, адкуль маці аднойчы вымеце іх

венікам, або складаеш пісьмы, якія потым паліш са слязьмі ў вачах. Сустрэўшы яе, ты ўсё роўна радуешся, што яна жывая, што яна ўсміхаецца, што яна гэтаксама міла шапяляе і што надарылася магчымасць зблізіцца. Ты нязграбны, негаваркі, а таму спрабуеш выйсці з гэтага становішча праз дзёрзкасць, штучную фанабэрыстасць. І калі ўдаецца, нечакана абдымаеш яе, цалуеш яе ў вочы, у шчокі, у вусны, а яна вырываецца, уцякае і нават не азіраецца. Так што ты нічога не разумееш, і ўсё пачынаецца нанова.

Між тым, мяснік усё сварыцца з жонкай, якая так і не навучылася замыкаць касы, у пекара, як і раней, адна нага драўляная, вечарамі, як заўсёды, каля карчмы «У драўлянага ідала» спяваюць «Пі, браце, пі...», у калідорах смярдзіць памыямі, на дварах — коньмі, вуліцы, як і былі, пыльныя, сады зелянеюць і дыхаюць... І ты дыхаеш і глядзіш на хмары, якія плывуць невядома куды, без мэты, без загадаў. З таварышамі ты перабіраеш у памяці мінулае і казырышся, бо цвёрда верыш, што хутка надыдзе час, калі станеш дарослым і калі перад табою шырока расчыняць дзверы ў неведомы свет, як у кінафільмах, калі адно толькі неведома: хто іх расчыняе? Ты ўстанеш і пойдзеш. Потым, успомніўшы маладосць, вернешся, а можа, і не. Як заўсёды, аблузваецца, але не асыпаецца зусім, тынк з дамоў, хіляцца, ды не абвальваюцца, старыя камяны, на дарогах выбіваюцца глыбокія ямкі, ды неведома як і калі зноў загладжваюцца. Мяснік ужо два ці тры разы перафарбоўваў сваю шыльду — свіная галава кожны раз на ёй іншая. А вось у пекара шыльда тая самая: пры тваёй памяці на дошцы не было ні надпісу, ні маляўніцтва. Сабакі змяніліся — твая маладосць для іх цэлае жыццё — калі не папаліся ў драцяныя аброжкі гіцляў. Праўда, заўсёды знойдзецца нейкі малады, якога ты, бязлітасна паганяўшы, прымушаеш скарыцца — падб'ягаць на свіст і лізаць табе руку. Ты ходзіш гуляць

у пінг-понг ці ганяеш мяч на лужку, дзе заўсёды ёсць хто-небудзь з мячом, сеткай, шарамі, ракеткамі. У цябе ж толькі бляшанкі ад кансерваў, самаробная рагатка і кій, каб біцца ці на іншы выпадак. У бляшанку ты запіхваеш старую плёнку, падпальваеш і кідаеш у Градашыцу...

Азіраючыся, ты пачынаеш разумець, што твая памяць — гэта цэлы свет, цэлае жыццё, няхай сабе кароткае і малазначнае. Таму адчуваеш крыўду, што ўсё прайшло, а тыя, што прыйдуць пасля цябе, не будуць ведаць ні пра твае радасці, ні пра твае пакуты. Ты разумееш, што сам падрываў гэты свет і што будзеш разбураць яго да канца, аднак ніколі не забудзешся пра мячы, сеткі і бляшанкі, пра лужкі і садкі, не забудзешся слёз ад першых сутыкненняў з жыццём, дзяўчынак, якія крыху шапяляюць і маюць маленькія грудзі — яны такія далікатныя і пяшчотныя ў параўнанні з тваёй грубасцю і неачэсанасцю.

— Рукі ў цябе, як у паненкі.

Я сярдзіта зыркнуў на яго. Ён са сваім пірацкім выглядам і грубай манерай размаўляць нерваваў мяне.

— Ты хоць працаваў калі-небудзь?

— Не,— адказаў я,— не працаваў. Але я цярэць не магу такіх бандытаў, як ты. Ідзі да д'ябла!..

Ён на гэта нават не азірнуўся. Паглядзеў у акно і з адсутным выглядам прамовіў:

— Я сам з Віча.

Міма нас, як успамін, прамільгнула цьмянае чырвонае святло.

— Выцягни,— сказаў ён, не адводзячы вачэй ад бруднага акна.

— Што выцягнуць?

— Руку.

Ён паклаў на спінку лаўкі сваю закаваную руку так, што карабінер, ад дзвярэй, не мог яе бачыць.

Я адчуў, што ён моцна трымае твая дваццаць сантыметраў ланцуга, што былі паміж намі. Каб не бразгала.

— Не атрымліваецца, — сказаў я, — моцна закавалі.

— Няўдача ты, — буркнуў ён.

— Ідзі да д'ябла! — зноў паўтарыў я. — А сам?

Левай рукой ён прыўзняў калашыну. Я ўбачыў, што яго нага ў гіпсе, як у боце. Потым я паглядзеў на яго грудзі і зразумеў, чаму ён не зашпільваецца. Грудзі былі падобныя на адбіўную катлету — суцэльная рана. Дзе-нідзе яна абрасла ўжо каростай, а месцамі з дробна насечаных ран сачылася сукравіца. Я не знайшоў, што сказаць. Мой напарнік папрасіў у карабінера цыгарэту. Карабінер уздрыгнуў, як спалохаўшыся. Потым дастаў з торбы пачак «Мілітарэ» і шпурнуў на калені чыгуначніку. Калі той узяў цыгарэту ў рот, карабінер паднёс запальнічку з вінтавачнай гільзы.

— Дзякуй, — буркнуў чыгуначнік. Ён некалькі разоў хутка і прагна зацягнуўся, так што саламяная цыгарэта зашасцела, і загаварыў зноў:

— Калі не ўцячэш адсюль, ты проста недавярак. Закавалі цябе слаба. Ды рукі, як у паненкі. Ты што, згніць там хочаш? Думаеш, маеш права на адпачынак? Га? А родныя? Ты ім нічога не вінен? А настаўнік, і дзяўчына, пра якіх ты мне расказваў? Што? Каб не яны, цябе даўно ўжо д'ябал забраў бы. А ты: «Буду сядзець, пакуль усё не скончыцца...» Цьфу, недавярак!..

Я пачырванеў, а ён усё гаварыў, жорстка, з непадробленай злосцю, не паварочваючыся да мяне. У ягодрыжалі губы і нервова калацілася рука на калене — яна рухалася самастойна, быццам асобная істота, а не частка гэтага вялікага, змучанага і пашкуматанага цела. Калі чыгуначнік змоўк, я не адказаў нічога. Паглядзеў на карабінера. Той усё маргаў, быццам праганяючы санлівасць. Залаты пярсцёнак пабліскваў у цьмяным святле лямпачкі. Я адкінуўся на спіну і заплюшчыў вочы. Мёртвы Цвыркун прайшоў па калідоры і

нячутна адчыніў дзверы. Ранішні туман дробнымі кропелькамі блішчаў на яго кучаравых валасах. Цвыркун глядзеў на мяне з падбадзёрлівай усмешкай, якую я добра ведаў. «Гэта ты? Чаму не ўцякаеш? Ты ж хацеў убачыць мора! Ты ўбачыш яго, і за гэта не прыйдзеца чырванець». Ён усміхнуўся, і я заўсміхаўся таксама, горка і разгублена. Ён нячутна зачыніў дзверы і выйшаў праз акно, нават не азірнуўшыся. Я расплюшчыў вочы, губы ў мяне задрыжалі... «Марыя, — спытаўся я, — што рабіць?» За акном у страшным бязладдзі праносіліся дрэвы. У тэлеграфных правадах заблытаўся месяц. Праз нейкі час ён вызваліўся і перакаціўся на другі бок.

— Пакончу з сабою, — сказаў я.

— Ну-ну, — буркнуў мой напарнік, — гэта лепш.

Ён зноў паклаў паміж намі сваю правую руку і прыціснуў ланцуг. Проклятая лямпачка. Я падняў сваю правую, каб наслініць далоню, а потым змачыць слінай левае запясце. Чыгуначнік расхінуў кашулю і пачаў дзьмухаць на свае пашкуматаныя грудзі. Карабінер вылупіўся на яго, быццам на здань, але ён, не зважаючы на гэта, стагнаў і дзьмухаў на свае раны. Потым дакорліва паківаў італьянцу, нібы казаў: «Бач, браце, які вы народ!» І нават паспрабаваў усміхнуцца. Карабінер адвёў вочы і яшчэ мацней учапіўся за вінтоўку.

— Ну як, выходзіць?

— Ага, — адказаў я, бо сказаць іншае пабаяўся.

Я сціскаў руку і цягнуў. Каб памагчы яшчэ правай, напэўна, атрымалася б. Сказаў пра гэта суседу.

— Пачакай, мы зараз вытурым гэтага, — паабяцаў ён, выціраючы губы правай рукою, так што агідна бразнуў ланцуг.

У гэты час цягнік спыніўся. На пероне стаяў чалавек у форме, з ліхтаром у руках. Нешта крычаў машыніст. А карабінер на паветра не збіраўся. Ён сядзеў, нібы прыкаваны, сціскаючы вінтоўку.

— Калі пад'едзем да Логатца, тады,— сказаў чыгуначнік.— Я тут ездзіў, дарогу ведаю. А калі гэты не захоча выходзіць, я трэсну яго чаравікам.

Ён пачаў здымаць чаравік — высокі, цяжкі, каваны, падобны на салдацкі. На назе ў яго была яшчэ брудная ануча. Карабінер убачыў гэта і зморшчыўся.

— Цвікі адаб'юцца на яго лысіне,— заўважыў чыгуначнік і выскаліўся. Гэта, мусіць, была ўсмешка. Цягнік раптоўна крануўся з месца і даў свісток. Дзверы ў наша купэ расчыніліся — на парозе з'явіўся карабінер з ліхтаром на грудзях. Ён акінуў нас поглядам сваіх бліскучых шэрых вачэй і зачыніў дзверы.

— Як толькі пад'едзем да Штампетаўскага моста,— сказаў чыгуначнік.— Там усюды лес. Першы дзень пераседзіш у лесе, а на другі, калі перастануць шукаць, па змярканні ідзі на Врхніку. Я скажу, да каго звярнуцца, каб пераправілі куды трэба.

— Але... — пачаў было я.

— Ніякіх «але». Глядзі, скачы адразу і як мага далей ад цягніка. А то зацягне пад колы. Кустоў не бойся. Нічога страшнага, калі трохі абдзярэшся.

На мяне найшла нейкая дзіўная прыгнечанасць. Вінны, думаў я сам сабе, усім нешта вінны. Мабыць, і бацьку таксама? Цягнік ішоў па схіле нейкага пагорка. Схіліўшы галаву набок, я ўбачыў наверху дрэвы, а над імі зоры — асколкі бліскучага шкла, рассыпаныя над зубчастымі абрысамі пагорка. Я ніколі да іх не вярнуся, сказаў я сам сабе, ніколі... І пачырванеў ад сораму. Думалася... зрэшты... Каб супакоіцца, я моцна заплюшчыў вочы. Вялікі цяжар зноў лёг на мае плечы. Чалавек, які ўзваліў яго на мяне, зноў пачаў дзьмуць сабе за кашулю. Карабінер адвёў вочы, быццам разглядваючы нешта ўдалечыні.

— Вады,— раптам застагнаў чыгуначнік.

Карабінер здзівіўся, нібы гэта яго не датычылася.

— Аква,— галасней паўтарыў чыгуначнік. Аброслы твар яго пабялеў, вочы закаціліся.

Карабінер уздрыгнуў і паціснуў плячыма.

— Аква,— настойліва патрабаваў чыгуначнік і на мігах паказаў, што просіць толькі глыток вады.

Карабінер паказаў, што не можа нічым памагчы. Аднак праз хвіліну ўстаў, патаптаўся, нібы раздумваючы, і адчыніў дзверы.

— Альфонса! — паклікаў ён. Ніхто не адазваўся.

Тады ён выйшаў у калідор, прычыніўшы дзверы.

— Хутчэй! — прашаптаў мой напарнік. Сваёй вольнай рукою ён прыціснуў да лаўкі маю і наваліўся на яе так, што захрумсцелі косці. Я застагнаў ад тупога болю, а ён вырваў маю руку з наручніка, не звяртаючы ўвагі на тое, што здзіраў скуру. Потым ён вылаяўся ад радасці і адразу кінуўся да акна, але рамы не зрушыў.

— От д'ябал, прыйдзеца біць!

— Альфонса! — крычаў у калідоры карабінер. Мы хуценька селі на свае месцы і ўтаропіліся ў цёмнае акно. Карабінер зазірнуў у купэ, зачыніў дзверы і зноў крыкнуў:

— Альфонса!

Чыгуначнік ускочыў, схапіў чаравік і адным ударам абцаса разбіў шкло. З сухім званам яно абсыпалася амаль да самай рамы.

— Скачы!

Імгненне я вагаўся. Потым, ухапіўшыся абедзвюма рукамі за багажныя паліцы, падцягнуўся і выкінуў вонкі ногі. На сцёгнах я адчуў вострыя асколкі, што заставаліся на раме. Левай рукі я амаль што не чуў. Потым, схапіўшыся за верх рамы, высунуў галаву. У вочы мне паляцелі іскры і дым. У такім становішчы я на секунду затрымаўся, бо баяўся скакаць у прорву, дна якой не бачыў. Тады чыгуначнік — я так і не спытаўся, як яго завуць,— пхнуў мяне ў спіну. Я ўсё ж такі паспеў адштурхнуцца нагамі ад сценкі вагона, каб

не трапіць пад колы. Праз воблака дыму і іскраў я паяцеў уніз, у нябачныя кусты. Мяне гайданула, падкінула, быццам я скочыў у напята батут, і адшпурнула ў роў за насыпам. Я падкурчыў ногі, паварушыў пальцамі і абмацаў твар. Востра запякло ў жываце. «Гэта яшчэ з таго разу, — падумаў я, — пройдзе». Потым устаў на ногі і паглядзеў услед цягніку. Паміж цёмнымі сценамі лесу, над рэйкамі пачынала ўзыходзіць сонца. Бліснула расою павуцінка. Да неба ўздымаўся слуп дыму з іскрамі. Неўзабаве ён схаваўся за пагоркам, і адзінае, што я мог разгледзець, быў чырвоны ліхтар, які гайдаўся туды-сюды на апошнім вагоне. Заўтра з Врхнікі змагу напісаць Марыі. І бацьку. Я ведаў, што яго ўжо выпусцілі. Але раптам здалася, што я тут не адзін.

— Цвыркун! — крыкнуў я. Прыслухоўваючыся, я смактаў сваю акрываўленую руку. Потым яшчэ раз зірнуў услед чырвонаму ліхтару, які, між тым, зусім знік, і яшчэ раз на ўвесь голас паклікаў:

— Цвыркун!

БИБЛИОТЕКА ЗАРУБЕЖНОЙ ПРОЗЫ

Бено Зупанчич

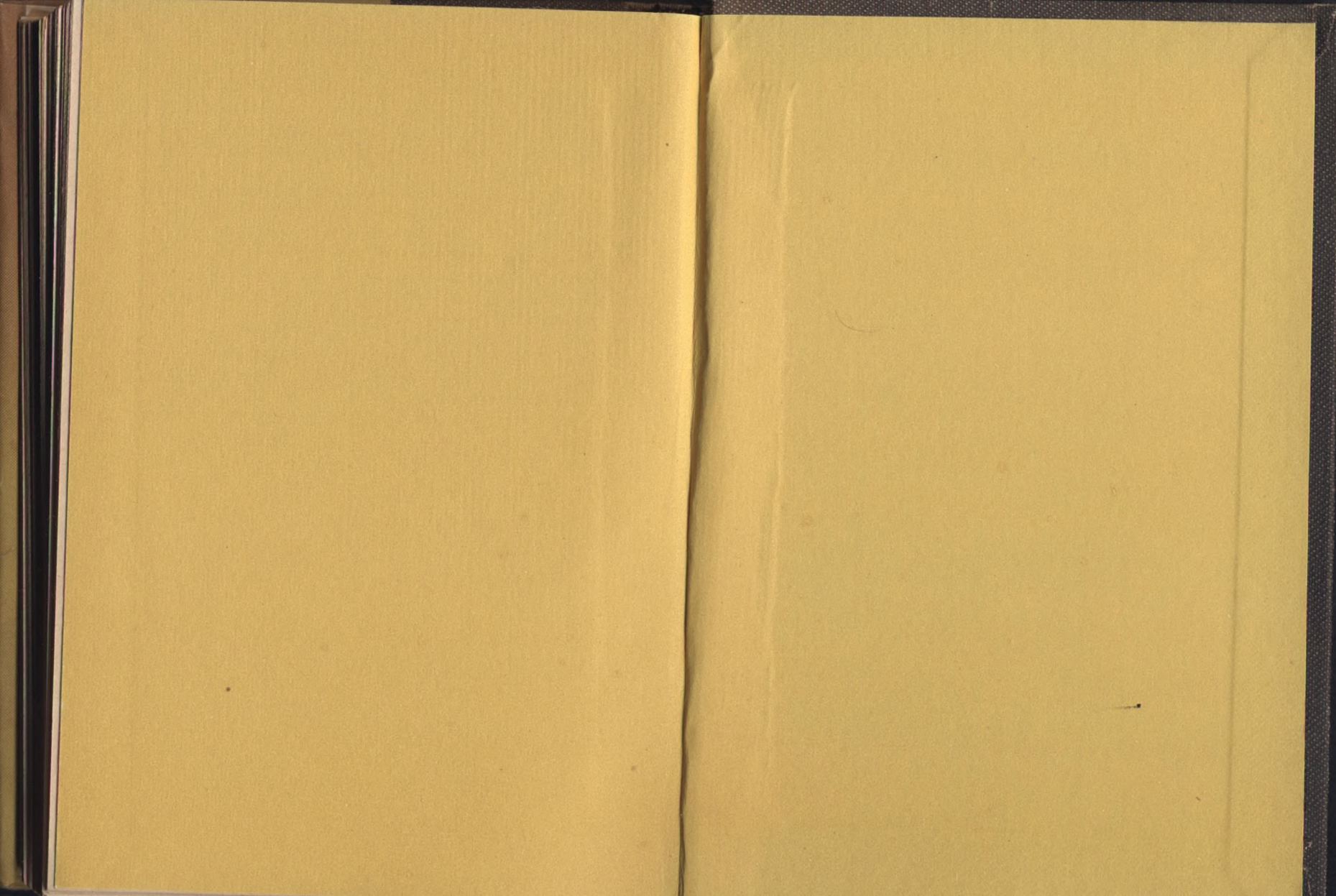
ПОМИНКИ

Роман

Мінск, издательство «Мастацкая літаратура». На беларусском языке.

Рэдактар *Л. І. Каўрус*. Мастак *Ю. М. Цюрын*. Мастацкі рэдактар *Л. Я. Прагін*. Тэхнічны рэдактар *Г. П. Тарасевіч*. Карэктар *Г. Т. Глушчанка*.

ІБ № 1736. Здадзена ў набор 06.01.83. Падп. да друку 05.07.83. Фармат 70×100^{1/32}. Папера друк. № 1. Гарнітура школьная. Высокі друк. Ум. друк. арк. 10,0+0,08 укл. Ум. фарб.-адб. 10,51. Ул.-выд. арк. 11,40. Тыраж 9000 экз. Зак. 3267. Цана 1 р. 30 к. Выдавецтва «Мастацкая літаратура» Дзяржаўнага камітэта БССР па справах выдавецтваў, паліграфіі і кніжнага гандлю. 220600, Мінск, праспект Машэрава, 11. Мінскі ордэна Працоўнага Чырвонага Сцяга паліграфкампінат МВПА імя Я. Коласа. 220005, Мінск, Чырвоная, 23.

THE
GREAT
MIND
OF
LEONARDO
DA VINCI